

T.C.

BANDIRMA ONYEDİ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

**GÜNEY KAFKASYA JEOPOLİTİĞİNDE
DEĞİŞEN GÜÇ POLİTİKALARI VE
AZERBAYCAN-ERMENİSTAN ÇATIŞMASI**

Yadıgar NAGHIYEV

195030215

Tez Danışmanı:

Dr. Öğr. Üyesi Alptekin MOLLA

Bandırma 2022

T.C.
BANDIRMA ONYEDİ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

GÜNEY KAFKASYA JEOPOLİTİĞİNDE
DEĞİŞEN GÜÇ POLİTİKALARI VE
AZERBAYCAN-ERMENİSTAN ÇATIŞMASI

Yadıgar NAGHIYEV

195030215

Tez Danışmanı:

Dr. Öğr. Üyesi Alptekin MOLLA

Bandırma 2022

ETİK BEYAN SAYFASI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ
BANDIRMA ONYEDİ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (27.06.2022)

ÖZET

GÜNEY KAFKASYA JEOPOLİTİĞİNDE DEĞİŞEN GÜÇ POLİTİKALARI VE AZERBAYCAN-ERMENİSTAN ÇATIŞMASI

Yadıgar NAGHIYEV

Güney Kafkasya sahip olduğu coğrafi konumu ve enerji zengini Hazar Havzası'na yakınlığından dolayı bölgesel ve küresel aktörler için önemli jeopolitik bir bölgedir. 19. yüzyılda Osmanlı ve İran'a karşı kendi nüfuz alanını genişletmek için Rusya'nın Gürcistan ve Azerbaycan'da uyguladığı etnik politikalar ve Ermenilerin Karabağ bölgesine iskan, SSCB'nin dağılması sonrasında Abhazya, Güney Osetya ve Dağlık Karabağ Sorunu'nu ortaya çıkarmıştır. Uluslararası örgütlerin sorunun çözümüne dair çeşitli girişimleri, Rusya ve Batılı devletler arasındaki bölgesel mücadeleden olumsuz etkilenmiştir. Bu doğrultuda, yaşanan Karabağ savaşları ve Rusya-Gürcistan Savaşı önlenememiştir. 2020 yılında yaşanan İkinci Karabağ Savaşı ile kendi topraklarını işgalden özgürleştiren Azerbaycan ile yenilen Ermenistan arasında normalleşmeye ve barış antlaşmasının imzalanmasına yönelik girişimler, bu sefer, yıpratıcı Moskova, Brüksel ziyaretlerine dönüşmüştür.

Bu doğrultuda çalışmanın amacı, çatışma sürecinde etkin rol alan Rusya, İran, Türkiye, İsrail, ABD, AB ve ÇHC'nin bölgeye yönelik politikalarının incelenerek, belirtilen aktörler arasındaki mücadelenin, Azerbaycan-Ermenistan çatışmasına etkisini göstermektir. Çalışmada, bölgenin jeopolitik durumu incelenirken, mevcut etnik sorunların, bölgesel enerji güvenliği sorunu oluşturduğu ihtimali değerlendirilmiştir. Ayrıca Dağlık Karabağ Sorunu'nu ortaya çıkaran tarihsel süreç, siyasi, ekonomik, askeri açıdan araştırılmıştır. Rusya, İran, Türkiye, İsrail, ABD, AB ve ÇHC'nin bölgeye dair politikaları ve soruna etkileri incelenmiştir. Çalışmanın sonucunda, bölge üzerinde farklı yaklaşımları bulunan aktörlerin sorunun çözümünü yavaşlattığı, sorunun, 3+3 platformu kapsamında barış ortamının oluşturularak çözülmesi varsayımı savunularak literatüre katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Jeopolitik, Güney Kafkasya, Azerbaycan, Ermenistan, Dağlık Karabağ

ABSTRACT

**CHANGING POWER POLICIES IN THE GEOPOLITICS OF THE
SOUTH CAUCASUS AND THE AZERBAIJAN-ARMENIA CONFLICT**

Yadigar NAGHIYEV

The South Caucasus is an important geopolitical region for regional and global actors due to its geographical location and its proximity to the energy-rich Caspian Basin. In the 19th century, the ethnic policies implemented by Russia in Georgia and Azerbaijan in order to expand its sphere of influence against the Ottomans and Iran, and the resettlement of Armenians to the Karabakh region, after the collapse of the USSR, revealed the Abkhazia, South Ossetia and Nagorno-Karabakh Problem. Various attempts of international organizations to solve the problem have been adversely affected by the regional struggle between Russia and Western states. In this direction, the Karabakh wars and the Russia-Georgia War could not be prevented. Attempts to normalize and sign a peace treaty between Azerbaijan, which liberated its own lands from occupation with the Second Karabakh War in 2020, and defeated Armenia, this time turned into wearing visits to Moscow and Brussels.

In this direction, the aim of the action is to examine the regional policies of Russia, Iran, Turkey, Israel, USA, EU and China, which play an active role in the conflict process, and to show the effect of the struggle between the mentioned actors on the Azerbaijan-Armenian conflict. In the action, while examining the geopolitical situation of the region, the possibility that the current ethnic problems create a regional energy security problem has been evaluated. In addition, the historical process that revealed the Nagorno-Karabakh Problem was investigated in terms of politics, economy and military. The policies of Russia, Iran, Turkey, Israel, USA, EU and China regarding the region and their effects on the problem have been examined. As a result of the action, it is aimed to contribute to the literature by defending the assumption that the actors with different approaches on the region slow down the solution of the problem and that the problem will be solved by creating a peaceful environment within the scope of the 3+3 platform.

Keywords: Geopolitics, South Caucasus, Azerbaijan, Armenia, Nagorno-Karabakh

ÖNSÖZ

Çalışmamın tamamında yol gösterip beni yönlendiren, her türlü bilgi birikimi ve tecrübesini esirgemeyen saygı değer danışman hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Alptekin MOLLA'ya teşekkürü bir borç bilirim. Eğitim hayatım boyunca her zaman destekçim olan, elinden gelenin fazlasını yapan babam, annem ve çok değerli anneanneme sonsuz teşekkür ederim. Ayrıca bu süreçte yanımda olan ve motivasyonu beni destekleyen Bandırma Onyedli Eylül Üniversitesi Kurumsal İlişkiler Koordinatörü Ömer ŞİMŞEK'e de çok teşekkür ederim.

Yadigar NAGHIYEV

Bandırma 27/06/2022

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
ETİK BEYAN SAYFASI.....	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	vii
TABLolar.....	ix
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	6
1. GÜNEY KAFKASYA JEOPOLİTİĞİ VE BÖLGESEL GÜÇ MÜCADELESİ.....	6
1.1. Jeopolitik Kavramı.....	6
1.2. Jeopolitik Açından Güney Kafkasya`da Güç Mücadelesi ve Güvenlik Riskleri.....	11
1.2.1. 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı.....	16
1.2.2. Enerji Güvenliği Sorunu.....	24
İKİNCİ BÖLÜM.....	30
2. AZERBAYCAN-ERMENİSTAN ÇATIŞMASININ TEMEL UNSURU OLARAK DAĞLIK KARABAĞ SORUNU VE DİĞER NEDENLER.....	30
2.1. Dağlık Karabağ Sorunu`na Tarihi Perspektiften Bakış.....	30
2.1.1. Sovyetler Birliği Öncesinde Karabağ.....	30
2.1.2. Sovyetler Birliği Döneminde Dağlık Karabağ.....	34
2.1.3. Sovyetler Birliği`nin Dağılması Sonrasında Dağlık Karabağ.....	35
2.2. Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasının Gelişimine Etki Eden İçsel (Ulusal) Faktörler.....	43
2.2.1. Ermeni Diasporası ve Ermeni Milliyetçiliği.....	43
2.2.2. Azerbaycan`ın Enerji Diplomasisi.....	52
2.2.3. Azerbaycan ve Ermenistan`ın Askeri Güç Kapasitelerindeki Değişim....	62
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	71
3. BÖLGESEL GÜÇ POLİTİKALARINDA DEĞİŞİM VE AZERBAYCAN-ERMENİSTAN ÇATIŞMASI.....	71
3.1. Rus Dış Politikasında Güney Kafkasya ve Azerbaycan-Ermenistan.....	71
3.1.1. Yeni Avrasyacılık ve Yakın Çevre Doktrini.....	71
3.1.2. Rusya Dış Politikasında Azerbaycan-Ermenistan Çatışması.....	78
3.2. İran Dış Politikasında Güney Kafkasya ve Azerbaycan-Ermenistan Çatışması.....	84

3.2.1. Şii Hilali Politikası.....	84
3.2.2. Güney Azerbaycan Meselesi.....	87
3.2.3. İran Dış Politikasında Azerbaycan-Ermenistan Çatışması.....	92
3.3. Türkiye Dış Politikasında Güney Kafkasya ve Azerbaycan-Ermenistan Çatışması.....	100
3.3.1. Türkiye'nin Enerji Diplomasisi.....	100
3.3.2. Türkiye Dış Politikasında Azerbaycan-Ermenistan Çatışması.....	108
3.4. İsrail Dış Politikasında Güney Kafkasya ve Azerbaycan-Ermenistan Çatışması.....	116
3.4.1. Yeni Çevre Politikası.....	116
3.4.2. İsrail Dış Politikasında Azerbaycan-Ermenistan Çatışması.....	120
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	125
4. KÜRESEL GÜÇLER VE AZERBAJYCAN-ERMENİSTAN ÇATIŞMASI....	125
4.1. ABD Dış Politikasında Güney Kafkasya ve Azerbaycan-Ermenistan Çatışması.....	125
4.1.1. Çevreleme Politikası.....	125
4.1.2. ABD Dış Politikasında Azerbaycan-Ermenistan Çatışması.....	129
4.2. AB Dış Politikasında Güney Kafkasya ve Azerbaycan-Ermenistan Çatışması.....	133
4.2.1. Yeni Komşuluk Politikası.....	133
4.2.2. AB Dış Politikasında Azerbaycan-Ermenistan Çatışması.....	136
4.3. ÇHC Dış Politikasında Güney Kafkasya ve Azerbaycan-Ermenistan Çatışması.....	140
4.3.1. “Bir Kuşak Bir Yol” Projesi ve Borçlandırma Politikası.....	140
4.3.2. ÇHC Dış Politikasında Azerbaycan-Ermenistan Çatışması.....	143
SONUÇ.....	147
KAYNAKÇA.....	150
ÖZGEÇMİŞ.....	199

TABLÖLER

Tablo 2.1: Azerbaycan Cumhuriyeti 2010-2021 Dönemi Askeri Savunma Bütçesi.....	39
Tablo 2.2: Ermenistan Cumhuriyeti 2010-2021 Dönemi Askeri Savunma Bütçesi.....	40
Tablo 2.3: Ermenilerin Çoğunlukta Olduğu Ülkeler	44
Tablo 2.4: Ermeni Asıllı Amerikalıların ABD Eyaletleri Bazında Dağılımı	45
Tablo 2.5: Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1991-2020 Dönemi Ekonomik Performansı..	55
Tablo 2.6: Ermenistan Cumhuriyeti'nin 1991-2020 Dönemi Ekonomik Performansı..	56
Tablo 2.7: The Observatory of Economic Complexity 2019 Yılı Raporuna Göre Azerbaycan'ın Gürcistan ve Türkiye ile Ticareti.....	58
Tablo 2.8: Azerbaycan Cumhuriyeti Askeri Gücü (2022).....	69
Tablo 2.9: Ermenistan Cumhuriyeti Askeri Gücü (2022).....	69

KISALTMALAR

AAA	: Amerikan Ermeni Meclisi
AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AEB	: Avrasya Ekonomik Birliği
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı
ANCA	: Armenian National Committee of America
ASSC	: Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BM	: Birleşmiş Milletler
BMGK	: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
BP	: British Petroleum
ÇHC	: Çin Halk Cumhuriyeti
EIA	: Energy Information Administration
GSYİH	: Gayrisafı Yurt İçi Hasıla
GUAM	: Gürcistan Ukrayna Azerbaycan Moldova
INOGATE	: Interstate Oil and Gas Transportation to Europe
KGAÖ	: Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü
KGB	: Комитет Государственной Безопасности
NATO	: North Atlantic Treaty Organization
OAPEC	: Organization of Arab Petroleum Exporting Countries
OPEC	: Organization of the Petroleum Exporting Countries
PKK	: Partiya Karkerên Kurdistanê
SOCAR	: State Oil Company of Azerbaijan Republic
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TACİS	: Technical Assistance for the Commonwealth of Independent States
TANAP	: Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline
TRACECA	: Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia

GİRİŞ

19. yüzyıldan itibaren Güney Kafkasya'da Rusya, İran ve Osmanlı arasında daha da belirginleşen bölgesel mücadele, Dağlık Karabağ Sorunu'nun temellerini oluşturmuştur. Bu dönemde İran ve Osmanlı'ya karşı etnik destek kazanmak adına Rusya, Karabağ bölgesine Ermenileri iskan etmeye başlamıştır. Bunun için merkezi yönetim tarafından iskan edilen Ermenilere, yerli Azerbaycanlıların topraklarını kaybetmesi mukabilinde çeşitli kolaylıklar sağlanmıştır. Rusya Çarlığı döneminde uygulanan bu politikalar, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) döneminde de takip edilmiştir. Bu dönemde, Abhazya, Güney Osetya gibi Dağlık Karabağ Bölgesi'nin de özerk statü kazanmasıyla, Gürcü-Abhaz, Gürcü-Oset, Azerbaycanlı-Ermeni milletleri arasında gerginlik artmıştır. Birliğin dağılması sonrasında Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'da üst otoritenin kaybı, bölgesel çatışmaları beraberinde getirmiştir.

1988 yılından itibaren Ermeni ayrılıkçıların “kendi kaderini tayin etme” ve Ermenistan'a bağlanmaya yönelik artan girişimleri, 1991 yılına gelindiğinde Azerbaycan-Ermenistan arasında Birinci Karabağ Savaşı'na dönüşmüştür. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Ayaz Mutallibov'un Rusya, Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey'in Türkiye merkezli uyguladığı politikalar yüzünden Rusya ve Batılı devletlerle bozulan denge ilişkisi sorunun çözümünü olumsuz etkilemiştir. Sorunun uluslararası boyutta çözülmesi için 1992 yılında Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı (AGİT) Minsk Grubu görevlendirilmiştir. Ancak Minsk Grubu eş başkanlarının birbiriyle ihtilafta olan Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Rusya ve Fransa'dan oluşması, sorunun çözümüne karşı en büyük engel olmuştur. Minsk Grubu'nun tesisine rağmen Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev döneminde, Rusya ara buluculuğunda, 1994 yılında Azerbaycan ve Ermenistan arasında ateşkesin sağlanmasına yönelik Bişkek Protokolü imzalanmıştır. Bu dönemde Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ve Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'nün (KGAÖ) üyesi olmasına rağmen Azerbaycan ile Batılı devletler arasında 1994 yılında “Asrın Anlaşması” da imzalanmıştır. Nitekim oluşturulan Enerji Diplomasisi doğrultusunda Azerbaycan, Ermeni diasporasının kendisine yönelik eylemlerini en aza indirmiş, bölgesel aktörler arasında denge sağlamıştır. Belirtilmelidir ki, bu dönemden itibaren Azerbaycan ve Ermenistan arasında ekonomik ve askeri alanda fark gitgide belirginleşmiştir.

2000'li yıllardan itibaren gelişmiş Batılı devletlerin artan enerji talebi ve Rusya'nın enerji tekelinden kurtulmak isteği, Avrupa Birliği (AB) için alternatif pazarların bulunması ve geliştirilmesini zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda, Orta Doğu, Orta Asya, Afrika ve Güney Kafkasya bölge devletleriyle ilişkilerin geliştirilmesine odaklanılmıştır. Bu dönemde ister taşımacılık açısından coğrafi üstünlüğü isterse de enerji potansiyelinden dolayı Azerbaycan'a olan ilgi artmıştır. Bu kapsamda Azerbaycan ve Batılı devletler arasında 1994 yılında imzalanmış Asrın Anlaşması, Trans Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline, TANAP) gibi mega projelerin somutlaşmasına olanak sağlamıştır. Batılı devletlerin bölgede bu denli etkinlik göstermesi ve Azerbaycan'ın Türkiye ve İsrail ile ilişkilerini geliştirmesi, ilk başlarda Rusya ve İran tarafından ulusal güvenlik tehdidi olarak algılanmıştır. Ancak Azerbaycan, geliştirdiği denge politikası kapsamında bu tedirginlikleri büyük ölçüde giderebilmiştir. Güney Kafkasya bölgesini kendi arka bahçesi olarak gören Rusya, bölgeye yönelik Batılı devletlerin girişimlerini çeşitli müdahalelerle engellemeye çalışmıştır. Örneğin, Azerbaycan-Ermenistan normalleşmesi ve barış antlaşmasının imzalanmasına dair görüşmelerin istikrar kazandığı bu dönemde, Rusya ve Batılı devletler arasında sorunun kendi çıkarları doğrultusunda çözülmesine yönelik adeta yarışı andıran süreç başlamıştır. Ayrıca eski Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan ve Serj Sarkisyan'ın öncülüğündeki Rus yanlısı Karabağ Klanı'nın Ermenistan'da yeniden etkinleşmesinin ve Başbakan Nikol Paşinyan karşıtı gösterilerin artmasının, Rusya bağlantılı olduğu düşünülebilir. Zira dış müdahalelere karşı bağımsızlık sistemi zayıf olan Ermenistan, sorunun çözümünü geciktirmektedir. Bu sorundan doğan ihtiyaçla çalışmada, çatışma sürecinde etkin rol alan bölgesel ve küresel aktörlerin politikaları ve aralarındaki mücadele, genel tarihsel ve siyasal bulgular çerçevesinde tartışılacaktır.

Çalışmanın birinci bölümünde, Jeopolitik bilimine dair literatür taraması yapıldıktan sonra, Güney Kafkasya bölgesinin jeopolitik profili, ekonomik, siyasi veriler ve olaylar çerçevesinde araştırılacaktır. SSCB döneminde Gürcistan'da uygulanan iskan politikalarının ortaya çıkardığı Abhazya ve Güney Osetya sorunları akabinde 2008 yılında yaşanan Rusya-Gürcistan Savaşı ve bu dönemde alınan yanlış kararlar değerlendirilecektir. Nitekim enerji üretimi ve taşımacılığı açısından önemli olan

bölgenin, mevcut etnik sorunlardan dolayı enerji güvenliği sorunu yaşadığı ihtimali incelenecektir.

İkinci bölümde, Dağlık Karabağ Sorunu, “Sovyetler Birliği Öncesinde Karabağ”, “Sovyetler Birliği Döneminde Dağlık Karabağ”, “Sovyetler Birliği’nin Dağılması Sonrasında Dağlık Karabağ” başlıkları olmakla, 3 ayrı dönemde sorunun araştırılması uygun görülmüştür. Birinci dönemde, Karabağ bölgesinin genel coğrafyası ve tarihsel gelişimi içerisindeki konumu incelenecektir. İkinci dönemde ise SSCB döneminde oluşturulan Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi, merkezi yönetim tarafından alınan kararlar ve olaylar araştırılacaktır. Üçüncü dönemde ise SSCB’nin dağılması sonrasında bağımsızlık kazanan Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan Birinci Karabağ Savaşı ve Azerbaycan’ın sorunun çözümündeki ulusal ve uluslararası eylemleri incelenerek, güncel gelişmeler analiz edilecektir. Bölümün ikinci kısmında ise Azerbaycan-Ermenistan çatışmasını etkileyen ulusal faktörler; Ermeni diasporası, Azerbaycan’ın Enerji Diplomasisi ve taraflar arasındaki askeri kapasite değişimi, ekonomik, siyasi ve askeri verilerle değerlendirilecektir.

Üçüncü bölümde, bölgesel güç olan Rusya, İran, Türkiye ve İran ile rekabetinden dolayı Azerbaycan’ın safında yer alan İsrail’in bölgeye yönelik politikalarının incelenmesi, bölgesel dengenin tespiti adına önemlidir. Bu bağlamda, Rusya’nın, “Yeni Avrasyacılık” ve “Yakın Çevre Doktrini”, İran’ın “Şii Hilali”, “Güney Azerbaycan Meselesi”, Türkiye’nin “Enerji Diplomasisi” ve İsrail’in “Yeni Çevre” politikaları, bölgesel mücadelenin tespiti adına araştırılacaktır. Rusya, İran, Türkiye ve İsrail’in Azerbaycan ve Ermenistan ile ilişkileri, tarihsel, siyasi, ekonomik ve askeri veriler doğrultusunda değerlendirilecektir.

Dördüncü bölümde ise küresel güç olan ABD, AB ve Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) arasındaki mücadele ve bunun bölge ve çatışmaya etkisi incelenecektir. Bu bağlamda, ABD’nin “Çevreleme”, AB’nin “Yeni Komşuluk” ve ÇHC’nin “Bir Kuşak Bir Yol Projesi” ve “Borçlandırma” politikaları, bölgesel mücadelenin tespiti adına araştırılacaktır. ABD, AB, ÇHC’nin Azerbaycan ve Ermenistan ile ilişkileri, tarihsel, siyasi, ekonomik ve askeri veriler doğrultusunda değerlendirilecektir.

Azerbaycan-Ermenistan çatışması, ulusal ve uluslararası çalışmalarda oldukça geniş bir biçimde ele alınıp incelenen konu olmuştur. Fakat ülkemizde konuya ilişkin sadece tarihsel veya ikili siyasal ilişkiler temelli genel çalışmalar yapılmıştır. Meselenin tarihsel süreci içerisinde çeşitli konuların da incelendiği literatürde, bölgesel ve küresel devletlerin soruna ilişkin topyekun yaklaşımına dair çalışmaların az bulunmasından dolayı tezin konusu “Güney Kafkasya Jeopolitiğinde Değişen Güç Politikaları ve Azerbaycan-Ermenistan Çatışması” olarak belirlenmiştir. Literatürdeki eksikliğe katkıda bulunması amaçlanan çalışmada gerek uluslararası gerekse de Türkiye’de öne çıkan yayınlardan, “Tarihsel Süreç Analizi” metodu aracılığıyla faydalanılmıştır. Buna rağmen çalışma sürecinde çeşitli zorluklar yaşanmıştır. 24 Şubat 2022 tarihinde başlayan Rusya-Ukrayna Krizi’nden dolayı Türkiye genelinde Rus haber sitelerine erişimin kısıtlanması, çalışmanın ilk döneminde kullanılan kaynakların yeniden düzenlenmesi ve değiştirilmesine neden olmuştur. Ayrıca Rusya-Ukrayna Krizi hakkında güncel bilgilerin Rus haber sitelerinden sağlanması zorlaşmıştır. ÇHC, İsrail, Ermenistan ve Rusya üzerinde araştırma yapılırken, yerel dillerde haberlerin okunması için dil becerisinin yetersizliği ikinci önemli sorun olmuştur. Covid-19 salgını yüzünden Azerbaycan’a ziyaretin gerçekleşmemesi, Dağlık Karabağ’a ilişkin hedeflenen arşivlerin, istatistiklerin çeşitliliğini engellemiştir. Ayrıca Türkiye genelinde Ermenistan devlet sitelerine erişimin yasak olması bir ayrı sorunu oluşturmuştur. 7 Temmuz 2021 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in kararınca “Dağlık Karabağ” bölgesi ifadesi kullanımdan kalkmış, bölge “Karabağ Ekonomik Bölgesi” bünyesine katılmıştır. Belirtilmelidir ki, sorun tarihi perspektiften araştırıldığı için çalışmada “Dağlık Karabağ” ifadesi kullanılmaktadır.

30 yılı aşkın süredir devam eden Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının çözümünde ister uluslararası örgütlerin isterse de sorunun çözümünde rol alan devletlerin, kendi çıkarlarından dolayı etkisiz kaldığı gözlemlenebilir. Diğer taraftan, sorunun çözümü bölgesel iş birliği ve istikrar açısından büyük önem taşımaktadır. Bu bağlamda, çalışma, soruna dikkat çekerken, tarihte yaşanan hataların yeniden tekrarlanmasının önlenmesini de hedeflemektedir.

Azerbaycan-Ermenistan arasındaki çatışmanın gelecek seyrinin öngörülmesi için Güney Kafkasya’nın jeopolitik profili incelenerek, bölgenin sahip olduğu Abhazya,

Güney Osetya ve Dağlık Karabağ sorunları ve bu sorunların bölge enerji güvenliği, iş birliği ve istikrarına verdiği zarar tespit edilmelidir. Ayrıca bölgesel ve küresel aktörlerin bölgeye ilişkin politikaları ve aralarındaki mücadelenin tarihsel, siyasi, askeri ve ekonomik boyutlarıyla incelenmesi gerekmektedir. Zira belirtilen sorunların ve önceleri alınan yanlış kararların tespit edilmesi, mevcut bölgesel iş birliği ve istikrarından başka etnik sorunların çözümünü de olumlu etkileyecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GÜNEY KAFKASYA JEOPOLİTİĞİ VE BÖLGESEL GÜÇ MÜCADELESİ

1.1. Jeopolitik Kavramı

Kendi hedefleri doğrultusunda, kazançlı olmak isteyen devletler, bir dönem sonra kendi coğrafi konumları ve ülkelerinin, demografik, ekonomik verileri gibi jeopolitik unsurlarıyla da ilgilenmeye başlamıştır. 20. yüzyıla gelindiğinde yaygınlaşan “Jeopolitik” kavramına, yaşanan tarihsel savaşlarda ve coğrafyaya göre alınan siyasi kararlarda rastlanılabilir.¹ Kavram, hakimiyet mücadelesini sürdüren devlete, demografik, stratejik, doğal kaynaklar ve coğrafi veriler hakkında bilgi sunmaktadır.² “Geo” ve “Politik” kelimelerinin türevi olan Jeopolitik kavramı, “Coğrafyaya göre politika” veya “Coğrafyanın yön verdiği politika” olarak açıklanmaktadır.³ Özgen ve Güngördü ise kavramı şöyle açıklamaktadır: “Jeopolitik kavramı; güç ilişkilerine dayalı coğrafi alana ilişkin iktidar düzenlemelerine ve bağıntısal formlarına ilişkin etkileşimleri ifade etmektedir. İktidarın coğrafi alana yönelik coğrafi ve stratejik hamlelerini ve Yer’e ilişkin politikaları içerir.”⁴ Bu niteliklerine göre kavram, belirtilenlerin yanı sıra devlete, bölgesel güçler hakkında da bilgi vermektedir.⁵

Tarihsel bulgular incelendiğinde gerek coğrafi büyüklüğü gerek komşu devletleriyle ilişkilerine göre antik Çin, büyük önem arz etmiştir. Dolaylı olarak Çin’in jeopolitik üstünlüğüne dair çeşitli konuşmalarda bulunan bilge Confucius’e göre Çin, komşu devletler üzerinde ani değişiklikler uygulayarak onları kendisine bağımlı kılmalıdır.⁶ Antik Yunan siyasi düşünürleri, Thucydides ve Aristotle de kavrama ilişkin temel tespitlerde bulunmuştur. Örneğin; Atina ve Sparta şehir devletleri arasında yaşanan Peloponnesian Savaşı’nın nedenlerini inceleyen Thucydides, savaşın nedenini Atina şehir

¹ İsmail Hakkı İşcan, “Uluslararası İlişkilerde Klasik Jeopolitik Teoriler ve Çağdaş Yansımaları”, Uluslararası İlişkiler Dergisi, sayı 1, 2004, s. 49.

² Ramazan Özey, Jeopolitik-Tanımlar, Teoriler ve Değişimler, 5.bs., Ankara, Pegem Akademi, 2017, s. 1.

³ Mustafa Kocakener, “Amerikan Dış Politikasında Jeopolitik Teoriler ve Pratikler”, TASAM, 07.09.2015, “Çevrimiçi” https://tasam.org/tr-TR/Icerik/19571/amerikan_dis_politikasinda_jeopolitik_teoriler_ve_pratikler Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁴ Nurettin Özgen, Saitcan Güngördü, “Eleştirel Jeopolitik: Yer Politikalarını Yeniden Okumak”, 1. İstanbul Uluslararası Coğrafya Kongresi, 20-22 Haziran 2019, s. 3.

⁵ Rehim Rehimli, “Çağdaş Jeopolitik Teoriler”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, T.D.İ.F. Bakü, 2018, s. 3.

⁶ Ali Hasanov, Jeopolitik, Çeviren: Azad Ağaoğlu, 1.bs., İstanbul, Babıali Kültür Yayıncılığı, 2012, s. 21.

devletinin artan savunma harcamasında ve bunun, komşusu Sparta şehir devleti üzerinde oluşturduğu güvenlik tehdidinden kaynaklandığını savunmuştur.⁷ Kurguladığı devlet modelinde Aristotle, kara ve deniz askeri gücünün öneminden bahsederken, coğrafi durumun göz ardı edilmemesi gerektiğini belirtmiştir.⁸ Orta Çağ İslam düşünürü Ibn Khaldun kendi çalışmalarıyla Jeopolitik kavramına dolaylı katkılarda bulunmuştur. 1375 yılında kaleme aldığı “Mukaddime” eserinde, Arapların, Berberlerin ve Farsların kültür ve sosyal-siyasi karakterinin, yaşadıkları coğrafyadan etkilendiği varsayımını ileri sürmüştür.⁹ Düşünüre göre medeniyetler ılıman iklimde kurulurken, gıdanın sınırlı olduğu ve kıtlığın yaşandığı coğrafyada kurulan medeniyet, daha saf ve ahlaklı olacaktır.¹⁰

Yeni yüzyıldan itibaren Jeopolitik kavramına ilişkin daha olgun çalışmalar yapılmıştır. 1728 yılında kaleme aldığı “Kanunların Ruhu Üzerine” eserinde Charles Louis Montesquieu, Ibn Khaldun’un varsayımlarını daha da geliştirmiştir. Soğuk ve sıcak iklim arasındaki farkı inceleyen C. Montesquieu’ye göre soğuk iklimde yaşayan insan, daha güçlü, erdemli ve özgürlüğüne düşkünken, sıcak iklimde yaşayan insan ise daha kurnazdır.¹¹ Ayrıca devletin yönetim şeklini coğrafi büyüklüğüne göre inceleyen düşünür, Roma’nın karasal genişleme sonucunda imparatorluk yönetim şekline geçtiği fikrini savunmuştur.¹² Coğrafi Determinizmin savunucusu olarak bilinen coğrafyacı Carl Ritter de Jeopolitik kavramına ilişkin katkıda bulunmuştur. İnsan ve doğa arasındaki etkileşimi sağlamada coğrafyanın önemli olduğu fikrini savunan düşünür, ülkelerin, konumları, tarihleri, siyasetleri ve etnik farklılıkları üzerine çeşitli çalışmalar yapmıştır.¹³ C. Ritter’in “*Her birey ve her halk içinde yaşadığı doğal çevrenin ve coğrafyanın*

⁷ Tayyar Arı, Uluslararası İlişkiler Teorileri, 9.bs., Bursa, Alfa Aktüel, 2018, s. 123.

⁸ Kocakenar, a.e.

⁹ Charles Issawi, “The Muqaddimah: Ibn Khaldūn’s Philosophy Of History”, Encyclopedia Britannica, 2022, “Çevrimiçi” <https://www.britannica.com/biography/Ibn-Khaldun/The-Muqaddimah-Ibn-Khaldun-philosophy-of-history> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁰ Aytekin Demircioğlu, “A Comparison of the Views of Ibn Khaldun and Montesquieu in Terms of the Effect of Climatic Conditions on Human Life”, The Anthropologist Volume 17, 2014-Issue 3, s. 5.

¹¹ Mustafa Karnıbüyük, “Montesquieu’nün İklim Teorisi”, Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2 (2), 2018, s. 251.

¹² David Carrithers, “Montesquieu’s Philosophy of History”, Journal of the History of Ideas, Jan. -Mar., 1986, Vol. 47, No. 1. University of Pennsylvania Press, s. 66.

¹³ Sevil Top Yılmaz, “Alman Coğrafyacı Carl Ritter’in Coğrafya Bilimine Katkıları”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, S.B.E. Ankara, 2016, s. 80.

çocuğudur” varsayımı önemli birer tespittir.¹⁴ 1900’lı yıllara gelindiğinde teknoloji ve ulaşım alanlarında yaşanan gelişmeler sonrasında, devletlerin kendi coğrafyaları dışındaki bölgelere müdahalede bulunma kolaylığını kazanması, karşılıklı etkileşimde olan Jeopolitik ve Coğrafya bilimlerini ayrı disiplin olarak gelişmeye zorlamıştır. Bilimler arasında yaşanan bu değişim, Palacio’ya göre sömürge devletlerin jeopolitik düşüncelerini kendi stratejilerine uygun kullanmasıyla başlamıştır.¹⁵ Her şeyden önce Jeopolitik kavramının bir bilime dönüşmesi, coğrafi konumla ilişkilendirilebilir. Bu doğrultuda, coğrafi konum; devletin hangi iklim kuşağında olduğunu, hangi deniz, okyanus ve dağlarla çevrelendiğini, en önemlisiyse hangi güç merkezlerine yakın olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda, kendi ulusal güvenlik politikaları için devlet, Jeopolitik bilimine başvurmaktadır. Devleti biyolojik organizma olarak kabul eden Friedrich Ratzel, “Devletlerin Saha Gelişim Kanunları” eserinde, devletin de canlılar gibi üreme, büyüme ve gelişme süreçleri yaşadığı fikrini ileri sürmüştür.¹⁶ Zira Almanların bir çatı altında birleşmesi fikrini savunan F. Ratzel’in “Lebensraum” yaklaşımı, kendisinden sonraki düşünürler tarafından farklı algılansa da F. Ratzel bu genişlemenin, sınırların genişletilmesi yerine koloniler aracılığıyla yapılması gerektiğini belirtmiştir.¹⁷ Bu yaklaşım, dönemin Nazist siyasetçilerinin militarist ve emperyalist düşünceleri için ilham kaynağı olmuştur.

Kendi dış politika stratejilerini izleyen devletler, jeopolitik unsurları rehber almaktadır. Jeopolitik unsurlar 3 temelde sınıflandırılmaktadır.

I. Değişmeyen Unsurlar

- a) Ülkenin veya bölgenin dünya üzerindeki coğrafi konumu
- b) Ülkenin coğrafi karakteri
- c) Ülkenin fiziki yapısı

¹⁴ Hasanov, Jeopolitik, s. 27.

¹⁵ Juan Fernando Palacio, “Was Geopolitics Born 60 Years Before Mahan and Mackinder? The Forgotten Contribution of Friedrich List”, OEJ, 2013, “Çevrimiçi” <https://journals.openedition.org/espacepolitique/2763?lang=en#:~:text=1It%20is%20commonly%20accepted,of%20the%2020th%20century> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁶ Orhan Gürbüz, “Siyasi Coğrafya”, İstanbul Üniversitesi, Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi, (t.y.), “Çevrimiçi” http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/cografya_lisans_ao/siyasi_cografya.pdf Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁷ Wallace G. Mills Hist “Power Politics and Geopolitics”, L’Espace Politique [Online], 21 | 2013-3, “Çevrimiçi” <http://smu-facweb.smu.ca/~wmills/course520/geopolitics.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

II. Değişen Unsurlar

- a) Ülkenin nüfusu ve niteliği gibi temeller
- b) Ülkenin ekonomik niteliği ve sahip olduğu doğal kaynaklar
- c) Ülkenin, siyasi rejimi, siyasi partileri ve ittifak durumları
- d) Askeri nitelik

Üçüncüsü ise karar vericilerin bu unsurları doğru ve zamanında kullanmasıdır.¹⁸

Yaşanan Birinci, İkinci Dünya savaşları ve Soğuk Savaş döneminde düşünürler, devletlerin jeopolitik hakimiyet kazanabilmesi için çeşitli teoriler geliştirmiştir. Tarihçi Amiral Alfred Thayer Mahan, coğrafyacı Halford Mackinder, Nicholas. J. Spykman ve Alexander P. De Seversky gibi düşünürler tarafından, Deniz Hakimiyeti, Kara Hakimiyeti, Kenar Kuşak Hakimiyeti ve Hava Hakimiyeti gibi teoriler geliştirilmiştir.

Deniz Hakimiyeti Teorisi

Jeopolitikçi olmamasına rağmen ABD deniz kuvvetlerinde görev alan Amiral Alfred Thayer Mahan, Deniz Hakimiyeti Teorisi ile Amerikan jeopolitiğine ciddi katkıda bulunmuştur. Kıtaları birbiri ile ilişkilendiren, nehirler, denizler ve okyanusların önemi üzerinde duran A. Mahan'a göre bu unsurları yönetebilen güç, dünyaya hakim olacaktır.¹⁹ Tarihte yaşanan çeşitli deniz savaşları ve özellikle İngiliz devletinin deniz gücü, A. Mahan'ın teorisini etkilemiştir.²⁰ A. Mahan kendi çalışmalarında, Süveyş Kanalı, Hürmüz Boğazı ve Cebelitarık Boğazı'nın öneminden de bahsetmiştir.²¹ A. Mahan, deniz devletleriyle ilgili önemli tavsiyelerde bulunmuştur. Düşünöre göre çevresi denizlerle çevrili olan devletler, kara yerine deniz gücüne yatırım yapacaktır. Bu onlara güçlü savunma olanağı sağladığı gibi ticaret ilişkilerini geliştirmelerine de yardımcı olacaktır. Örneğin, İngiltere bu coğrafi konumunu etkin kullanırken, Fransa, kara gücüne daha çok

¹⁸ Suat İlhan, "Jeopolitik ve Tarihle İlişkileri", BELLETEN, Cilt 49, Sayı 195, Aralık 1985, ss. 611-612.

¹⁹ Ünal Arı, "Türkiye'nin Jeopolitik Duyarlılık Analizi ve Savunma Sanayi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, S.B.E. İstanbul, 1996, s. 5.

²⁰ Francis P. Sempa, "The Geopolitical Vision of Alfred Thayer Mahan", The Diplomat, 30.12.2014, "Çevrimiçi" <https://thediplomat.com/2014/12/the-geopolitical-vision-of-alfred-thayer-mahan> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²¹ Alfred Thayer Mahan, The Influence of Sea Power Upon History, 1660-1783, Dover Publications, This page formatted 2004 Blackmask Online, 1987, s. 17.

yatırım yapmıştır. Sonuçta İngiltere daha güçlü donanma kazanırken, Fransa bunu başaramamıştır.²²

Kara Hakimiyeti Teorisi

Deniz Hakimiyeti Teorisi'nin artık etkinliğini kaybettiği, artık karasal üstünlüğün devletler için önemli olduğunu savunan Halford Mackinder, kaleme aldığı "The Round World and the Winning of the Peace" çalışmasında Pasifik ve Hint Okyanuslarının, Muson bölgesinin öneminden, Hindistan ve Çin'in gelecekte önemli rol oynayacağından bahsetmiştir.²³ Avrupa-Asya-Afrika kıtalarından oluşan büyük kara kıtayı "Dünya Adası" olarak isimlendiren düşünür, Doğu Avrupa bölgesini kontrol eden gücün, tüm dünyaya hakim olacağı fikrini ileri sürmüştür.²⁴ Demir yolu taşımacılığı ve teknolojik ilerleme sonrasında önemini kaybeden deniz gücü yerine, kara gücünün önem kazanması, düşünüre göre Kara Hakimiyeti Teorisi'nin önemini artırmıştır.²⁵

Kenar Kuşak Hakimiyeti Teorisi

İkinci Dünya Savaşı sonrasında SSCB tarafından takip edilen Kara Hakimiyeti Teorisi kısa sürede büyük popülerlik kazanmıştır. Bu teorinin bir dönem sonra SSCB tarafından benimsenmesine karşın Yale Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Profesörü Nicholas. J. Spykman, antitez niteliğindeki Kenar Kuşak Hakimiyeti Teorisi'ni ileri sürmüştür. 1942 yılında kaleme aldığı "Dünya Politikasında Amerika'nın Stratejisi" isimli yazısında N. Spykman, dış politika amaçlarını gerçekleştirmesi için ABD'nin, güç unsurundan faydalanması gerektiği fikrini savunmuştur.²⁶ Askeri güçten ziyade düşünür, ülkenin coğrafi büyüklüğü, nüfusu, teknolojik altyapı ve milli dayanışmasının da öneminden bahsetmiştir. Onun, "*Bakanlar gelir ve gider, diktatörler bile ölür, ancak sıradağlar bozulmadan durur*" tespiti coğrafi ve jeopolitik konumun ne kadar önemli

²² Seçkin Barış Gülmez, "Denizlerin Jeopolitiği: Alfred Thayer Mahan", Batı'da Jeopolitik Düşünce", Mustafa Serdar Palabıyık, 1.bs., Ankara, Pozitif Matbaacılık, 2009, ss. 25-26.

²³ Francis P. Sempa, "Halford Mackinder's Last View of the Round World", The Diplomat, 23.04.2015, "Çevrimiçi" <https://thediplomat.com/2015/03/halford-mackinders-last-view-of-the-round-world> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²⁴ Hande Arslan, Sabri Karadoğan, "Sayısal Harita Ortamında Bir Analiz: Jeopolitik-Jeostatejik Teoriler ve Türkiye", IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu, Elazığ, 16-17 Ekim 2003 (Ayrı Basım), s. 3.

²⁵ T. Arı, a.g.e., ss. 176-177.

²⁶ Ü. Arı, a.y.

olduğunu göstermektedir.²⁷ Zira İkinci Dünya Savaşı sonrasında SSCB'nin genişlemesine karşın ABD, Türkiye, Pakistan, Hindistan, Kore ve Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) üzerine çeşitli stratejiler tertip etmek zorunda kalmıştır.²⁸ Bu fikir Soğuk Savaş döneminde ABD'li diplomat George F. Kennan'ın "Çevreleme Politikası" olarak daha da geliştirilmiştir.²⁹

Hava Hakimiyeti Teorisi

İkinci Dünya Savaşı döneminde savaş uçaklarının yıkıcı etkisi havacılığa olan ilgiyi artırmıştır. ABD'li havacılar tarafından geliştirilen Hava Hakimiyeti Teorisi'ne göre "*Havaya hakim olan millet tüm dünyaya hakim olur*" fikri temel düşünce olarak kabul edilmiştir. Dördüncü hakimiyet teorisini olumlu karşılayan Harry Sachaklian'a göre yeni bir hakimiyet teorisinin geliştirilmesi sorun olmayacaktır.³⁰ Teorinin geliştirilmesinde şüphesiz ki, ABD'de çeşitli görevlerde yer alan Rus havacı Alexander P. De Seversky'nin önemli etkisi vardır. Billy Mitchell'den etkilenerek hava gücüne dair çeşitli çalışmalar yapan A. Seversky, kaleme aldığı "Victory Through Air Power" ve "Air Power: Key to Survival" isimli kitaplarında, İkinci Dünya Savaşı döneminde hava gücünün yeteri kadar kullanılmadığını üzüntü ile belirtmiştir. Ona göre hava hakimiyeti sağlanmadan ne deniz ne de kara hakimiyeti sağlanabilir.³¹

1.2. Jeopolitik Açıdan Güney Kafkasya'da Güç Mücadelesi ve Güvenlik Riskleri

Güney Kafkasya ister sahip olduğu enerji potansiyeli ve taşımacılık güzergahında konumlanması isterse de aktörlerin mücadele alanı olmasına göre önemli jeopolitik bir bölgedir. Bölgenin ismi ilk kez, antik Yunan düşünürü Aiskhylos'un İ. Ö. 490 yılında yazdığı, "Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence" isimli eserinde "Kavkavos Dağı" olarak kullanılmıştır. Zira tarihin farklı dönemlerinde "Caucasus", "Caucasia", "Caucasie" olarak evirilen bölgenin ismi, Araplar, Farslar ve Türkler tarafından, "Al-Kabk",

²⁷ Sören Scholvin, "Geopolitics: An Overview Of Concepts And Empirical Examples From International Relations". The Finnish Institute of International Affairs, 4, April 2016, s. 5.

²⁸ İlknur Şemşek, "Türkiye'nin Jeopolitik Önemi; Köprü Mü, Kanat Mı, Merkez Mi?", TASAM, 2014, "Çevrimiçi" https://tasam.org/Files/Icerik/File/turkiye_kopru_mu_kanat_mi_merkez_mi_b4156f55-1433-4a8b-b420-0ec349a42fef.pdf Erişim Tarihi 13/06/2022.

²⁹ Kubilayhan Erman, "Jeopolitik Teoriler ve Afganistan", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 4(11), 2017, s. 401.

³⁰ İşcan, a.e., s. 66.

³¹ Kocakenar, a.e.

“Kafkah”, “Kafkasya” olarak kullanıldığı da bilinmektedir.³² Kuzey sınırında Kuban ve Kuma nehirleri, Güney sınırında Türkiye ve İran, Doğu sınırında Hazar Denizi, Batı sınırında ise Azak Denizi ve Karadeniz ile çevrelenen bölge, Kuzey ve Güney Kafkasya olarak 2 kısımdan oluşmaktadır.³³ Avrupa kıtasında konumlanmasına rağmen bölgenin sadece Kuzey kısmı Avrupa sınırları içerisinde, Güney kısmı ise Asya sınırları içerisinde yer almaktadır. Bölgenin iki bölüme ayrılmasıysa SSCB’nin dağılması sonrasında Kuzey tarafının Rusya Federasyonu sınırları içerisinde kalmasından kaynaklanmaktadır. Kuzey’in aksine (Çeçenistan, İnguşetya, Kuzey Osetya, Kabardey Balkar Özerk Cumhuriyeti, Dağıstan ve Karaçay-Çerkes Özerk Cumhuriyeti) Güney Kafkasya’daki devletler (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) kendi bağımsızlıklarını ilan etmiştir.³⁴

Tarihin farklı dönemlerinde gerek Avrupa ve Asya Kıtaları arasında gerekse Büyük İpek Yolu’nun geçiş güzergahı üzerinde olmasından dolayı bölge, çeşitli saldırılara maruz kalmıştır. Bizans, Sasani, Karakoyunlu ve Akkoyunlu yönetiminde olan bölge,³⁵ 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı, İran ve Rusya’nın temel çatışma alanı olmuştur.³⁶ Özellikle Kaçar Hanedanlığı’nın İran’da yönetimi kazandığı dönem sonrasında Rusya Çarlığı ile büyük savaşlar yaşanmıştır. Kuzey hanlıklarından destek alamayan İran, iki büyük saldırı düzenlemesine karşın Rusya Çarlığı’na yenilmiştir. Yenilgi üzerine 12 Ekim 1813 tarihinde Gülistan ve 29 Temmuz 1828 tarihinde imzalanan Türkmençay antlaşmaları ile İran, Kafkasya üzerindeki Rusya egemenliğini tanımak zorunda kalmıştır.³⁷ Bölgeyi, İran ve Osmanlı’dan gelecek tehlikelere karşı savunma kalesi olarak gören Rusya, imzalanan antlaşmalarla hedefine çok yaklaşmıştır.³⁸

³² Kemal Baycan, “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde ABD ve Rusya Federasyonu’nun Güney Kafkasya Politikası ve Gürcistan Krizi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi, S.B.E. İstanbul, 2018, s. 4.

³³ Meryem Koca, “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde ABD ve Rusya’nın Güney Kafkasya Politikaları”, Anadolu Strateji Dergisi, 1 (1), 15-36, 2019, s. 18.

³⁴ Kalkan Duhan, “Güney Kafkasya Bölgesi’ndeki Etnik Çatışma Alanları”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, S.B.E. Konya, 2010, s. 15.

³⁵ Koca, a.y.

³⁶ Michael B. Bishku, “Is The South Caucasus Region A Part Of The Middle East?”, Journal of Third World Studies, 32(1), 83-102, 2015, ss. 88-89.

³⁷ Okan Yeşilot, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 14 (36), 187-199, 2008, ss. 188-189.

³⁸ Fırat Karabayram, Güney Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya Gerçeği, 1.bs., İstanbul, İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2011, s. 34.

Birinci Dünya Savaşı döneminde Rusya Çarlığı'nda yaşanan sosyal, siyasi ve ekonomik huzursuzluklar, Şubat 1917 Devrimi'ni doğururken, Çar'ın sistemden tasfiyesiyle Çarlık, bölgedeki etkisini kaybetmiştir. Bu etki kaybını doğru değerlendirmeye çalışan bölge devletleri, (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) aralarındaki iş birliği ve bütünleşmeye katkı sağlayacak Transkafkasya Seymi'ni tesis etmiştir. Ancak üye devletler arasında ortak mutabakatın sağlanamaması yüzünden Azerbaycan (28 Mayıs 1918) ve Gürcistan (26 Mayıs 1918) kendi bağımsızlıklarını ilan etmiştir.³⁹ Bağımsızlık kazanan Azerbaycan ve Gürcistan'ın aksine başkenti bulunmayan Ermenistan'a, barışı garantilemek ve iş birliğini güçlendirmek için Azerbaycan'ın, Erivan şehrini (dönem ismiyle İrevan) bağışladığı söylenebilir.⁴⁰ 1920 yılına gelindiğinde her üç cumhuriyet kendi bağımsızlığını SSCB'nin işgali sonrasında kaybetmiş ve yönetim Uluslar Halk Komiseri Joseph Stalin'e devredilmiştir. Bölge devletlerinin işgaliyle yaşanacak etnik sürgünlerin de yolu açılmıştır. Özellikle ulusalcılığı savunan Vladimir Lenin'in aksine milliyetçilik eğilimlerini takip eden J. Stalin döneminde çeşitli sürgünler yaşanmıştır. "Sürgün" kavramını kendi çalışmasında Şirin, *"Söz konusu devletler, vatandaşlarının yerlerini zorla değiştirme ve hatta sadakatsiz olduklarını düşündükleri ve kendi güvenliklerine tehdit olarak algıladıkları takdirde onları sınır dışı etme hakkına sahip olduklarını düşünürler"* olarak açıklamaktadır.⁴¹ Zira 1930-1931 dönemini kapsayan sürgünlerde 2 milyondan fazla çiftçi hayatını kaybederken, etnik destek kazanmak adına bölgeden trenlerle taşınan Türkler büyük kıyım maruz bırakılmıştır.⁴² Stalin döneminde benimsenen sürgün ve kendisine yakın milletlerin bölgeye iskan edilmesi politikası, SSCB Devlet Başkanı Mikhail Gorbachev döneminde uygulanan liberal politikalar ile büyük etnik sorunları ortaya çıkarmıştır.⁴³ SSCB'nin dağılması sonrasında Ermenistan ile kıyaslandığında jeopolitik gerekçelere rağmen daha bağımsız

³⁹ Adrian Brisku, Timothy K. Blauvelt, "Who Wanted The TDFR? The Making And The Breaking Of The Transcaucasian Democratic Federative Republic", *Caucasus Survey*, Vol. 8, No. 1, 1-8, 2020, s. 1.

⁴⁰ Murteza Hasanoğlu, Nesrin Süleymanlı, "Ermenistan Devleti'nin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya'da Nüfuz Mücadelesi ve Azerbaycan", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 2(2), 289-303, 2013, s. 299.

⁴¹ Aslı Şirin, "Stalin'in Milliyetler Politikasının Bedeli Olarak Ahıska Sürgünü ve Ahıskalıların Sürgündeki Yaşamları", *Avrasya Etüdleri*, 56(2), 53-77, 2019, s. 57.

⁴² Nergiz Gahramanlı, "Stalin Döneminde Sönen Hayatlar: Azerbaycan Kadınlarının Sürgün Hayatları", *TÜRK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 7, 165-179, 2019, s. 168.

⁴³ Duhan Kalkan, "Güney Kafkasya Bölgesindeki Etnik Çatışma Alanları", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Selçuk Üniversitesi, S.B.E. Konya, 2010, ss. 9-10.

politika uygulayan Azerbaycan ve Gürcistan, Dağlık Karabağ, Abhazya ve Güney Osetya sorunları ile karşılaşmıştır.

Bölgesel devletlerin (Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan) iç siyasetinde milliyetçi politikalar izlenirken, Rusya ve İran'ı dengelemeye yönelik Batılı devletlerle ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi, temel hedef olarak belirlenmiştir. Bu doğrultuda, Batılı devletler de Rusya ve İran'a karşı etkinlik kazanabilmek için bölgenin gelişimine dair projeleri desteklemiştir.⁴⁴ Bu hususta, "Büyük Satranç Tahtası" kitabında Zbigniew Brzezinski, bölge üzerinde Türkiye, Azerbaycan, Rusya ve İran'ın önemini göstererek, aktörler arasındaki ilişkileri sınıflandırmıştır. Örneğin; bölgeye yönelik Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü'nün (North Atlantic Treaty Organization, NATO) çıkarlarını temsil eden Türkiye'nin, Rus yayılmacılığına karşı bir güç olduğunu belirten Z. Brzezinski'ye göre İran ise Rus yayılmacılığına karşı ABD'den gelebilecek tehlikeyi engellemede bir cephe konumundadır.⁴⁵

Bölgesel ve küresel aktörlerin büyük mücadele alanı olan Güney Kafkasya'nın jeopolitik profilinin oluşturulması, bölgede devam eden mücadelenin ve merkez-çevre ilişkisinin tespit adına faydalı olacaktır. Bu doğrultuda, benimsediği "Yeni Avrasyacılık" ve "Yakın Çevre" politikalarıyla Rusya, bölgede merkez aktörken, İran ve Ermenistan (Kısmen Gürcistan ve Azerbaycan) çevre aktör konumundadır. İster İran ve Ermenistan isterse de bölge devletleri sahip olduğu ekonomik, siyasi ve askeri gücüne göre Rusya'nın çıkarlarıyla ters düşmeyecek politikalar izlemektedir. Buna rağmen bölge devletleri, Rusya ve Batı arasında denge kurmaya çalışmaktadır. Ayrıca Güney Kafkasya bölgesinde çevre aktör konumunda olan İran, uyguladığı "Şii Hilali" politikasıyla, Orta Doğu bölgesinde merkez aktör olmaya aday bir güçtür. Rusya ve İran'ın yanı sıra 1990'lı yıllardan bölge devletleriyle ilişkilerini geliştiren Türkiye, geliştirilen Güney Gaz Koridoru ve yaşanan İkinci Karabağ Savaşı sonrasında bölgede, merkez aktör olmaya adaydır. Kendi merkez aktör konumunu sürdürebilmek için Rusya, yaşanan İkinci Karabağ Savaşı sonrasında 3+3 platformunu (Rusya, İran, Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan) destekleyerek, herkesin kazanacağı bir platformda yer almayı

⁴⁴ Necati İyikan, Orta Asya Güney Kafkasya Siyasi Gelişmeler 1991-2010, 1.bs., İstanbul, Hiperlink Yayınları, 2011, s. 60.

⁴⁵ Zbigniew Brzezinski, Büyük Satranç Tahtası, Çeviren: Yelda Türedi, 3.bs., İstanbul, İnkılap Kitapevi, 2005, s. 32.

istemektedir. Bu planların aksine gitgide bölgeden tecride maruz kalan Batılı devletler, çeşitli projeler ve Ermenistan-Türkiye, Ermenistan-Azerbaycan normalleşmesinde Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) Minsk Grubu bünyesinde veya moderatör olarak direkt yer almaya çalışmaktadır. Bölge üzerinde söz sahibi olmak isteyen Rusya ve Batılı devletler arasında mücadele, önceki başlıkta bahsedilen Kara Hakimiyeti ve Kenar Kuşak Hakimiyeti teorileri ile açıklanacak olursa, Rusya'nın benimsediği Kara Hakimiyeti teorisi çerçevesinde savunmada olduğu, Batılı devletlerin ise Kenar Kuşak Hakimiyeti teorisine uygun Rusya'yı çevrelemeye çalıştığı, Gürcistan ve Ukrayna sorunları örneğinde görülmüştür. Bu bağlamda, bölgede, Rusya ve Batılı devletler arasında hakimiyet mücadelesinin devam ettiği söylenebilir. Rusya ve Batılı devletler arasındaki mücadeleden yıpranan bölgesel devletlerin, bu güçler arasında denge ilişkisini sürdürmek için Türkiye ile ilişkilere öncelik verdiği gözlemlenmiştir.

Etnik sorunlar yüzünden güvenlik endişesi yaşayan bölge, önemli enerji potansiyeline de sahiptir. Bu bağlamda, Rusya ve İran'a alternatif enerji üretici ve taşıyıcısı olan Azerbaycan'ın öncülüğünde Batılı devletlerle sağlanan enerji mutabakatı ve uygulanan projeler, bölge iş birliği ve güvenliği açısından ümit vaat etmektedir. Azerbaycan'dan ziyade Gürcistan da enerji taşımacılığındaki rolünü ve kazancını, iç sorunlarının çözümüne yöneltmektedir.⁴⁶ Zira Gürcistan, 1994 yılında sahip olduğu 4,69 milyar dolarlık Gayrisafi yurt içi hasılayı (GSYİH), 2020 yılında 16,56 milyar dolara çıkarabilmiştir.⁴⁷ Ayrıca Batılı devletlerle enerji ilişkisini geliştiren Azerbaycan'ın Rusya ve İran'ın ülke üzerindeki etkisini dengelemeye çalıştığı gözlemlenmiştir.

Sonuç olarak, Güney Kafkasya'ya yönelik, bölgesel ve küresel aktörlerin farklı stratejiler uygulaması, Rusya ve Batı arasında devam eden hakimiyet mücadelesi, Dağlık Karabağ, Abhazya ve Güney Osetya sorunlarının çözümünü, bölgenin istikrarını, iş birliğini ve güvenliğini olumsuz etkilemektedir. Ayrıca Rusya ve Batı arasında devam eden hakimiyet mücadelesi, Batılı devletlerin Rusya'nın çıkarlarını göz ardı edercesine, Rusya'ya alternatif enerji nakil hatları oluşturulmasını istemesi, bölge enerji güvenliğinin

⁴⁶ Mehmet Dikkaya, Abdülkadir Tıgılı, "Güney Kafkasya Enerji Koridoru: Alternatif Projeler Kapsamında, "TANAP" ", Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 10 (1), 99-118, 2015, s. 103.

⁴⁷ World Bank, "GDP (constant 2015 US\$)-Georgia", 2015, "Çevrimiçi" <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD?end=2020&locations=GE&start=1991&view=chart> Erişim Tarihi 09/06/2022.

yanı sıra Rusya'nın, enerji üreticisi ve taşıyıcısı olan bölgesel devletleriyle (İran, Azerbaycan, Gürcistan, Türkiye) ilişkisini de olumsuz etkilemektedir. 24 Şubat 2022 tarihinde başlayan Rusya-Ukrayna Krizi döneminde enerji ihtiyaçları için Batılı devletlerin, Rusya'nın aksine İran ve Azerbaycan'dan enerji temin edeceklerini belirtmeleri buna en uygun örnektir.

Güney Kafkasya'daki mevcut güvenlik sorunlarının tespiti adına, Abhazya ve Güney Osetya sorunlarının ortaya çıkardığı, 2008 yılında yaşanan Rusya-Gürcistan Savaşı ve bölgenin iş birliği ve gelişimi için önemli olan enerji güvenliği sorunu, bu bölümde başlıklar altında genel incelenmiştir. 30 yılı aşkın süredir Azerbaycan-Ermenistan arasında devam eden Dağlık Karabağ Sorunu ise çalışma gereği ikinci bölümde ayrıca tarihsel kronolojik olarak incelenmiştir.

1.2.1. 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı

Güney Kafkasya'nın çok etnikli yapısı ve SSCB döneminde uygulanan iskan politikaları, Birliğin çöküşü ile Gürcistan'da Abhazya ve Güney Osetya sorunlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. 2008 yılında Gürcistan ve Rusya arasında yaşanan savaş hem bölgesel hem de küresel sorun teşkil etmiştir. Bu başlık altında Abhazya ve Güney Osetya sorunları, SSCB dönemi ve sonrasındaki tarihsel olaylar bağlamında incelenmiştir.

Rusya-Gürcistan devletleri arasındaki ilişkiler, bilinenin aksine daha eskidir. Tsurtsumia'ya göre taraflar arasında ilk diplomatik ilişki, "1480 yılı Kaheti Kralı I. Aleksandre'nin Hristiyan ülkeler adına Moskova Prensi III. İvan'dan Müslümanlara karşı savaşta destek istemesiyle kurulmuştur".⁴⁸ Taraflar arasındaki ikinci diplomatik temas ise 24 Temmuz 1783 tarihinde Rusya ve Kaheti Krallığı arasında Georgievsk Antlaşması'nın imzalanmasıdır.⁴⁹ Belirtilen her iki antlaşma, Gürcistan'ın jeopolitik ihtiyaçları ve güvenlik endişesinden kaynaklanmıştır. Bu durumu doğru değerlendiren Rusya, Gürcistan'ı destekleyerek, onun coğrafi konumundan faydalanmıştır.

⁴⁸ Zaza Tsurtsumia, "Gürcistan'daki Rus "Yumuşak Gücü'nün" Tarihi (XIX.-XX Yüzyıl)", Турецкий журнал российских исследований, (3), 93-115, 2020, s. 97.

⁴⁹ Nato Dvali, "Gürcistan'da Rus İdaresinin Kuruluşu (1801-1918)", Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, S.B.E. İstanbul, 2019, s. 8.

1920'lı yıllara gelindiğinde Kafkasya'da Rusya Çarlığı yerine güçlenen genç Sovyetler Birliği, Güney Kafkasya'da yeni bağımsızlık kazanan Azerbaycan ve Ermenistan devletlerinden sonra 27 Ocak 1922 tarihinde Gürcistan'ı da işgal etmiştir.⁵⁰ Gürcistan'da da diğer üye devletlerde uygulanan etnik ve kültürel politikalar izlenilmiştir. Bu bağlamda, 1922 ve 1931 yıllarında Gürcistan sınırları içerisinde Güney Osetya⁵¹ ve Abhazya Özerk⁵² bölgelerinin kurulması, birliğin dağılması ile yeni etnik sorunları doğurmuştur. Abhazların merkezi yönetimden ayrılma isteğini, Osetlerin, Kuzey ve Güney Osetya'nın birleştirilmesine yönelik eylemleri takip etmiştir.

Rusya, Birliğin dağılmasından sonra kendi yakın çevresindeki etkisini sürdürmek için 8 Aralık 1991 tarihinde Ukrayna ve Belarus ile birlikte Bağımsız Devletler Topluluğu'nu (BDT) tesis etmiştir.⁵³ 1993 yılından itibaren, Rusya, AB ve NATO genişlemesini engellemek için dış politikasında "Yakın Çevre" politikasına büyük önem vermiştir.⁵⁴ Birliğin dağılması sonrasında, Rusya-Gürcistan ilişkilerini olumsuz etkileyen Güney Osetya ve Abhazya sorunlarının incelenmesi, taraflar arasındaki çatışmanın boyutunun öğrenilmesi açısından faydalı olacaktır.

Gürcistan-Oset çatışmasını Yapıcı, 1989 yılında taraflar arasında başlayan "Kanunlar savaşı" ile ilişkilendirmektedir. Bu doğrultuda, Gürcistan tarafı Kasım 1988'te Gürcü dilinin Gürcistan ve ona bağlı özerk bölgelerde güçlendirilmesine dair kanunu kabul ederken, Güney Osetya yönetimi de Eylül 1989'ta Osetya'da Rus ve Gürcü dillerinin yanı sıra Oset dilinin de resmi dil olmasını isteyerek karşılık vermiştir.⁵⁵ Bu sorun yetmiyormuş gibi Kuzey Osetya'dan ekonomik gelişmişlik açısından geri kalan Güney Osetya, kuzey ile birleşmeye yönelik çeşitli eylemleri başlatmıştır. Güney Osetya'da yaşanan bu hareketlenme, Alan Çoçiev liderliğinde "Ademon Nihaz" adlı

⁵⁰ Beka Kobakhidze, "History Soviet Russia Invaded Georgia 100 Years Ago", CG, 12.02.2021, "Çevrimiçi" <https://civil.ge/archives/397042> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁵¹ Ebru Oğurlu, "Ağustos 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı Çerçevesinde Avrupa Birliği'nin Güney Kafkasya Politikası", Avrasya Etüdları, 38 (2), 99-127, 2010, s. 102.

⁵² Özge Bozkaya, Sedef Eylemer, "Güney Kafkasya'da Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler Sorunu: Avrupa Birliği'nin Yaklaşımı Üzerine Bir Değerlendirme", Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi, 18(1), 109-142, 2019, ss. 16-22.

⁵³ Encyclopedia Britannica, "Commonwealth of Independent States", (t.y.), "Çevrimiçi" <https://www.britannica.com/topic/Commonwealth-of-Independent-States> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁵⁴ Okan Ancak, "Yeni Avrasyacılık Bağlamında Güney Kafkasya'da Türkiye ve Rusya", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 75 (3), 1113-1144, 2020, ss. 1124-1125.

⁵⁵ Merve İrem Yapıcı, "Kafkasya'nın Sorunlu Bölgesi: Güney Osetya", OAKA, Cilt: 2, Say: 3, ss. 71-104, 2007, s. 74.

Güney Osetya Halk Cephesi'nin kurulmasını hızlandırmıştır.⁵⁶ 10 Kasım 1989 tarihine gelindiğinde Güney Osetya Halk Cephesi, merkezi yönetimin kabul etmeyeceğini bilmesine rağmen Güney Osetya'ya "Özerk Cumhuriyet" statüsü verilmesini istemiştir.⁵⁷ Ayrılıkçıların bu isteğine cevaben merkezi yönetim, 23 Kasım 1989 tarihinde 15 bin kişilik askeri güçle Güney Osetya'nın başkenti Tskhinvali'ye girerek olayları bastırmıştır.⁵⁸ Merkezi yönetimin Güney Osetya ayrılıkçılarına karşı aldığı bu tavır, başlayan bağımsızlık girişimlerini kısa süreliğine önlemiştir.

Güney Osetya'nın merkezi yönetime karşı başlattığı bağımsızlık mücadelesi, Abhazya Özerk bölgesinde de gözlemlenmiştir. Abhazya bölgesinde bağımsızlık teşebbüsleri, 1957, 1967, 1978 yıllarında gündeme gelmiştir.⁵⁹ Abhazya'nın bağımsızlık isteğinin arkasında Yıldız'a göre 1949 yılında, Lavrentiy Beria döneminde, Abhazya'daki Yunanlıların yerine Gürcülerin iskan edilmesi ve 1950'li yıllarda Abhazya'da zorunlu Gürcü dili okutulması gibi alınan kararlar olmuştur.⁶⁰ Pataraya göreyse bağımsızlık teşebbüsleri, J. Stalin ve L. Beria döneminde, Abhaz okullarının kapatılması, eğitimde Abhaz dili yerine Gürcü dilinin zorunlu kullanımı ve bölgedeki Abhaz isimlerinin Gürcü isimleriyle değiştirilmesi gibi nedenlerden kaynaklanmıştır.⁶¹ 1980'li yıllarda Gürcistan genelinde yükselen milliyetçilik, Gürcistan-Güney Osetya ilişkilerinden ziyade Gürcistan-Abhazya ilişkilerini de olumsuz etkilemiştir. Güçlenen milliyetçiliğe karşın, kendi çoğunluğunu ve etkisini kaybedeceği düşüncesiyle Abhazlar, 1989 yılında Abhazya Halk Forumu'nu tesis ederek, "Lykhny Deklarasyonu" içerisinde temel isteklerini yayınlamıştır.⁶² Bu deklarasyonda, merkezi yönetimin politikalarını eleştiren Abhazlar, SSCB Devlet Başkanı Mikhail Gorbachev'den, Abhazya'nın 1921-1931 yıllarında sahip

⁵⁶ Karabayram, Güney Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya Gerçeği, s. 172.

⁵⁷ Seda Kırdar, "Conflict Resolution In Georgia: An Analysis Applying The Intractable Conflict Theory And The Governmental Politics Model", *Perceptions: Journal Of International Affairs*, 13 (3), 51-71, 2008, s. 56.

⁵⁸ International Crisis Group, "Georgia: Avoiding War In South Ossetia", *Europe Report N°159* Tbilisi/Brussels, 2004, s. 3.

⁵⁹ Fatih Sayın, Valeri Mobebadze, "The Role of Russia in Provoking Conflict between Georgians and Abkhazians", *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 7 (3), 2015, s. 112.

⁶⁰ Uğur Burç Yıldız, *Avrupa Birliği'nin Bölgesel İhtilaflara Yönelik Politikaları*, 1.bs., Ankara, Detay Yayıncılık, 2016, ss. 16-17.

⁶¹ Anzhela Pataraya, "Tanınma Sorunu Yaşayan Ülkelerin Diplomasinin Analizi: Abhazya Örneği", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, S.B.E. Eskişehir, 2017, s. 49.

⁶² Bayram Güngör, "Kafkasya Bölgesinde Uluslararası Aktörlerin Değişmeyen Mücadele Alanı: Gürcistan", *KTÜ-Sosyal Bilimler Dergisi*, (6), 37-54, 2013, s. 47.

olduğu Özerk Cumhuriyet statüsünün iadesini istemiştir.⁶³ Bunun üzerine, merkezi yönetimin Temmuz 1989'ta Sukhumi'de Tiflis Üniversitesi'nin bir yerleşmesini kurmasına daire aldığı karar, taraflar arasında yeni çatışmaları doğurmuştur.⁶⁴

Sovyetler döneminde Abhazya ve Güney Osetya sorunları bağlamında bu gerginlik yaşanırken, Rusya ve Gürcistan ilişkileri iş birliğine dayalı gelişmekteydi. Ancak milliyetçi Zviad Gamsakhurdia'nın Birliğin dağılması sonrasında Gürcistan'ın yeni Devlet Başkanı seçilmesi ve onun "*Gürcistan Gürcülerindir*" sloganı doğrultusunda uyguladığı sert politikaları, yeni gerginlikleri doğurmuştur.⁶⁵ Nitekim Z. Gamsakhurdia döneminde uygulanan sert merkezîyetçi politikalar, özerk bölgelerin nefretini doğurmuştur. İlişkilerin gerginleştiği bu dönemde Gürcistan'ın Rusya için önemini Sönmez, Gürcistan'ın, enerji taşımacılığı ve Rusya-Çeçenistan Savaşı sürecindeki yakın coğrafi konumu ile açıklamaktadır.⁶⁶ Z. Gamsakhurdia'nın daha ilk dönemlerinde, gerginliği daha da artıracak kararı, Güney Osetya bölgesinin "Tskhinvali" olarak isimlendirilmesi olmuştur.⁶⁷ Z. Gamsakhurdia'nın uyguladığı milliyetçi politikalar, bir süre sonra ona diktatör lakabı kazandırırken, 6 Ocak 1992 tarihinde düzenlenen darbe sonucunda Z. Gamsakhurdia görevinden alınmıştır.⁶⁸

1992 yılında düzenlenen seçimlerde SSCB'nin Dışişleri Bakanı olmuş ve Rusya ile iyi ilişkilere sahip Eduard Shevardnadze Devlet Başkanı seçilmiştir.⁶⁹ Onun döneminde ülkenin, eskisine nazaran daha istikrarlı olacağı tahmin edilmiştir. Bu olumlu tahmine rağmen 1992 yılında Abhazların kendi anayasalarını kabulü, ülke içerisindeki

⁶³ Said Bargandzhia, "Unity In The Name Of Freedom: For The Anniversary Of The 1989 Lykhny Appeal", World Abaza Congress, 18.04.2019, "Çevrimiçi" <https://abaza.org/en/unity-in-the-name-of-freedom-for-the-anniversary-of-the-1989-lykhny-appeal> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁶⁴ Dov Lynch, Engaging Eurasia's Separatist States: Unresolved Conflicts and De Facto States, United States Institute of Peace Press; Illustrated edition, 2004, s. 28.

⁶⁵ Mete Taşkın, "Bağımsızlığından Sonra Gürcistan-Türkiye İlişkileri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, A.İ.İ.T.E. Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, 2006, s. 35.

⁶⁶ A. Sait Sönmez, "Yakın Çevre Doktrini Bağlamında Yeltsin Dönemi Rusya Federasyonu'nun Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleriyle İlişkileri", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (27), 277-290, 2010, s. 6.

⁶⁷ Yapıcı, a.e., s. 76.

⁶⁸ Michael Dobbs, "Tbilisi Battle Ends As President Flees", The Washington Post, 07.01.1992, "Çevrimiçi" <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1992/01/07/tbilisi-battle-ends-as-president-flees/bacd6382-8315-4ef5-87fb-804c6f145b2b> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁶⁹ Ingo Mannteufel, "Eduard Shevardnadze: A Soviet-Georgian Life Of Global Importance", DW, 07.06.2014, "Çevrimiçi" <https://www.dw.com/en/eduard-shevardnadze-a-soviet-georgian-life-of-global-importance/a-17763100> Erişim Tarihi 13/06/2022.

gerginliği yeniden artırmış, bunun üzerine merkezi yönetim, 3 bin kişilik askeri gücü Sukhumi'ye göndermiştir.⁷⁰

Abhazya'da belirtilen olaylar yaşanırken, Güney Osetya, Ocak 1992'te düzenlenen sözde halk oylamasında toplanan yüzde 99'lık oyla bağımsız devlet olmaya yönelik girişimde bulunmuştur.⁷¹ Bu süre zarfında yaşanan kargaşada, 4 Gürcü köylünün Oset güçleri tarafından öldürülmesi, Gürcülerin bölgeden göçünü hızlandırmıştır. Bu süreci kendi çalışmasında Yıldız, “*Askeri çatışmalar esnasında “Kafkas Dağlıları Konfederasyonu” ve Rusya, Güney Osetya'yı yakından desteklemiştir. Hatta, Haziran 1992'de Rus hava kuvvetleri Gürcü birliklerine ateş açmıştır.*” diye özetlemektedir.⁷² Kendi yakın çevresinin güvenliği için devam eden çatışmaları durdurmak isteyen Rusya ara buluculuğunda Gürcistan, 27 Temmuz 1992 tarihinde Abhazya,⁷³ 24 Temmuz 1992 tarihinde Güney Osetya taraflarıyla ateşkes anlaşmalarını imzalamıştır.⁷⁴ Yaşanan savaş sonucunda 250 bin civarında Gürcü yaşadığı yeri terk etmek zorunda kalmıştır.⁷⁵ Yaşanan sorunları kendi stratejik hedefleri doğrultusunda çözmek isteyen Rusya, Gürcistan'ı 1993'te BDT⁷⁶ ve Kolektif Güvenlik Antlaşması Örgütü'nün (KGAÖ) üyesi yapmasına⁷⁷ rağmen Gürcistan, yaşanan anlaşmazlıklardan dolayı her iki örgütten bir dönem sonra ayrılmıştır.

Hedeflenen reformların gerçekleşmemesi ve yolsuzluğa karşı etkin mücadelenin sürdürülememesi, E. Shevardnadze hükümetinin kamuoyu desteğini olumsuz etkilemiştir.⁷⁸ Sorunların çözümüne yönelik Rusya ile sürdürülen iş birliği bağlamında, 1500 Rus askerinin Rusya-Güney Osetya sınırında konuşlandırılması gibi girişimlerin

⁷⁰ Sayın, Mobebadze, a.y.

⁷¹ Oğurlu, a.e., s. 103.

⁷² Yıldız, a.e., s. 23.

⁷³ Alexandros Petersen, “The 1992-93 Georgia-Abkhazia War: A Forgotten Conflict”, *Caucasian Review of International Affairs*, 2 (4), 187-199, 2008, s. 196.

⁷⁴ Agreement on Principles of Settlement of the Georgian-Ossetian Conflict, 24.01.1992, “Çevrimiçi” https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/GE%20RU_920624_AgreemenOnPrinciplesOfSettlementGeorgianOssetianConflict.pdf Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁷⁵ Okan Mert, “Gürcistan'ın Kafkaslarda Jeopolitik Önemi ve Türkiye'nin Kafkasya Politikasında Gürcistan”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü. S.B.E. Gebze, 2004, s. 33.

⁷⁶ NTI, “Commonwealth of Independent States (CIS)”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://www.nti.org/education-center/treaties-and-regimes/commonwealth-independent-states-cis> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁷⁷ U.S.-Russia Relations: Quest for Stability, “Collective Security Treaty Organization”, 2019, “Çevrimiçi” <https://usrussiarelations.org/3/geopolitics/map/csto> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁷⁸ Taşkın, a.e., ss. 37-40.

çözüm üretmemesi Gürcistan'ı, AB ve NATO ile ilişkileri geliştirmeye zorlamıştır.⁷⁹ Gürcistan'ın bu yöndeki girişimlerine rağmen AB ve NATO'nun Rusya'yı karşılarına almak istemedikleri gözlemlenmiştir. Sadece 1994 yılında Azerbaycan ve Batılı devletler arasında imzalanan Asrın Anlaşması, Rusya karşısında denge gözetmesi için Gürcistan'a olanak sağlamıştır.⁸⁰ 1995-1997 döneminde sorunların çözümüne yönelik federasyon yapılmasına gidilmesine dair söylemlere rağmen sorunun çözümünde Rusya ile fikir ayrılığı, bu süreci engellemiştir.⁸¹ 1997 yılından Gürcistan-Abhazya arasında Cenevre'de mültecilere dair başlatılan görüşmeler de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.⁸² Buna rağmen taraflar, 14 Ağustos 1997 tarihinde sorunların çözümünde silahlı yöntemlerin kullanılmayacağına dair anlaşma imzalamıştır.⁸³ Gürcistan-Güney Osetya arasındaki normalleşme açısından bir diğer gelişme, ılımlı söylemleri ile bilinen Lyudvig Chibirov'un 1996 yılında Güney Osetya'da düzenlenen sözde Başkanlık seçimini kazanması olmuştur.⁸⁴ Fakat merkezi yönetim ile özerk bölgeler arasında normalleşmenin sağlanamaması ve oluşan güvenlik sorunları yüzünden, Gürcü köylüler hızlı silahlanmaya başlamıştır. Artan silahlanma 6 gün sürecek çatışmayı doğururken, çatışma yeniden Rusya ara buluculuğunda durdurulabilmiştir.⁸⁵

2001 yılına gelindiğinde Abhazya'da düzenlenen sözde seçimi Rus yanlısı Eduard Kokoity'nin kazanması, merkezi yönetim ve Abhazya arasında yeni gerginlikleri doğurmuştur. Bu dönemde, 50 Gürcü askerinin kaçırılması, E. Kokoity'nin gönüllü gruplar oluşturmaları ve Rus konvoylarıyla ayrılıkçılara silah taşındığına dair iddia, yeni

⁷⁹ Deniz Acaray, "Kafkasya Jeopolitiğinde Odak Noktası Olarak Güney Osetya", Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 6 (2), 168-183, 2020, s. 174.

⁸⁰ Osman Nuri Aras, "'Asrın Antlaşması" ve Azerbaycan Ekonomisine Etkisi", Akademik Araştırmalar Dergisi, 30, 41-59, 2006, s. 41.

⁸¹ Yapıcı, a.e., ss. 79-80.

⁸² Security Council Regrets Lack Of Visible Progress On Settlement Of Situation In Abkhazia, Georgia, Despite Strenuous Efforts To Reactivate Peace Process, 1997, "Çevrimiçi" <https://www.un.org/press/en/1997/19971106.SC6440.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁸³ Çağrı Koçak, "Turkish Foreign Policy In South Caucasus (2000-2012)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans, Yakın Doğu Üniversitesi, S.B.E. Lefkoşa, 2014, s. 68.

⁸⁴ MG, "Gürcistan ve Rusya'yı karşı karşıya getiren sorun", 20.01.2010 "Çevrimiçi" <https://www.milligazete.com.tr/haber/1163977/gurcistan-ve-rusya-yi-karsi-karsiya-getiren-sorun> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁸⁵ Esra Kızılbuğa, "Russian Involvement In The Abkhaz-Georgian Conflict", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, S.B.E. İstanbul, 2006, s. 85.

gerginlikleri doğurmuştur.⁸⁶ Bu olaylar yaşanırken, Rusya'da Vladimir Putin'in Devlet Başkanı seçilmesi, bu sefer AB ve NATO ile ilişkileri geliştirmeye çalışan Gürcistan ve Rusya devletleri arasındaki gerginliği daha fazla artırmıştır.⁸⁷ Bu gerginliği dikkate almayan Gürcistan, NATO bünyesinde "Eğit ve Donat" programına katılırken, Gürcistan-Ukrayna-Azerbaycan-Moldova devletlerinin bölgesel iş birliği örgütü (GUAM) aracılığıyla aktif politika izlemeye çalışmıştır.⁸⁸ Ayrıca reformistliği ve Rusya karşıtlığı ile bilinen Mikheil Saakashvili'nin 2004 yılında düzenlenen Devlet Başkanlığı seçimini yüzde 96,94'lik oyla kazanması, Rusya-Gürcistan ilişkileri açısından daha büyük sorunları beraberinde getirmiştir.⁸⁹

M. Saakashvili'nin Başkanlığa gelir gelmez, iç politikada Devlet Başkanı Z. Gamsakhurdia dönemini andıran, sert merkezîyetçi yapıyı savunması ve Rusya'ya görmezden gelerek, AB ve NATO ile ilişkileri geliştirmeye çalışması gözlemlenmiştir. Ona göre özerk bölgeler silahsızlandırıldıktan sonra bölgelerin statülerine dair görüşmeler karşılıklı güven içinde başlatılacaktı.⁹⁰ Bu denli sert yaklaşıma rağmen M. Saakashvili'nin Gürcistan'ın bağımsızlık gününde Osetleri onların dilinde tebrik etmesi, bu girişimler adına olumlu yorumlanmıştır. 2004 yılında Abhazya'da düzenlenen sözde Cumhurbaşkanlığı seçimlerini, Rusya karşıtı Sergei Bagapsh'in yüzde 51,31'lik oyla kazanması, M. Saakashvili'nin hedeflediği normalleşme sürecini baltalamıştır.⁹¹ 2005 yılında düzenlenen Rusya ve Gürcistan Dışişleri Bakanlarının Moskova görüşmesinde Sergey Lavrov, 1 Ocak 2008 tarihine kadar Rusya'nın Gürcistan'dan çekileceğini açıklamıştır.⁹² Buna rağmen bölgede Birleşmiş Milletler (BM) barış güçlerinin olmasını

⁸⁶ Diplomatik Gözlem Dergisi, "İran-Ermenistan Doğalgaz Boru Hattından Ermenistan'ın Çıkarı Ne Olacak?", 08.11.2016, "Çevrimiçi" <https://diplomatikgozlem.com/haber/iran-ermenistan-dogalgaz-boru-hattindan-ermenistan-in-cikari-ne-olacak> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁸⁷ Muhittin Tolga Özsağlam, "Sınırlı Tanınan Abhazya Cumhuriyeti ve Rusya'nın Abhazya'daki Rolü", Kafkasya Çalışmaları, 6(11), 1-22, 2020, ss. 8-9.

⁸⁸ Senem Öztürk, "Jeopolitiğin Rusya Federasyonu'na Etkilerinin Kuzey Kafkasya-Gürcistan-Güney Osetya Çerçevesinde İncelenmesi", Güvenlik Stratejileri Dergisi, 9 (17), 201-242, 2013, s. 230.

⁸⁹ Election Guide, "Georgia Election For President", 04.01.2004, "Çevrimiçi" <https://www.electionguide.org/elections/id/1913/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁹⁰ Dilek Elvan Öz, "Kafkasya'da Patlamaya Hazır Etnik Bomba: Gürcistan'da Özerklik Sorunları", Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, c. 3, 1115-1130, Ankara, 2011, s. 1123.

⁹¹ AW, "Sergei Bagapsh (1949-2011)", 19.01.2018, "Çevrimiçi" <https://abkhazworld.com/aw/abkhazians/personalities/1506-sergei-bagapsh-1949-2011> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁹² Jean-Christophe Peuch, "Georgia: Tbilisi, Moscow Report Breakthrough Over Russian Military Bases", Eurasianet, 27.04.2005, "Çevrimiçi" <https://www.refworld.org/docid/46a4857329.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

isteyen M. Saakashvili, yeniden Rusya'nın tepkisini çekmiştir.⁹³ Zira bu olaylar yaşanırken, Rusya için casusluk yaptığı iddiasıyla 6 Rus subay ve 11 sivilin tutuklanmasına M. Saakashvili'nin onay vermesi, taraflar arasındaki gerginliğin daha da derinleşmesine neden olmuştur.⁹⁴

2006 yılına gelindiğinde Abhazya bölgesindeki Kodor Vadisi'ne giren Gürcistan güçlerine tepki olarak Abhazya bölgesinin sözde başkanı S. Bagapsh'ın, BM Genel Sekreteri Ban Ki-moon'a yazdığı mektup büyük yankı uyandırmıştır. Bu mektupta, Gürcistan'ın Kodor Vadisi'nden çekilmesi, örgütlerin barış sürecinde rol alması ve sorunun çözümüne ilişkin paketin oluşturulması istenilmiştir.⁹⁵ Bu mektup, uluslararası hukuk ihlal edilerek toprakları üzerinde kontrolü kaybeden M. Saakashvili için büyük yenilgi sayılabilir. Çünkü, ayrılıkçı bölge, M. Saakashvili'yi kendi silahı olan uluslararası hukuk ve diplomasiyle vurmuştur. Bu dönemde merkezîyetçi politika uygulayan M. Saakashvili hükümetine bir diğer darbe, 2008 yılında Kosova'nın bağımsızlığının tanınması olmuştur.⁹⁶ Nitekim bu karar üzerine ayrılıkçı bölgelerin bağımsızlığa yönelik isteklerinde gözde görülür artış yaşanmıştır. Ama belirtilmelidir ki, Kosova'nın bağımsızlığını tanıyan devletler, Gürcistan toprak bütünlüğünden yana tavır almıştır. 2008 yılına gelindiğinde Gürcistan'ın üyeliğine dair NATO, M. Saakashvili ve hedefleri için büyük sorunları doğuracak “*Üyelikler Aceleyle Getirilmeyecek*” açıklamasında bulunmuştur.⁹⁷

NATO'nun bu açıklaması sonrasında Rusya'nın, jeopolitik gerçekler ile yüzleşmek istemeyen M. Saakashvili hükümetine karşı ilk hamlesi, özerk bölgelerdeki asker sayısını artırmak olmuştur. Batılı devletlerin ve Rusya'nın kışkırtması sonucunda Ağustos 2008'te tahminen 12 bin kişilik askeri güçle Tskhinvali bölgesine gece saldırısı

⁹³ CV, “Saakashvili Unveils ‘Fresh’ Roadmap in UN Speech”, 22.09.2006, “Çevrimiçi” <https://old.civil.ge/eng/article.php?id=13621> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁹⁴ Alex Rodriguez, “Russia Slams Georgia For Arrests On Spy Charges”, BS, 29.09.2006, “Çevrimiçi” <https://www.baltimoresun.com/news/bs-xpm-2006-09-29-0609290142-story.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁹⁵ UNPO, “Abkhazia: UNPO VIII GA Adopts Resolution on Situation in Abkhazia”, 01.11.2006, “Çevrimiçi” <https://unpo.org/article/5749> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁹⁶ National Legislative Bodies, “Kosovo Declaration of Independence”, 17.02.2008, “Çevrimiçi” <https://www.refworld.org/docid/47d685632.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁹⁷ DW, “NATO, Gürcistan için acele etmeyecek”, 02.12.2008, “Çevrimiçi” <https://www.dw.com/tr/nato-gurcistan-icin-acele-etmeyecek/a-3840548> Erişim Tarihi 13/06/2022.

düzenleyen Gürcistan, Rusya güçleri tarafından geri püskürtülmüştür.⁹⁸ Rusya'nın başlattığı karşı saldırıyı Rusya Devlet Başkanı Dmitry Medvedev ve Başbakan V. Putin, “*Bölgeye Barış Getirme*” olarak açıklamıştır.⁹⁹ Rusya-Gürcistan arasında devam eden 5 günlük savaş sadece Fransa Cumhurbaşkanı Nicolas Sarkozy'nin yoğun çabalarıyla durdurulabilmiştir. 12 Ağustos 2008 tarihinde Rusya ile barış antlaşması imzalayan Gürcistan, bütün çabalarına rağmen özerk bölgeler üzerindeki kontrolünü kaybetmiştir.¹⁰⁰ Savaşın bitmesi sonrasında Gürcistan'a, ABD, 1 milyar dolar,¹⁰¹ AB, 500 milyon dolar yardım sağlasa da¹⁰² Batılı devletler, Rusya karşısında askeri eyleme geçememiştir.

Sonuç olarak yaşanan savaş, jeopolitik gerçeklerin bir devlet için ne kadar önemli olduğunu, Rusya'nın bölgedeki gelişmelere ne kadar hassas yaklaştığını göstermiştir. Bu savaş ve yaşananlar karşısında Batılı devletlerin ve uluslararası örgütlerin de işlevsiz kaldığı gözlemlenmiştir. Nitekim uluslararası hukukun ve örgütlerin işlevsizliğini kendi çıkarları çerçevesinde değerlendiren Rusya, 2008 yılında aldığı kararla sözde Abhazya ve Güney Osetya Cumhuriyetlerinin bağımsızlığını tanıyarak,¹⁰³ Gürcistan üzerinde önemli baskı oluşturmuştur.

1.2.2. Enerji Güvenliği Sorunu

Günümüz dünyasında enerji ve enerji güvenliği, ulus devletlerin temel stratejilerini oluşturmaktadır. Bu hususta devletler ya üretici ya da tüketici konumunda bu pazarlarda yerini almaktadır. Üretici ülkenin sahip olduğu enerji potansiyelinden ziyade enerjinin güvenli bir şekilde nakledilmesi, tüketici ülkenin ise enerjiyi güvenli bir şekilde temin etmesi büyük önem taşımaktadır. Bu hususta devletler, çeşitli birlikteliklere

⁹⁸ IWPR, “August 2008 Russian-Georgian War: Timeline”, 08.08.2013, “Çevrimiçi” <https://iwpr.net/global-voices/august-2008-russian-georgian-war-timeline> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁹⁹ Interfax, “В Москве Не Верят В То, Что Грузия Будет Соблюдать Условия Согласованного Плана Урегулирования”, 14.08.2008, “Çevrimiçi” <https://www.interfax.ru/russia/27237> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁰⁰ Jim Nichol, “Russia-Georgia Conflict in August 2008: Context and Implications for U.S. Interests”, Congressional Research Service, 7-5000, 2009, s. 8.

¹⁰¹ U.S. Assistance Embassy in Georgia, “U.S. Assistance to the People of Georgia: Fulfilling the \$1 Billion Pledge”, 2008, “Çevrimiçi” <https://ge.usembassy.gov/our-relationship/policy-history/assistance/u-s-assistance-people-georgia-fulfilling-1-billion-pledge/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁰² European Union, EU Assistance To People Affected By Conflict In Georgia-Overview, 2011, “Çevrimiçi” https://eeas.europa.eu/archives/delegations/georgia/documents/projects/conflictassistance_2011overview_en.pdf Erişim Tarihi 13/06/2022, s. 4.

¹⁰³ Rferl, “Russia Recognizes Abkhazia, South Ossetia”, 26.08.2008, “Çevrimiçi” https://www.rferl.org/a/Russia_Recognizes_Abkhazia_South_Ossetia/1193932.html Erişim Tarihi 13/06/2022.

katılım göstererek, oluşturulan enerji nakil koridorları aracılığıyla doğal gaz ve petrolü ihraç ya da ithal etmektedirler. Bu bağlamda, Güney Kafkasya'da süren enerji çatışmalarının öğrenilmesi için “Enerji Güvenliği” kavramının ve bölgenin mevcut enerji sorunlarının incelenmesi, çalışmanın seyri açısından elzemdir.

*“Enerji güvenliği, bir ülkenin ihtiyacı olan enerjinin ucuz, temiz ve kesintisiz bir şekilde arz edilmesidir. Uluslararası enerji ajansı, kısa dönemde enerji güvenliğini ucuz ve kesintisiz nitelikleriyle tanımlarken, uzun dönemde ise yenilenebilir yatırımları ile birlikte temiz niteliğini de eklemektedir”.*¹⁰⁴

Uluslararası sistemi anarşik kabul eden realist düşünürlere göre ulus devletler, kendi ulusal güvenlikleri için askeri ve ekonomik kaynaklara ihtiyaç duymaktadır. Bu doğrultuda, askeri güvenlik üst politikayı, ekonomik ve diğer unsurlarsa düşük politikayı temsil etmektedir. Barry Buzan'a göre yüksek politikanın çalışması için düşük politika çok yönlü gelişim göstermelidir.¹⁰⁵ Uluslararası ortamda dengesiz enerji dağılımı durumunda devletler, kendi enerji ihtiyaçlarını karşılamak için enerjinin sürekliliğine, güvenilirliğine, temizliğine, ucuz ve çeşitli olmasına önem vermektedir.¹⁰⁶ Bu hususta, devletler arası çatışmalar, iç savaşlar, doğal felaketler, terör olayları ve korsan saldırıları, enerji güvenliğine büyük tehdittir.¹⁰⁷ Enerji zengini olan ülkelerin daha istikrarsız olduğunu savunan Anlar'a göre petrol gelirlerinin ülke ihracatının büyük bir kısmını oluşturması, diğer sektörleri zayıflatırken büyük devletler, yeni bağımsızlık kazanan ülkelerin enerji rezervlerini çok ucuza alabilmektedir.¹⁰⁸ Nihai olarak devletlerin, kendi

¹⁰⁴ Hasan Sencer Peker, Kübra Öztürk Oktay, Yavuz Şensoy “Doğu Akdeniz’de Deniz Yetki Alanları ve Enerji Kaynakları Çerçevesinde Türkiye’nin Enerji Güvenliği”, Güvenlik Bilimleri Dergisi, 8 (1), 85-106, 2019, s. 102.

¹⁰⁵ Ertan Oktay, Radiye Çamkıran, “Avrupa Birliği'nin Enerji Güvenliği Açısından Türkiye'nin Önemi”, Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Avrupa Araştırmaları Dergisi, 14 (1), 153-173, 2006, ss. 69-70.

¹⁰⁶ Sonay Şahin, “Enerji Güvenliği Politikalarında Enerji Boru Hatlarının Önemi ve Bölgesel Etkileri (TANAP ve TR71 Bölgesi Örneği)”, Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi, 7(5), 517-543, 2020, s. 522.

¹⁰⁷ Yunus Furuncu, Zafer Akbaş, “Neoliberal Teori Ekseninde Küreselleşmenin Türkiye’nin Enerji Politikaları Üzerindeki Etkileri: Enerji Ticareti Boyutu”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 18 (72), 1724-1741, 2019, s. 1729.

¹⁰⁸ Aslıhan Anlar, “Farklı Bakış Açılı ile Enerji Güvenliği Üretici, Tüketici ve Transit Ülkeler: Türkiye Örneği”, Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, (19), 59-88, 2017, s. 68.

milli güvenliğini ve pazar istikrarını koruyabilmesi için enerji güvenliği politikaları büyük önem arz etmektedir.¹⁰⁹

Sanayi devrimi sonrasında enerji kaynaklarına yönelik artan talep ve onun birçok sektörde kullanımının yaygınlaşması, beraberinde, jeopolitik, ekonomik ve güvenlik sorunlarını da doğurmuştur.¹¹⁰ Petrolün dünya genelinde yaygınlaşması, 1912 yılında Winston Churchill tarafından, İngiliz gemilerinin hızının Alman deniz kuvvetlerine karşı artırılmasında kömür yerine petrolden üretilen mazotun kullanıldığı döneme rastlamaktadır.¹¹¹ Nitekim Birinci ve İkinci Dünya Savaşı döneminde Almanya'nın SSCB'ye, Japonya'nın Endonezya'ya saldırısındaki temel neden savaşın sürdürülebilmesini kolaylaştıracak enerjiye olan ihtiyaç olmuştur.¹¹²

1960'lı yıllara gelindiğinde, hızla büyüyen ülke ekonomilerinin enerjiye yoğun talebinin ortaya çıkması, enerjinin sürekli ve istikrarlı fiyatlarda satılmasını zorunlu kılmıştır. Nitekim bu ihtiyaçlar doğrultusunda toplanan 13 büyük petrol üretici ülkeler, Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nü (Organization of Petroleum Exporting Countries, OPEC) tesis etmiştir.¹¹³ Fakat OPEC beklentileri karşılamazken, 1967 yılında yaşanan Arap-İsrail Savaşı¹¹⁴ ve 1973 yılında Mısır ve Suriye'nin İsrail'e saldırması¹¹⁵ gibi olaylar, 1968 yılında Arap devletlerini, Petrol İhraç Eden Arap Ülkeleri Örgütü'nü (Organization of Arab Petroleum Exporting Countries, OAPEC) tesis etmeye zorlamıştır.¹¹⁶ Artan fiyatlar ve uygulanan millileştirmeler karşısında Batılı devletler

¹⁰⁹ Şeref Çetinkaya, "Türkiye'nin Enerji Güvenliğinin Sağlanması: Bir Ulusal Güvenlik Meselesi", Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi, (43), 208-215, 2019, s. 213.

¹¹⁰ Nurullah Kocatepe, "Enerji Güvenliğinde Türkiye'nin Rolü", Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, (71), 57-67, 2019, s. 58.

¹¹¹ Erik J. Dahl, "Naval Innovation. From Coal to Oil", National Defense University, Institute for National Strategic Studies, 2001, s. 52.

¹¹² Mustafa Kemal Öztopal, Levent Yiğittepe, "Türkiye'nin Enerji Güvenliği Bağlamında Doğu Akdeniz'de Enerji Rekabeti", Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, 259-272, 2020, s. 261.

¹¹³ Adam Hayes, "Organization of the Petroleum Exporting Countries (OPEC)", Investopedia, 27.08.2021, "Çevrimiçi" <https://www.investopedia.com/terms/o/opec.asp> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹¹⁴ History, "Six-Day War", 11.05.2018, "Çevrimiçi" <https://www.history.com/topics/middle-east/six-day-war> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹¹⁵ Aljazeera, "The October Arab-Israeli War of 1973: What happened?", 08.10.2018, "Çevrimiçi" <https://www.aljazeera.com/features/2018/10/8/the-october-arab-israeli-war-of-1973-what-happened> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹¹⁶ OAPEC (t.y.) "History-The Definition Of The Organization", "Çevrimiçi" <http://www.oapecorg.org/Home/About-Us/History> Erişim Tarihi 13/06/2022.

1974 yılında aldığı kararla Uluslararası Enerji Ajansı'nı kurmuştur.¹¹⁷ Ajansın kurulmasıyla enerji ithalatında yüzde 50'lik azalma ve enerji güvenliği hususunda iyileştirmeler yaşanmıştır. Ancak 11 Eylül 2001 tarihinde ABD'de yaşanan terör olayı sonrasında etkinliğini artıran terörizm ve radikallik tehlikesi, ABD'nin Afganistan ve enerji üreticisi olan Irak'a müdahalesi modern enerji güvenliği sorununu ortaya çıkarmıştır.¹¹⁸ Zira 2011 yılında başlayan Arap Baharı süreci de buna örnek verilebilir.

Enerji kaynakları ve taşımacılığı açısından dünyanın en önemli jeopolitik konumlarından biri Kafkasya'dır. Bölgede, 371.000 km² büyüklükte yer alan ve hiçbir okyanusa çıkışı bulunmayan Hazar Havzası'nda¹¹⁹ Enerji Bilgisi İdaresi'nin (Energy Information Administration, EIA) raporuna göre *“Hazar havzalarındaki kanıtlanmış ve muhtemel rezervlerde 48 milyar varil petrol ve 292 trilyon fit küp doğal gaz tahmin etmektedir. Petrolün yüzde 75'i ve doğal gaz rezervlerinin yüzde 67'si sahil 100 mil içinde yer almaktadır.”*¹²⁰

Enerji temini konusunda Rusya ve İran tekelinden kurtulmak isteyen AB, bölgedeki çeşitli enerji projelerini desteklemekle, Hazar Havzası'ndan en fazla yararlanmaya çalışmaktadır. Zira Güney Kafkasya, AB için Rusya'ya alternatif enerji koridoru rolünü üstlenmektedir.¹²¹ Hazar Havzası'nda alternatif enerji üretici devletlere, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan öncülük etmektedir. Azerbaycan ve Kazakistan'da British Petroleum (BP), Shell gibi Batılı şirketler çalışmalarını sürdürürken, Türkmenistan'da Gazprom egemen şirkettir.¹²² 20 Eylül 1994 tarihinde Batılı şirketler ile Azerbaycan arasında imzalanan Asrın Anlaşması hem Azerbaycan ekonomisi hem de bölge ve küresel enerji tedariki için büyük tarihsel olaydır. Nitekim bu anlaşmasının ardılı olan, Bakü-Tiflis-Ceyhan, Bakü-Tiflis-Erzurum, TANAP gibi enerji projeleri bu hedefler doğrultusunda inşa edilmiştir. Belirtildiği gibi mevcut enerji

¹¹⁷ EIA, “From Oil Security To Steering The World Toward Secure And Sustainable Energy Transitions”, 11.04.2022, “Çevrimiçi” <https://www.iea.org/about/history> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹¹⁸ Mehmet Efe Biresselioğlu, “NATO'nun Değişen Enerji Güvenliği Algısı: Türkiye'nin Olası Konumu”, Uluslararası İlişkiler Dergisi, 9(34), 227-252, 2012, ss. 231-232.

¹¹⁹ Aleksey Nilovich Kosarev, “Caspian Sea”, Encyclopedia Britannica, 30.11.2021, “Çevrimiçi” <https://www.britannica.com/place/Caspian-Sea> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹²⁰ EIA, “Caspian Sea”, 2013 “Çevrimiçi” https://www.eia.gov/international/analysis/regions-of-interest/Caspian_Sea Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹²¹ Dikkaya, Tıǧlı, a.e., s. 106.

¹²² İsmail Hakkı İşcan, “Uluslararası Enerji Güvenliği Açısından Hazar Bölgesi Enerji Ekonomisi ve Hazar Denizini Paylaşım Sorunu”, Sosyoekonomi, 12 (12), 2010, ss. 66-67.

potansiyeli açısından hem üretici hem de coğrafi konumundan dolayı taşıyıcı olan Azerbaycan, bu enerji gücünü, Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümünde, askeri, siyasi ve lobi faaliyetlerini güçlendirmek için etkin kullanmaktadır.¹²³ Örneğin; AGİT Minsk Grubu eş başkanlarından biri olan Fransa'nın Azerbaycan'daki yatırımı 2020 yılı verilerine göre 42,2 milyar dolarken, Azerbaycan'ın enerji alanında Total öncül yabancı şirketler arasındadır.¹²⁴ Total dışında, bugün Asrın Anlaşması kapsamında, BP (Birleşik Krallık) yüzde 30,37, The State Oil Company of Azerbaijan Republic (SOCAR) (Azerbaycan) yüzde 25, Hungarian Oil and Gas Public Limited Company (Macaristan) yüzde 9,57, International Petroleum Exploration-Teikoku Oil Stock Company (Japonya) yüzde 9,31, Equinor (Norveç) yüzde 7,27, ExxonMobil (ABD) yüzde 6,79, Türkiye Petrolleri (Türkiye) yüzde 5,73, Itōchū Shōji Kabushiki-gaisha (Japon) yüzde 3,65, ONGC Videsh Limited (Hindistan) ise 2,31 paya sahiptir.¹²⁵ Nitekim 24 Şubat 2022 tarihinde başlayan Rusya-Ukrayna Krizi'nde de Batılı devletlerin Azerbaycan enerjisine olan ilgisi bunu göstermektedir. Ayrıca geliştirdiği enerji diplomasisi doğrultusunda Azerbaycan, Ermeni diasporasının, Rusya, İran ve Batılı devletlerin baskılarını bertaraf ederek, daha özgür dış politika uygulamaya çalışmaktadır. Bu doğrultuda, enerjinin naklinde, iş birliğini sürdürdüğü Gürcistan ve Türkiye ile Azerbaycan'ın ilişkileri çok yakındır. Azerbaycan'ın yanı sıra taşımacılık açısından avantajlı coğrafi konumlarda bulunmaları, Türkiye ve Gürcistan'ı da Batılı devletler için önemli ortak yapmaktadır.¹²⁶

Enerji potansiyelinden ziyade bölge, çeşitli etnik sorunlara da gebe dir. 2008 yılında Rusya ve Gürcistan arasında yaşanan savaş ve 30 yılı aşkın süredir Azerbaycan ve Ermenistan arasında devam eden Dağlık Karabağ Sorunu, enerji tedarikçileri tarafından büyük tehdit olarak algılanmıştır.¹²⁷ 2008 yılında Rusya-Gürcistan arasında yaşanan savaş gibi 12 Temmuz ve 21 Eylül 2020 tarihlerinde art arda Ermenistan'ın,

¹²³ Elşen Memmedli, "Azerbaycan-Avrupa Birliği İlişkilerinde Enerji Faktörü", Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi, (61), 206-215, 2017, ss. 209-211.

¹²⁴ Ayya Lmahamad, "Azerbaijan, France mull energy cooperation", 22.09.2020, Azernews, "Çevrimiçi" <https://www.azernews.az/business/169180.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹²⁵ Ruslan Rehimov, "Azerbaycan'ın kalkınmasında büyük rol oynayan "Asrın Anlaşması" 27 yaşında", 22.09.2020, AA, "Çevrimiçi" <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycanin-kalkinmasinda-buyuk-rol-oynayan-asrin-anlasmasi-27-yasinda/2369365> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹²⁶ Büşra Bayramoğlu, "Gürcistan'da Enerji Rekabeti: ABD, AB ve Rusya", Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 1(2): 35-49, 2018, s. 36.

¹²⁷ Muhammed Emin Kocaman, "Hazar Havzası'nda Enerji Güvenliği ve Enerji Jeopolitiği", Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5 (3), 152-171, 2018, ss. 159-160.

Azerbaycan`ın enerji nakil hatlarının geçiş güzergahı olan Tovuz bölgesini ateş tutması ve akabinde yaşanan İkinci Karabağ Savaşı,<sup>128</sup> ilk başlarda enerji tedarikçileri tarafından tedirginlikle izlenilmiştir. Ancak Azerbaycan`ın zaferi sonrasında başlayan normalleşme girişimleriyle bu tedirginlik giderilmiştir.

Azerbaycan-Ermenistan arasında barış antlaşmasının imzalanması ve karşılıklı iş birliğine yönelik adımların atıldığı takdirde Zengezur Koridoru üzerinden enerji taşınması önem kazanacaktır. Nitekim 11 Şubat 2022 tarihinde Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, “*Şimdi Zengezur koridoru ile Azerbaycan'dan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'ne, oradan da Türkiye ve İran'a yeni bir hat inşa etmeyi planlıyoruz. Zengezur Koridoru sadece demiryolları, karayolları ve hava taşımacılığı için olmadığını söylemiştim. Zengezur Koridoru aynı zamanda enerji ihracatında da rol oynayacak.*” açıklaması buna önemli bir örnektir.¹²⁹ Zira Zengezur Koridoru üzerinden gelecekte enerjinin tüm alanlarında ihracatın gerçekleşmesi, Rusya-Gürcistan gerginliği yüzünden enerji tüketicisi devletlerin duyduğu tedirginliği giderdiği gibi Azerbaycan'a enerji taşımacılığında kolaylık sağlayacaktır. Ayrıca Azerbaycan-Ermenistan arasındaki ilişkiler, koridor aracılığıyla karşılıklı ekonomik bağımlılık çerçevesinde daha istikrara kavuşabilir.

¹²⁸ Virtual Karabakh, “The Second Karabakh War”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://www.virtualkarabakh.az/en/post-item/52/2871/the-second-karabakh-war.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹²⁹ Ruslan Rehimov, “Azerbaycan, Zengezur Koridoru ile elektrik ihraç edecek”, 11.02.2022, AA, “Çevrimiçi” <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-zengezur-koridoru-ile-elektrik-ihrac-edecek/2499886> Erişim Tarihi 13/06/2022.

İKİNCİ BÖLÜM

2. AZERBAYCAN-ERMENİSTAN ÇATIŞMASININ TEMEL UNSURU OLARAK DAĞLIK KARABAĞ SORUNU VE DİĞER NEDENLER

2.1.Dağlık Karabağ Sorununa Tarihi Perspektiften Bakış

2.1.1. Sovyetler Birliği Öncesinde Karabağ

30 yılı aşkın süredir devam eden Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının temel nedenini Dağlık Karabağ Sorunu teşkil etmektedir. Sahip olduğu, tarihsel stratejik önemi, etnik farklılığı ve yeraltı zenginliğinden dolayı Karabağ bölgesi üzerinde hakimiyet için çeşitli stratejiler tertiplenmiş ve tarihsel savaşlar yaşanmıştır. Bu bağlamda, bölgenin coğrafi konumunun, sorunun kronolojik tarihsel gelişiminin incelenmesi ve çatışma sürecinde aktif rol alan aktörlerin yaklaşımlarının belirlenmesi çalışmanın seyri açısından önemlidir.

Türk dilinde “Kara” ve Fars dilindeki “Bağ” sözlerinin türevi olan Karabağ, Rus kaynaklarında daha çok sorunun ismiyle “Dağlık Karabağ” olarak yaygınlık kazanmıştır.¹ 4392 km² yüz ölçümü ile hem Avrupa hem de Asya kıtasında yer alan bölge, Kür ve Aras çayları ile Gökçe Gölü arasında konumlanmıştır.² Arran olarak isimlendirilen bölge, coğrafi konumu ve doğası gereği tarihte farklı Türk beylikleri bünyesinde önemli konum kazanmıştır. Selçuklu Sultanı Alparslan döneminde kışlak olan bölge, Timur ve Akkoyunlu döneminde de bu konumunu sürdürmüştür.³ Nitekim bölgenin, mineral su kaynakları, zengin bitki örtüsü ve 21 bin hektar ekime elverişli toprağı vardır.⁴

İlk dönemlerden itibaren bölgeye düzenlenen göçlerde Türk boylarına sık rastlanılmaktadır. Bu hususta, önce İskit/Sakalar, ardından, Gargarlar/Gargalar, Utiler, Hunlar, Hazarlar, Basiller ve Oğuzlar bölgeye göç eden Türk toplulukları olmuşlardır. Ermeni tezlerinin aksine bölgede sadece Türkler tarafından devletler kurulduğu resmi

¹ Zühre Nur Pehlivan, “Rusya'nın Ermeni Devleti Kurma Politikalarının Sonucu: Karabağ Sorunu”, Asia Minor Studies, 4 (8), 94-109, 2016, s. 95.

² Yunus Ekici, “Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Bitmeyen Dağlık Karabağ Sorunu”, VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 2 (1), 62-77, 2017, s. 63.

³ İsmail Özçelik, “Karabağ'daki Hocalı Soykırımının Tarihi Arka Planı”, Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, Kafkasya Özel Sayısı, 417-456, 2017, ss. 419-420.

⁴ Beşir Mustafayev, “Karabağ'ın İşgal Süreci ve Bölgede Yaşanan Son Olaylar Çerçevesinde Çözüm Arayışları”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 0 (49), 281-294, 2013, s. 282.

belgelerde gösterilmektedir.⁵ 7. yüzyıldan itibaren başlayan Arap yayılması stratejik öneme sahip Karabağ bölgesini de etkilemiştir. Bölgede yaşayan Müslümanların yardımıyla Arapların kontrolüne geçen bölge, 753 yılından Muhammed oğlu Mervan tarafından üst olarak kullanılmıştır.⁶ Arap yönetimi sonrasında bölge, sırasıyla, Selçuklu, Moğol, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevi ve Osmanlı yönetimine geçmiş ve ağırlıklı olarak Türk ve Müslüman egemenliğinde kalmıştır.⁷

1555 yılında Osmanlı ve Safevi devletleri arasında imzalanan Amasya Antlaşması ile Osmanlı kontrolüne geçen bölge,⁸ 1735 yılında imzalanan Gence Antlaşması ile İran yönetimine iade edilmiştir.⁹ 1747 yılında uğradığı suikast girişimi sonucunda Nadir Şah Afşar'ın hayatını kaybetmesi, Azerbaycan bölgesinde “Hanlıklar Dönemi” olarak bilinen yeni bir siyasi süreci başlatmıştır. Bağımsızlık kazanan hanlıklardan birisi Karabağ Hanlığıdır.¹⁰ Karabağ Hanı olan Penah Ali, Nadir Şah Afşar'ın sürgüne yolladığı Cevanşir aşiretinin üyesi olması yüzünden İran tarafına duyduğu soğukluk, onu, Rusya ve Osmanlı ile diplomatik ilişkiler kurmaya zorlamıştır.¹¹

Kendi egemenliğini tesis etmek isteyen Gacarlar (İran), Agha Mohammad Khan Qajar önderliğinde “Birleşik Azerbaycan” düşüncesiyle bölgeye yeni saldırıları başlatmıştır. 1795 yılında düzenlediği saldırıda kuzey hanlıklarından destek alamayan A. M. Qajar, 1796 yılına gelindiğinde Bakü, Guba, Derbent, Gence, Şamahı hanlıklarını işgal etmiştir.¹² Rus Çariçesi İkinci Yekatarina'nın ölümü üzerine oluşan konjonktürü doğru değerlendirmeye çalışan A. M. Qajar, 1796-1797 yıllarında Şuşa'ya düzenlediği

⁵ Emine Vildan Özyılmaz, “Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ”, Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 15 (2), 191-208, 2013, ss. 195-196.

⁶ Ş. Duygu Ata Kuduban, Mevlüt Kaya, “Karabağ'ın Siyasi Serüveni: İslam Öncesinden Sovyet İdaresine”, Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ERZSOSDE) X-I: 113-124, 2017, s. 115.

⁷ Hayri Çapraz, “19. Yüzyılda Rusya'nın Karabağ Politikası”, Belgi Dergisi, (3), 231-240, 2012, s. 233.

⁸ Mikheil Svanidze, “The Amasya Peace Treaty between the Ottoman Empire and Iran (June 1, 1555) and Georgia”, Bulletin Of The Georgian National Academy Of Sciences, vol. 3, no. 1, 2009, s. 195.

⁹ Ş. Duygu Ata Kuduban, Mevlüt Kaya, “Karabağ Sorununa Uluslararası Güçlerin Yaklaşımları Üzerine Tarihsel Bir Değerlendirme”, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 7 (21), 923-949, 2018, s. 925.

¹⁰ Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəmə, “Karabakh Khanate”, (t.y.), “Çevrimiçi” <http://www.supremecourt.gov.az/en/static/view/11> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹¹ Özçelik, a.e., ss. 421-422.

¹² Nigar Gozalova, “The Main Stages of the Russian Expansion on Azerbaijan at the XVIII and Beginning of the XIX Centuries”, Mediterranean Journal of Social 3(8), 11-11, 2012, s. 13.

ikinci saldırı ile şehrin kontrolünü kazanmış ama 1797 yılında uğradığı suikast girişimi sonucunda hayatını kaybetmesi, bu amacın gerçekleşmesine engel olmuştur.

Bölge hanlıklarında “Ben” düşüncesinin “Birleşik Azerbaycan” düşüncesine dönüşmemesi yüzünden oluşan anarşik durum, Rusya’nın bölgede güç kazanmasına olanak sağlamıştır. Rusya tarafından başlatılan hareketle General Pavel Tsitsianov öncülüğündeki grup, 1804 yılında Gence Hanlığı’nı işgal ederek, ardından 14 Mayıs 1805 tarihinde Karabağ Hanlığı ile meşhur Kürekçay Antlaşması’nı imzalamıştır.¹³ Bu antlaşma gereğince iç politikada özgür olan Karabağ Hanlığı, dış politikada Rusya güdümüne girmiştir. Bir dönem sonra bu antlaşmayı bozmak isteyen Han, İran’dan yardım istemişse de Şuşa üzerine saldırıya geçen İran, bölgede yaşayan Ermenilerin Rus yanlısı eylemleri ile engellenmiş ve bu başkaldırı sonucu katledilen Han’ın yerine oğlu Mehdi Kul bu göreve atanmıştır.¹⁴

19. yüzyıla gelindiğinde, Karabağ bölgesinin demografik yapısında değişiklikler yaşanmıştır. Özellikle artan Ermeni sayısı dikkati çekmektedir. Ermenilerin bölgeye iskanı, 13 Ekim 1813 tarihinde Gülistan,¹⁵ 21 Şubat 1828 tarihinde Türkmençay¹⁶ antlaşmalarının imzalanmasıyla istikrar kazanmıştır. Gülistan Antlaşması gereği, kuzey Azerbaycan üzerinde etkisini kaybeden İran, Nahçıvan ve Revan hariç diğer bölgelerin Rus yönetiminin kontrolünde olmasını kabul etmiştir.¹⁷ Türkmençay Antlaşması’nın da imzalanmasıyla, Kuzey Azerbaycan tamamıyla Rusya egemenliğine geçmiştir. İran’ın savaş yenilgisini inceleyen Elekberli’ye göre askeri açıdan Rusya’nın daha donanımlı olması ve hanlıkların, güçler arasında denge kurma girişimleri, İran’ın mağlubiyetini doğurmuştur.¹⁸

1822 yılına gelindiğinde Rusya tarafından, hanlıkların işgali hızlandırılmış, bölgede etnik destek kazanmak adına Ermenilerin bölgeye iskanı, Gülistan, Türkmençay

¹³ Gülüstan Müqaviləsi, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://azerbaijan.az/portal/History/HistDocs/Documents/02.pdf> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁴ Çapraz, a.e., s. 234.

¹⁵ Gulistan Treaty, (1813) “Çevrimiçi” <https://karabakh.org/treaties/gulistan-treaty/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁶ Boris Yeltsin Presidential Library, “The Treaty Of Turkmenchay Between Russia And Iran Signed”, 22.02.1828, “Çevrimiçi” <https://www.prilib.ru/en/history/619048> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁷ Pehlivan, a.e., ss. 97-98.

¹⁸ Faig Elekberli, “Yukarı Karabağ Probleminin Tarihi, Felsefi, Siyasi ve İdeolojik Açından Değerlendirilmesi”, Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 3 (3), 530-555, 2021, s. 535.

antlaşmaları ve 1829 yılında Osmanlı Devleti ile imzalanan Edirne Antlaşması gereği gerçekleştirilmiştir. Bu hususta, merkezi yönetim bölgeye iskan edilecek Ermeniler için 20 yıl vergiden muaf tutma kararı çıkarırken, kamu toprakları ve Müslümanların yaşadığı topraklar, çeşitli kararlarla Ermenilere verilmiştir.¹⁹ Bu doğrultuda, İran'dan 40 bin, Osmanlı'dan 90 bin veya daha fazla Ermeni, Güney Kafkasya'ya göç ettirilmiştir.²⁰ 1832 yılında hazırlanan demografik istatistiğe göre sadece Karabağ bölgesinde, 17 bin 413 Ermeni, 33 bin 379 Azerbaycanlının yaşadığı kayda alınmıştır.²¹ 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşları esnasında Kırım'dan da 85 bin Ermeni, Doğu Anadolu ve sonrasında Karabağ bölgesine göç etmiştir.²²

Birinci Nicholas döneminde, Rusya'nın takip ettiği "Slavlaştırma" politikaları doğrultusunda, Müslüman ve Türklere karşı Ermenilerin desteklenmesi ciddi sorunlar doğurmuştur. Bu bağlamda, kendi "Büyük Ermenistan" düşüncesi gereğince, bölgede yaşayan Türk ve Müslümanlara karşı Taşnak Sütyun Partisi aracılığıyla,²³ şiddet olaylarını başlatan Ermenilere karşı, Müslümanlar ve Türkler de kendi savunma teşkilatı olan Difai'yi (anlamı Savunmak) tesis etmiştir.²⁴ 1905-1907 yıllarında Taşnaklar, Bakü, Erivan (eski ismi ile İrevan), Nahçıvan ve Şuşa şehirlerinde Azerbaycanlı sivillere yönelik çeşitli katliamları düzenlemiştir.²⁵

1914-1916 dönemine gelindiğinde, yaşanan Birinci Dünya Savaşı'nı fırsat bilen Taşnaklar, bir devlet kurmak uğruna Doğu Anadolu ve Azerbaycan'ın Batı bölgelerinde yaşayan sivillere yönelik katliamları artırınca, Osmanlı Devleti, Nisan 1915'te Ermenileri bölgeden sürecektek tehcir kararını onaylamıştır.²⁶ 1917 yılında Rusya'daki Bolşevik Devrimi ile yaşanan sistemsel değişim sonrasında merkezi yönetimsiz Güney Kafkasya devletleri, aralarındaki bütünleşmeyi güçlendirmek adına çeşitli girişimleri başlatmıştır.

¹⁹ Özyılmaz, a.e., s. 198.

²⁰ Çapraz, a.e., s. 236.

²¹ Обозрение российских владений за Кавказом. Часть 1. Санкт-Петербург, 1836, s. 365.

²² Kuduban, Kaya, a.e., s. 119.

²³ John Roy Carlson, "The Manifesto Of Hovannes Katchznouni", AİS, 1955, "Çevrimiçi" <https://www.tc-america.org/files/Katchznouni.pdf> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²⁴ Huseyn Alili, "Difai: An Early Political Organization Of The Azerbaijanis", Politicon, 22.08.2020, "Çevrimiçi" <https://politicon.co/en/essays/3/difai-an-early-political-organization-of-the-azerbaijanis> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²⁵ Nesrin Sariahmetoğlu, "The 1905 Baku Incidents", (t.y.), "Çevrimiçi" <https://turksandarmanians.marmara.edu.tr/en/the-1905-baku-incidents/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²⁶ Hacer Çelik, "Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskân Sorunu", Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 7 (16), 143-163, 2008, s. 145.

Merkezi Tiflis olan Kafkas Komiserliği ve daha sonra Transkafkasya Seymi'nin tesis edilmesine rağmen sağlanamayan bütünleşme, yeni bağımsız devletleri (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) doğurmuştur. Belirtilmelidir ki, bu dönemde Bakü Halk Komiseri Stepan Shaumyan tarafından bölgede yaşayan Azerbaycanlılara yönelik katliamlar uygulanmıştır.²⁷ Hem Kafkasya Komitesi hem de Transkafkasya Seymi döneminde üye ülkelerin ortak çıkarları yerine kendi çıkarlarını ön planda tutmaları, hedeflenen bütünleşmeyi sağlayamamış, diğer ülkeler gibi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti de 28 Mayıs 1918 tarihinde kendi bağımsızlığını ilan etmiştir.²⁸

2.1.2. Sovyetler Birliği Döneminde Dağlık Karabağ

Dağlık Karabağ bölgesi hem Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hem de sonrasında tesis edilen Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (ASSC) sınırları içerisinde yer almıştır. Sovyetler'in uyguladığı "Parçala yönet" politikası gereğince merkezi yönetimin aldığı kararla, 1923 yılında Azerbaycan sınırları içerisinde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi kurulmuştur.²⁹ Hatta bir iddiaya göre Nahçıvan, Dağlık Karabağ ve Zengezur bölgelerinin Ermenistan sınırları içerisine katılmasını onaylayan SSCB, Mustafa Kemal Atatürk'ün dirayeti sonucunda bu karardan caydırılmıştır.³⁰ Bölgedeki ayrılıkçı girişimler, 1980'li yıllara kadar Devlet Güvenlik Komitesi'nin (Комитет Государственной Безопасности, KGB) etkisiyle önemli ölçüde engellenmiştir.³¹ Bu denli sıkı güvenlik politikalarının uygulanmasına rağmen 23 Aralık 1947 tarihinde SSCB Bakanlar Konseyi'nin Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlıların Kür ve Aras ovasına göç ettirilmesine dair onayladığı karar, yeni sorunları ortaya çıkarmıştır.³²

SSCB Devlet Başkanı J. Stalin'in ölümü üzerine, "Büyük Ermenistan" sloganını daha yüksek seslendiren ve Devlet Başkanı Nikita Khrushchev döneminde Dağlık

²⁷ Cengiz Atlı, "Azerbaycan Arşiv Belgelerine Göre: 1918-1920 Yılları Arasında Bakü ve Erivan'da Ermenilerin Yaptığı Mezalim", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, (68), 451-470, 2020, ss. 454-458.

²⁸ Elçin Neciyev, "Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesi Sürecinde Karabağ Problemi", Ermeni Araştırmaları, (39), 163-186, 2011, s. 172.

²⁹ İlhan Aras, "Avrupa Birliği'nin Dağlık Karabağ Sorunundaki Rolü", Avrasya Etüdleri, 51 (1), 95-122, 2017, s. 98.

³⁰ Ekici, a.e., s. 64.

³¹ Çağlar Söker, "Dağlık Karabağ Sorunu'nun Çatışmayı Çözme Perspektifinden İncelenmesi", Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8 (16), 555-574, 2017, s. 558.

³² Beşir Mustafayev, "Ermeni Devlet Terörünün Eseri: 26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı Üzerine", Karadeniz Araştırmaları, 29 (29), 23-41, 2011, s. 25.

Karabağ Özerk Bölgesi'nin Ermenistan'a bağlanmasına dair istekte bulunan Ermeniler hem merkezi yönetim³³ hem de ASSC'de yönetimde olan Haydar Aliyev tarafından engellenmiştir. 1988 yılına gelindiğindeyse 200 binden fazla Azerbaycanlı, Ermenistan'dan sürgün edilmiştir.³⁴ Azerbaycanlılara yönelik cesur ve öz güvenli eylemlerde bulunan Ermenistan, şüphesiz ki Azerbaycan yönetiminde H. Aliyev'in olmaması durumundan ve SSCB'nin Afganistan'da yaşadığı hezimetin oluşturduğu boşluktan yararlanmıştır.

Yaşanan bir dizi olaylar sonucunda 20 Şubat 1988 tarihine gelindiğinde Dağlık Karabağ'da ayrılıkçı meclis üyesi Ermeniler biraz daha ileriye giderek, yerli Azerbaycanlı meclis üyelerinin boykotuna rağmen Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin Ermenistan'a birleştirilmesine dair sözde kararı onaylamıştır.³⁵ Azerbaycan-Ermenistan arasında başlayan bu çatışmayı Özçelik, *“Azeri ve Ermeni toplumlarının kolektivist yapıları nedeniyle etnik düşmanlık uzun süre varlığını korumuş ve 1988'de yeniden patlak vermiştir. Sovyetler'in dağılmasından sonra ise “öteki” üzerinden inşa edilen toplumsal kimliklerle düşmanlık körüklenmiş ve Kafkaslarda dünyanın en karmaşık sorunlarından biri ortaya çıkmıştı”* olarak açıklamaktadır.³⁶ 20 Şubat 1988 tarihinde alınan sözde karara cevaben Ermenistan'ın, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ni kendi ekonomik bölgesine dahil etmesi, taraflar arasındaki gerilimi yükseltirken, Ermeni ayrılıkçılara karşı Azerbaycan'da çeşitli gösteriler yaşanmıştır. Azerbaycan'da devam eden bu gösteriler, 20 Ocak 1990 tarihinde SSCB'nin Bakü'ye kanlı müdahalesiyle kısa süreliğine durdurulmuştur.³⁷ SSCB'nin dağılmasına yakın diğer devletler gibi Azerbaycan da 18 Ekim 1991 tarihinde kendi bağımsızlığını ilan etmiştir.³⁸

2.1.3. Sovyetler Birliği'nin Dağılması Sonrasında Dağlık Karabağ

³³ Demet Ş. Acar, Murat Çemrek, “Kafkasya'nın Kronikleşen Çatışma Alanı: Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi”, Karadeniz Araştırmaları, 8 (8), 114-136, 2005, s. 125.

³⁴ Nazim Mustafa, “Azərbaycanlıların Soyqırımı və Deportasiyası”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası, 2009, “Çevrimiçi” <https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl7.pdf> Erişim Tarihi 13/06/2022, s. 66.

³⁵ Laurence Broers, “The limits of leadership: Elites and societies in the Nagorny Karabakh peace process”, Conciliation Resources, “Çevrimiçi” https://rc-services-assets.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/accord17_nagornykarabakh_policybrief_2006 ENG.pdf ErişimTarih 13/06/2022, 2005, s. 14.

³⁶ Özçelik, a.e., s. 560.

³⁷ Neciyev, a.e., ss. 183-184.

³⁸ The Constitutional Act on the State Independence of the Republic of Azerbaijan (October 18, 1991), 1991, “Çevrimiçi” https://republic.preslib.az/en_d2.html Erişim Tarihi 13/06/2022.

SSCB'nin dağılması sonrasında oluşan konjonktürle değişimleri fırsat olarak değerlendiren ayrılıkçı Ermeniler, 10 Kasım 1991 tarihinde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne tehdit olan sözde Artsak Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan etmiştir.³⁹ Yaşanan çatışmaları kendi stratejileri doğrultusunda durdurmak isteyen Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin ve Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in ara buluculuğunda, 24 Eylül 1991 tarihinde Azerbaycan ve Ermenistan arasında çatışmayı geçici durduracak Jeleznovodsk Antlaşması imzalanmıştır.⁴⁰ Bu antlaşmanın imzalanmasından sadece birkaç ay sonra Ermeniler tarafından, Hocalı'da Azerbaycanlılara yönelik büyük soykırım düzenlenmiştir. Soykırım sonucunda, *83 çocuk, 106 kadın ve 70'ten fazla yaşlı dahil olmak üzere toplam 613 sakin öldürülmüş, toplam 487 kişi ağır yaralanmıştır. 1275 kişi ise rehin alınmış ve 150 kişi ise kaybolmuştur.*⁴¹

Bu katliamlar yaşanırken gerek Dağlık Karabağ'da gerek ülke iç siyasetinde istikrarı sağlayamayan dönemin Azerbaycan hükümeti, bu saldırılara önemli karşılık verememiştir. Nitekim Bakü hükümetinin bu işlevsizliği karşısında, 1993 yılına gelindiğinde Gence'de hükümet karşıtı Albay Suret Hüseyinov tarafından başlatılan ayaklanma, hükümetin meşruluğunu kaybetmesi ile sonuçlanmıştır. Oluşan bu istikrarsızlığı çözmek ve daha etkin iç ve dış politika için halk ve dönemin hükümeti tarafından H. Aliyev yönetime çağrılmıştır.⁴² Yönetime gelmesiyle iç ve dış politikada izlediği politikalar ve geliştirdiği ilişkiler sonucunda Azerbaycan, BDT üyesi olurken, Rusya'nın ara buluculuğuyla 5 Mayıs 1994 tarihinde Ermenistan ile ateşkesin sağlanması için Bişkek Protokolü imzalanmıştır.⁴³ Nitekim bu antlaşma, Azerbaycan'ın yeniden yapılanması ve güçlenmesi için en önemli antlaşmalardan biri sayılmalıdır. 1988-1994 yıllarında Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan savaşın sonucunu Mustafayev

³⁹ ANCA, "Nagorno Karabakh-Overview", (t.y.), "Çevrimiçi" <https://anca.org/nagorno-karabakh-overview-2/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁴⁰ "Zheleznovodsk Declaration", 1991, "Çevrimiçi" https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/Azerbaijan_ZheleznovodskDeclaration1991.pdf Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁴¹ Gazete Vatan, "Hocalı Katliamı Ne Zaman Oldu, Tarihi? Hocalı Katliamı'nda Kaç Kişi Öldü? Azerbaycan Hocalı Katliamı'nda Ölenler Anılıyor!", 26.02.2021, "Çevrimiçi" <https://www.gazetevatan.com/gundem/hocali-katliami-ne-zaman-oldu-tarihi-hocali-katliami-nda-kac-kisi-oldu-azerbaycan-hocali-katliami-nda-olenler-aniliyor-1375632> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁴² Elekberli, a.e., ss. 549-550.

⁴³ "The Bishkek Protocol", 1994, "Çevrimiçi" <https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/Bishkek%20Protocol.pdf> Erişim Tarihi 13/06/2022.

şöyle özetlemektedir, “1988-1994 savaşlarında ise toplam 32 binden fazla masum Azerbaycan vatandaşı, 16 bin civarında da Azerbaycan askerî öldürülmüştür. Ermenistan’ın bu sorunla kaybı ise bütün komşularından tecrit edilmiş biçimde kendi sınırları içine çekilip yaşamak olmaktadır. Bu da ekonomik bakımdan zaten verimsiz olan Ermenistan nüfusunun son on yılda %50 oranında azalmasına neden olmuştur. 1989 sayımına göre ülke nüfusunun oranı 3.500.000 civarında iken bu sayı günümüzde 2-1,5 milyona kadar inmiştir. 1-2 milyon Ermeni ise ülkeyi terk ederek başta Rusya olmakla, ABD ve Avrupa ülkelerine göç etmek zorunda kalmıştır.”⁴⁴

Sorunun çözümüne ilişkin hem H. Aliyev döneminde hem de öncesinde çeşitli girişimler gözlemlenmiştir. Bu bağlamda, Ayaz Mutallibov döneminde sorunun çözümüne dahil olan AGİT’in kararları sadece sözde kalmış, eyleme dönüşmemiştir. İster 27 Ağustos 1992 tarihinde imzalanan Alma-Ata Beyannamesi⁴⁵ isterse de 20 Şubat 1993 tarihinde Roma ve 28-29 Nisan Prag görüşmeleri, Ermenistan’ın gerçek olmayan tavrıyla sonuçsuz kalmıştır.⁴⁶ Sorunun çözümüne ilişkin Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi’nde (United Nations Security Council, BMGK) Azerbaycan lehine, 822, 853, 874 ve 884 sayılı kararların kabul edilmesi dahi Ermenistan’ı dizginleyememiştir.⁴⁷ Ayrıca 24 Ekim 1992 tarihinde Ermeni diasporasının etkisiyle ABD Kongresi tarafından Özgürlükleri Destekleme Yasası’nın 907 sayılı kararınca Azerbaycan’a karşı ekonomik ambargo uygulanmıştır.⁴⁸

1994 yılında iç ve dış politikada etkinlik kazanan Azerbaycan’ın, BDT, NATO, AB gibi aktörlerle ilişkilerini geliştirmesi, Ermeni diasporası etkisiyle yürürlükte olan 907 sayılı kararı etkisizleştirirken, Dağlık Karabağ Sorunu’nun çözümünü de olumlu etkilemiştir. Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter Petrosyan, 1996 yılında düzenlenen Lizbon görüşmesi sonrasında, Dağlık Karabağ etrafındaki bölgelerin Azerbaycan’a iadesi ve mülteci statüsündeki insanların evlerine geri dönmesine ılımlı bakarken,

⁴⁴ Mustafayev, “Karabağ’ın İşgal Süreci ve.....”, s. 287.

⁴⁵ Council of Europe, “European Commission For Democracy Through Law”, (1994), “Çevrimiçi” [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL\(1994\)054-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL(1994)054-e) Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁴⁶ Özçelik, a.e., ss. 450-451.

⁴⁷ Aras, a.e., s. 99.

⁴⁸ Section 907 of the Freedom Support Act (Public Law 102-511), (1992) “Çevrimiçi” <https://karabakhfacts.com/section-907-of-the-freedom-support-act-public-law-102-511/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Ermenistan`da yaşanan gelişmeler bu süreci engellemiştir. L. T. Petrosyan sonrasında Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan dönemindeyse normalleşme yerine ilişkilerde gerginlik artmış, sorunun çözümünde Azerbaycan`ın muhatabının Ermenistan yerine sözde ayrılıkçı Cumhuriyet`in başkanı Arkadi Ghukasyan olduğu belirtilmiştir.<sup>49</sup> 1992-1998 yılları arasında AGİT, sorunun çözümü için taraflara “Adım-Adım” ve “Paket Çözüm” planlarını önermiştir. Adım-Adım planının birinci aşamasına göre Dağlık Karabağ ve bölgeyi Ermenistan`a bağlayan Laçın koridoru hariç, diğer işgalde bulunan topraklar Azerbaycan`a iade edilecek ve mültecilerin kendi topraklarına geri dönmesi sağlanacaktı. İkinci ve üçüncü aşamada ise barışı koruma güçleri bölgeye konumlanacak ve bölgenin nihai statüsü belirlenecekti. Paket Çözüm planına göreyse bu kararlar topluca kabul edilmeliydi. Adım-Adım planı üzerinde anlaşılan L. T. Petrosyan`ın istifasıyla R. Koçaryan yönetiminde Paket Çözüm planı üzerinde durulmasıyla Ermenistan, sorunun çözümünü yapay olarak yavaşlatmıştır.⁵⁰

Sorunun çözümüne ilişkin AGİT`ten ziyade Rusya ve ABD de girişimlerde bulunmuştur. Dağlık Karabağ bölgesinin Azerbaycan toprakları içerisinde devlet olmasını ve bölgenin silahsızlandırılması fikrini savunan Rusya, AGİT MİNSK Grubu görüşmelerinde “Ortak Devlet” planını taraflara sunmuştur. Ancak bu teklif, Azerbaycan tarafından haklı olarak kabul edilmemiştir.⁵¹ 2001 yılında ABD`nin Florida eyaletinde düzenlenen Key West toplantısında, ABD Dışişleri bölge uzmanı Paul Goble, “Toprak Takası” önerisinde bulunmuştur. Bu teklife göre Ermenistan, Laçın Koridoru üzerinden Dağlık Karabağ bölgesine koridor kazanırken, Azerbaycan, Zengezur bölgesi üzerinden Nahçıvan`a koridor kazanacaktı.⁵² Bu tekliflerden başka 2004 yılında Azerbaycan ve Ermenistan taraflarının Prag`da gerçekleşen 4 görüşmesi de başarısız olmuştur. 2007 ve 2009 yıllarında düzenlenen Madrid görüşmelerinde AGİT, taraflara yeni tekliflerde bulunmuştur.⁵³ Bu teklifte temel alınan Adım-Adım planı kapsamında ilk olarak, Dağlık

⁴⁹ Acar, Çemrek, a.e., ss. 127-129.

⁵⁰ İdil Kılavuz, “Dağlık Karabağ Müzakerelerinin Geleceği”, Avrasya Etüdleri, 52 (2), 51-78, 2017, ss. 55-57.

⁵¹ Büşra Öğütçü, Muzaffer Ercan Yılmaz, “Dağlık Karabağ Sorunu'nda Uluslararası Arabuluculuk”, Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 7(1), 162-191, 2021, s. 176.

⁵² Salih Yılmaz, “Land Swap Formula in the Nagorno-Karabakh Crisis Solution: Goble Plan and Lavrov Plan”, Bilig, (100), 177-209, 2022, ss. 189-190.

⁵³ Madrid Document, 2007, “Çevrimiçi” <https://www.legal-tools.org/doc/0b80bb/pdf/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Karabağ civarındaki bölgeler Azerbaycan'a iade edilecekti. Ancak 2011 yılında bu görüşmenin devamı olan Kazan görüşmesinde herhangi bir ilerleme sağlanamamıştır.⁵⁴ 14 Mart 2008 tarihli kararında BM, Ermenistan'ın işgal ettiği Azerbaycan topraklarından çıkması gerektiğine dair yasa tasarısını onaylaması bile sorunun çözümü doğrultusunda fayda sağlamamıştır.⁵⁵ 2010 yılına gelindiğinde diplomatik girişimlerin başarısız olmasıyla, sorunun askeri yolla çözümü gündeme taşınmıştır. Bu dönemde taraflar arasında silahlanma yarışı başlamıştır.

Tablo 2.1. Azerbaycan Cumhuriyeti 2010-2021 Dönemi Askeri Savunma Bütçesi

Yıl	Savunma Bütçesi (Milyar Dolar Olarak)
2010	1.094 \$
2011	2.081\$
2012	2.159 \$
2013	2.184 \$
2014	2.192 \$
2015	2.330 \$
2016	1.554 \$
2017	1.631 \$
2018	1.716 \$
2019	1.854 \$
2020	2.173 \$
2021	2.238 \$

Kaynak: SIPRI Ülkelerin 2010-2021 Savunma Bütçe Raporu⁵⁶

⁵⁴ Emil Danielyan, "Armenia, Azerbaijan Again Fail to Agree On Karabakh Peace Framework", Eurasia Daily Monitor Volume: 8 Issue: 125, 2011, "Çevrimiçi" <https://www.refworld.org/docid/4e421c212.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁵⁵ General Assembly Adopts Resolution Reaffirming Territorial Integrity Of Azerbaijan, Demanding Withdrawal Of All Armenian Forces, 2008 "Çevrimiçi" <https://www.un.org/press/en/2008/ga10693.doc.htm> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁵⁶ SIPRI, Military Expenditure By Country, In Constant (2019) Us\$ M., 1988-2020 (See Below For 1999-2020), 2021, "Çevrimiçi" <https://sipri.org/sites/default/files/Data%20for%20all%20countries%20from%201988-2020%20in%20constant%20%282019%29%20USD%20%28pdf%29.pdf> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Tablo 2.2. Ermenistan Cumhuriyeti 2010-2021 Dönemi Askeri Savunma Bütçesi

Yıl	Savunma Bütçesi (milyon dolar olarak)
2010	397 \$
2011	364 \$
2012	372 \$
2013	419 \$
2014	426 \$
2015	461 \$
2016	453 \$
2017	464 \$
2018	523 \$
2019	652 \$
2020	635 \$
2021	634 \$

Kaynak: SIPRI Ülkelerin 2010-2021 Savunma Bütçe Raporu⁵⁷

8 Haziran 2010 tarihindeyse Azerbaycan, yeni ulusal güvenlik doktrinini kabul ederek, Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümüne dair daha tutarlı güvenlik politikası belirlemiştir.⁵⁸ Nitekim 2007 yılında Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz nakil hattının kullanıma açılması, aynı yıl Bakü-Tiflis-Kars Demir yolu projesinin temelini atılması ve 16 Ağustos 2010 tarihinde Türkiye-Azerbaycan arasında "Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması" belgesinin imzalanması, süreci Azerbaycan lehine hızlandırmıştır.⁵⁹

⁵⁷ SIPRI, Military Expenditure By Country, İn Constant (2019) Us\$ M., 1988-2020 (See Below For 1999-2020), 2021, "Çevrimiçi" <https://sipri.org/sites/default/files/Data%20for%20all%20countries%20from%201988-2020%20in%20constant%20%282019%29%20USD%20%28pdf%29.pdf> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁵⁸ Azərbaycan Milli Məclisi, Azərbaycan Respublikasının Hərbi Doktrinası, 2010, "Çevrimiçi" <https://e-qanun.az/framework/19722> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁵⁹ Murteza Hasanoglu, Asim Memmedov, Bahtiyar Maharammov, "İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Azerbaycan-Türkiye İlişkileri", Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi, 3 (3), 522-529, 2020, s. 525.

Sonuç olarak, bölgesel ve uluslararası aktörlerin sorunun çözümüne yönelik düzenlediği diplomatik üsluplu girişimler başarısız olmuştur. Taraflar arasında dönem dönem devam eden sınır çatışmaları 2016 yılında yaşanan Nisan Savaşı ve 2020 yılında İkinci Karabağ Savaşı'na dönüşmüştür. İkinci Karabağ Savaşı, jeopolitik çıkarları, NATO ve Rusya arasındaki dengeyi gözeten Azerbaycan'ın zaferiyle tamamlanmıştır. Savaşın bitmesi sonrasında 10 Kasım 2020 tarihinde Rusya ara buluculuğunda Azerbaycan ve Ermenistan liderleri ateşkes beyannamesini imzalamıştır.⁶⁰ Beyanname gereğince Dağlık Karabağ bölgesinde 5 yıllığına geçici görev alacak Rus Barış Güçleri'nin temel görevi, bölgede Ermeni ayrılıkçıları silahsızlandırarak, ateşkesi sağlamaktır. Ayrıca Bakü hükümeti, Rusya'nın gözetiminde Azerbaycan'ı, Ermenistan'ın Zengezur bölgesi üzerinden Nahçıvan'a bağlayacak geçiş güzergahı kazanımı da elde etmiştir.⁶¹

Azerbaycan'ın tüm bu kazanımlarına rağmen Rusya ve AB ara buluculuğunda düzenlenen Soçi, Moskova ve Brüksel görüşmelerinin sorunun çözümüne yönelik fayda verdiğini söylemek pek mümkün değildir. Nitekim 10 Kasım tarihinde imzalanan ateşkes beyannamesine rağmen Rusya-Ukrayna Krizi örneğinde olduğu gibi Rusya ve AB arasında süren mücadele, Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümünü işlevsizleştirmektedir. Ayrıca İkinci Karabağ Savaşı sonrasında AB'nin Ermenistan'a 3,1 milyar avroluk destek sağlayacağını açıklaması⁶² ve Rusya'nın bölgede çeşitli yapılanmalarla, ayrılıkçı Ermenilerin savunma kapasitesini artırarak, insani destek adıyla desteğini sürdürmesi, her iki tarafın da sorunun çözümündeki tarafsızlık rolünü tehlikeye atmaktadır.

Azerbaycan ve Ermenistan arasında normalleşme ve bir barış antlaşmasının imzalanması için çabaların sürdüğü bu dönemde, Azerbaycan Dışişleri Bakanı Ceyhun Bayramov, Ermenistan tarafına 5 maddelik teklifte bulunmuştur. Bu teklifte, devletlerin birbirlerinin toprak bütünlüğünü tanıması, toprak iddialarından vazgeçilmesi, toprak bütünlüğüne karşı şiddete başvurulmaması, devlet sınırlarının belirlenmesine yönelik

⁶⁰ Ece Göksedef, "Dağlık Karabağ: Ateşkes Anlaşması Sonrası Türkiye'nin Rolü Ne Olacak, Arka Planda Neler Yaşandı?", BBC Türkçe, 10.11.2020, "Çevrimiçi" <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54873432> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁶¹ BBC, "Armenia, Azerbaijan And Russia Sign Nagorno-Karabakh Peace Deal", 10.11.2020, "Çevrimiçi" <https://www.bbc.com/news/world-europe-54882564> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁶² Ani Mejlumyan, "Armenia gets aid boost from EU", Eurasianet, 15.08.2021, "Çevrimiçi" <https://eurasianet.org/armenia-gets-aid-boost-from-eu> Erişim Tarihi 13/06/2022.

çalışmaların başlatılması ve iki ülke arasında taşımacılık ve iletişimin açılarak, ilgili alanlarda iş birliğinin kurulması gibi temel istekler yer almaktadır.⁶³ Ancak Azerbaycan'ın bu pragmatik teklifine Ermenistan, yaşanan Rusya-Ukrayna Krizi tehlikesinden dolayı, AGİT'li bir yol seçerek, sürece AB'yi dahil etmeyi istemektedir.⁶⁴ Ermenistan'ın bu teklifi her ne kadar 2018 yılında yönetime gelen Başbakan Nikol Paşinyan'ın, Batı ve Rusya arasında dengenin gözetilmesi söyleminin devamı olarak yorumlansa da Azerbaycan ile gerilimi artıracak niteliktedir. Ayrıca Azerbaycan tarafının teklifini kabul ettiğini açıklayan N. Paşinyan'ın, iç faktörlerden dolayı bunları uygulamaya cesaret gösterememesi de düşünülebilir. Rusya tarafından, AGİT'li çözüm yolunun bittiği, gerçekleşen Rusya ve Ermenistan Dışişleri Bakanlarının Moskova görüşmesinde belirtilmiştir.⁶⁵ Ayrıca 19 Nisan 2022 tarihinde gerçekleşen Rusya ve Ermenistan liderlerinin Moskova görüşü sonrasında⁶⁶ AGİT Minsk Grubu yerine Rusya ve AB, özel temsilciler aracılığıyla normalleşme sürecinde yeni formatta etkinlik göstermeye çalışmaktadır. Rusya ve AB'nin ara buluculuğu yerine tarafların ikili görüşmeler düzenlemesi sorunun çözümü ve normalleşme adına daha faydalı olacaktır. Aksi taktirde normalleşme süreci, zaten mücadelede olan Rusya-AB ara buluculuğuyla karşılıklı restleşmeler sonucunda engellenebilir. Karşılıklı iş birliğine son önemli örnekse, 26 Mayıs 2022 tarihinde Azerbaycan ve Ermenistan liderlerinin Brüksel görüşü sonrasında sınırların belirlenmesine yönelik istikrarlı adımların atılması⁶⁷ ve hükümet yetkililerinin ara bulucu olmadan ikili telefon görüşmelerini başlatmasıdır. Buna rağmen Karabağ Klanı tarafından N. Paşinyan karşıtı süren gösteriler, taraflar arasındaki normalleşme için tehlike olmaya devam etmektedir. Rusya ise kendi çıkarları dışında sorunun çözülmesini istememektedir.

⁶³ Azvision, "Ermenistana Təqdim Olunan 5 Təklif Açıqlandı", 14.03.2022, "Çevrimiçi" <https://azvision.az/news/288146/--ermenistana-teqdim-olunan-5-teklif-aciqlandi--.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁶⁴ Armenpress, "Armenia is Ready For Negotiations With Azerbaijan Without Preconditions-FM Mirzoyan At Francophonie Conferance", 16.03.2022, "Çevrimiçi" <https://armenpress.am/eng/news/1078069.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁶⁵ Sabrine Donohoe, "Lavrov To Meet With Armenian Counterpart In Moscow", FB, 08.04.2022, "Çevrimiçi" <https://foreignbrief.com/daily-news/lavrov-to-meet-with-armenian-counterpart-in-moscow/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁶⁶ Kremlin.ru, "Meeting with Prime Minister of Armenia Nikol Pashinyan", 19.04.2022, "Çevrimiçi" <http://en.kremlin.ru/events/president/news/68246> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁶⁷ Benyamin Poghosyan, "Meeting with Prime Minister of Armenia Nikol Pashinyan", Armenian Weekly, 25.05.2022, "Çevrimiçi" <https://armenianweekly.com/2022/05/25/pashinyan-and-aliyev-meet-in-brussels-again-what-next/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

2.2.Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasının Gelişimine Etki Eden İçsel (Ulusal) Faktörler

2.2.1. Ermeni Diasporası ve Ermeni Milletçiliği

Azerbaycan-Ermenistan arasında 30 yılı aşkın süredir devam eden çatışmanın ana unsurlarından birisi de Dağlık Karabağ Sorunu'nda Ermeni diasporasının Azerbaycan'a karşı sürdürdüğü olumsuz propaganda ve onun, Ermenistan yöneticileri üzerindeki siyasi etkisidir. Bu hususta Azerbaycan-Ermenistan çatışmasını tetikleyen Ermeni diasporasının, kavramsal ve tarihsel bulgular ışığında genel incelenmesi çalışmanın seyri açısından önemlidir.

“Diaspora” kavramı, Türk Dil Kurumu'na göre “*Herhangi bir ulusun veya inanç mensuplarının ana yurtları dışında azınlık olarak yaşadıkları yer*” olarak açıklanmaktadır.⁶⁸ Çakaş ise kavramı, “*Diaspora kelimesi eski Yunanca bir kelime olup, anlam olarak anakentten (metropolis) uzakta yaşayan ve bu anakente bağlı koloniler kuran halkı ifade etmektedir.*” olarak açıklamaktadır.⁶⁹

Günümüz dünyasında 7-10 milyon civarında Ermeninin ülke dışında yaşadığı tahmin edilmektedir.⁷⁰ Nitekim Ermeni diasporasının etkisi yurt dışında yaşayan Ermenilerin desteğinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda, Ermeni diasporasının etkinliğini Canyurt, devlet kurma becerilerinin olmaması ve yurt dışında uzun süre yaşamalarıyla açıklamaktadır.⁷¹ Tarihte birçok millet çeşitli sorunlardan dolayı ülkesini terk ederek yurt dışında yaşamak zorunda kalmıştır. Bu durumdan yararlanmak isteyen devletler, diaspora çalışmaları hazırlayarak yurt dışındaki soydaşlarının ya ülkeye geri dönüşünü ya da uluslararası destek kazanmak adına onlarla iletişimi güçlendirmeyi hedeflemiştir.

Ermeni diasporasının genel tarihsel sürecinin incelenmesi için ilk olarak, Osmanlı dönemindeki Ermenilerin durumu ve eylemleri ele alınmalıdır. 1789 yılında yaşanan

⁶⁸ Türk Dil Kurumu Sözlükleri, “Diaspora”, (t.y), “Çevrimiçi” <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁶⁹ Caner Övsan Çakaş, “Ermeni Diasporası ve Kültürleşme Stratejileri: Lübnan, Fransa ve ABD Örnekleri Üzerinde Bir İnceleme”, Akademik Matbuat, 2(2), 31-48, 2018, s. 33.

⁷⁰ Monique Bolsajian, “The Armenian Diaspora: Migration and its Influence on Identity and Politics”, Global Societies Journal, 6(1), 2018, s. 30.

⁷¹ Dilek Canyurt, “Ermenistan Dış Politikası ve Konstrüktivizm: Türkiye Örneği”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (Ek1), 102-123, 2016, s. 109.

Fransız ihtilali sonrasında diğer milletler gibi Osmanlı tebaasından kabul edilen Ermeniler arasında da bağımsızlık kazanmaya yönelik girişimler artmıştır.⁷² 1856 yılına gelindiğinde Islahat Fermanı'nın uygulamaya konulması,⁷³ Osmanlı yönetiminin çok kültürlülüğü benimsediğini gösterirken, bu karar bazı milletlerde ayrılmaya dair istek ve eylemleri artırmıştır. Anadolu bölgesinde yaşayan Ermeniler, Birinci Dünya Savaşı döneminde Osmanlı Devleti'ni hedef alan isyan ve teşebbüslerde bulundukları için alınan karar gereğince bölgeden tüm gereksinimleri gözetilerek sürgün edilmiştir.⁷⁴ Sürgün edilenlerin 2,25 milyonunun Rusya'ya, 1,5 milyonunun ABD'ye, 450 bininin Fransa'ya sığındığı bilinmektedir.⁷⁵ Günümüzde Rusya, ABD ve Fransa hariç Ermeni diasporasının en fazla olduğu ülkeler şu şekilde sınıflandırılabilir.

Tablo 2.3. Ermenilerin Çoğunlukta Olduğu Ülkeler

Ülke	Ermeni Sayısı
Lübnan	234.000
Ukrayna	150.000
Suriye	150.000
Arjantin	130.000
Polonya	92.000
Türkiye	80.000
İran	80.000

Kaynak: Tatoul Manaseryan, "Diaspora The Comparative Advantage For Armenia"⁷⁶

Ermeni diasporasının en etkin çalışmalar yürüttüğü, ABD, Fransa ve Rusya ile ilişkileri, çalışmanın seyri açısından incelenmelidir.

⁷² Cahit Külekçi, "Fransız İhtilali ve Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu", İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 5 (1), 151-170, 2014, s. 162.

⁷³ Burak Koçak, "Cumhuriyetin Kökenleri: Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Modernleşmesi". İmgelem, 3 (5), 207-238, 2019, s. 226.

⁷⁴ İsa Tosun, "Ermenistan ve Azerbaycan Diaspora Politikalarının Karşılaştırılması", The Journal of Europe -Middle East Social Science Studies, 2 (2), 217-251, 2016, ss. 229-231.

⁷⁵ Susan Martirosyan, "Armenians In The World Today: The Formation Of The Big Diaspora", OIKONOMIA, 2014, "Çevrimiçi" <https://www.oikonomia.it/index.php/en/48-oikonomia-2014/febbraio-2014/219-armenians-in-the-world-today-the-formation-of-the-big-diaspora> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁷⁶ Tatoul Manaseryan, "Diaspora The Comparative Advantage For Armenia", Armenian İnternation Policy Research Group, Working Paper No. 04/14a, 2004, s. 3.

ABD'deki diaspora faaliyetinin temelini, 1800'li yıllarda Osmanlı'da misyonerlik çalışmalarını yürüten Ermeni Kilisesi'nin ABD'ye gönderdiği Ermeni öğrenciler teşkil etmiştir.⁷⁷ ABD'de yaşayan Ermenilerin eyaletler bazında dağılımı şöyledir.

Tablo 2.4. Ermeni Asıllı Amerikalıların ABD Eyaletleri Bazında Dağılımı

Sıralama	Eyalet	Ermeni Sayısı
1	California	204.631
2	Massachusetts	28.595
3	New York	24.460
4	New Jersey	17.094
5	Michigan	15.746
6	Florida	9.226
7	Pennsylvania	8.220
8	Illinois	7.958
9	Rhode Island	6.677
10	Texas	4.941

Kaynak: Word Atlas⁷⁸

ABD'de iki büyük Ermeni Örgütü lobi faaliyetleri yürütmektedir. Bunlar, en iyi teşkilatlanmış Taşnak, Amerika Ermeni Ulusal Komitesi (The Armenian National Committee of America, ANCA)⁷⁹ ve Amerikan Ermeni Meclisi'dir (Armenian Assembly of America, AAA).⁸⁰ 1991 yılına kadar bu örgütler arasında Ermenistan devletiyle ilişkilerin geliştirilmesine yönelik farklı yaklaşımlar bulunmuştur. ANCA, Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile ilişkilere soğuk bakarken, AAA, ülke ile ilişkilere büyük önem vermiştir. 1991 yılına gelindiğinde bağımsızlık kazanan Ermenistan

⁷⁷ Canyurt, a.e., s. 110.

⁷⁸ Victor Kiprop, "US States With The Largest Populations Of Armenian Americans", WorldAtlas, 23.09.2019, "Çevrimiçi" <https://www.worldatlas.com/articles/states-with-the-largest-populations-of-armenian-americans.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁷⁹ ANCA, "About ANCA", (t.y.), "Çevrimiçi" <https://anca.org/about-anca/profile/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁸⁰ AAA, "About Us", (t.y.), "Çevrimiçi" <https://www.armenian-assembly.org/about-us> Erişim Tarihi 13/06/2022.

hükümet yetkilileri ile örgütler arasında her hafta Ermenistan'ın ABD'deki büyükelçilik binasında çeşitli görüşmeler düzenlendiği görülmüştür.⁸¹ Bu örgütlerden başka ABD'de 1887-2001 döneminde 1046 Ermeni kuruluşu ve 135 Ermeni kilisesi faaliyet gösterirken,⁸² Amerikalı Ermenilerin her yıl kiliseye 35 milyon dolar civarında bağış yaptığı tahmin edilmektedir.⁸³ Bu ise diasporanın ABD Kongresi üzerindeki siyasal gücünü artırmaktadır. Nitekim Birinci Karabağ Savaşı esnasında ABD Kongresi tarafından Azerbaycan'a karşı uygulanan 907 sayılı yaptırım ve İkinci Karabağ Savaşı döneminde ve sonrasında bazı senatörlerin Azerbaycan karşıtı süren faaliyetleri, Ermeni yanlısı olarak yorumlanabilir. Özellikle 1970'li yıllardan itibaren Yunan lobisinin de desteğiyle etkisini artıran Ermeni lobisinin, kültürel etkinliklerde katılım göstererek, Ermeni ve Amerikalı vatandaşlar arasındaki etkileşimi güçlendirmesi, Ermeni diasporası açısından büyük avantaj olmuştur.⁸⁴ Sözde Ermeni Soykırımı'nın tanınması konusu ele alındığında, bunun, 2019 kararıyla sadece Kongre tarafından tanındığı görülmektedir.⁸⁵ Senatör ve milletvekillerinden ziyade ABD Devlet Başkanları tarafından çeşitli benzetmelerle soykırım olarak isimlendirilmekten özenle kaçınılan sözde Ermeni Soykırımı, 24 Nisan 2021 tarihinde ABD Devlet Başkanı Joe Biden tarafından soykırım olarak isimlendirilmiştir.⁸⁶

Ermeni diasporasının ABD'deki temel hedefleri açıklanacak olursa,

1. Amerikalılara sözde Ermeni Soykırımı'nı anlatmak,
2. ABD'nin Ermenistan'a yönelik yardımlarını artırmak ve ikili ilişkileri güçlendirmek,

⁸¹ Julien Zarifian, "The Armenian-American Lobby and Its Impact on U.S. Foreign Policy", Society, 51(5), 503-512, 2004, s. 506.

⁸² Haluk Selvi, "Amerika Birleşik Devletleri'nde Ermeni Faaliyetleri", Türkler ve Ermeniler Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri, (t.y.) "Çevrimiçi" <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/amerika-birlesik-devletlerinde-ermeni-faaliyetleri/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁸³ Ömer Faruk An, "Türkiye'nin Dış Politikasına Etkisi Bakımından 2015'e Doğru Ermeni Lobisi", Ermeni Araştırmaları, (45), 177-244, 2013, ss. 186-187.

⁸⁴ Taner Şener, "Lobicilik, ABD'de Ermeni Diasporasının Oluşması, Yaptığı Propaganda ve Lobi Faaliyetleri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, S.B.E. Elazığ, 2004, ss. 63-65.

⁸⁵ S. Res.150-A resolution expressing the sense of the Senate that it is the policy of the United States to commemorate the Armenian Genocide through official recognition and remembrance (2019) "Çevrimiçi" <https://www.congress.gov/bill/116th-congress/senate-resolution/150/text?q=%7B%22search%22%3A%5B%22armenian%22%5D%7D&r=2&s=3> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁸⁶ The White House, "Statement by President Joe Biden on Armenian Remembrance Day", 2021, "Çevrimiçi" <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/04/24/statement-by-president-joe-biden-on-armenian-remembrance-day/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

3. Dağlık Karabağ Sorunu hususunda ABD desteğini kazanmak,
4. ABD'nin mevcut Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkilerini bozmak,
5. Rum ve Kürt lobileriyle Türkiye ve Azerbaycan'a karşı koordineli çalışmayı sağlamak.

şeklinde sıralanabilir.⁸⁷

Ermeni diasporası, ABD'den başka Fransa'da da güçlü etkiye sahiptir. 19. yüzyılda Fransız Katolik misyonerlerin Katolik mezhebine yönelik faaliyetlerinin II Mahmut tarafından onaylanması, Ermeni-Fransa ilişkilerini olumlu etkilemiştir.⁸⁸ Nitekim bunu Fransa, Osmanlı Devleti'ne karşı birer baskı aracı olarak kullanmıştır. Örneğin; 1890 yılında İngiltere, Rusya ve Fransa'nın kışkırtmasıyla, Taşnaklar, Erzurum, Van, Merzifon, Kayseri, Yozgat, Samsun ve Adana'da, 21 Aralık 1918 tarihinde Adana'ya giren Fransız askerleri safında masum insanlara karşı katliamlar yapmıştır.⁸⁹ 1945 yılına gelindiğinde bölgedeki yerli Türklere karşı etki kazanabilmek adına J. Stalin, yurt dışındaki Ermenilerin, ülkelerine geri dönmeleri çağrısında bulunmuştur. Ancak siyasi kültür farkından olacak ki, Ermenistan'a dönenlerin bazıları Fransa'ya geri dönmek zorunda kalmıştır. Günümüz dünyasında Fransa'nın Marseille bölgesinde 90 bin civarında Ermeninin yaşadığı iddia edilmektedir.⁹⁰ Fransa'da yaşayan Ermeniler arasında çeşitli alanlarda tanınmış kişiler dikkati çekmektedir. Bunlardan birisi, diaspora çalışmalarıyla bilinen Charles Aznavour ve onun tesis ettiği Aznavour Vakfı'dır.⁹¹ Ermeni diasporasının etkisiyle 2001 yılında Fransa devleti tarafından tanınan sözde Ermeni Soykırımı, 2019 yılında Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron'un aldığı karar gereğince, her yıl devlet düzeyinde anılmaktadır.⁹² Zira E. Macron'un partisinden

⁸⁷ Burak Çalışkan, "Ermeni Diasporası ve Lobi Faaliyetleri", İNSAMER, 2021, "Çevrimiçi" <https://www.insamer.com/tr/uploads/pdf/etkinlik-ermeni-diasporasi-ve-lobi-faaliyetleri.pdf> Erişim Tarihi 13/06/2022, s. 3.

⁸⁸ Metin İlhan, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti Üzerinde Fransız Siyaseti", Tarih ve Gelecek Dergisi, 2(1), 109-128, 2016, s. 113.

⁸⁹ Fatma Uygur, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni nüfusu ve Fransız Ermeni ittifakı üzerine bir araştırma" Tarih Araştırmaları Dergisi, 35 (60), 175-194, 2016, s. 188.

⁹⁰ Armenian Institute, "Marseille And Its Surrounding Towns", (t.y.) "Çevrimiçi" <https://www.armenianinstitute.org.uk/marseille> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁹¹ Aznavour Foundation, "About Foundation Aznavour Foundation", (t.y.), "Çevrimiçi" <https://en.aznavourfoundation.org/aznavour-foundation-about-foundation-w1.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁹² France 24, "France Marks First National Commemoration Of Armenian Genocide", 24.04.2019, "Çevrimiçi" <https://www.france24.com/en/20190424-france-national-commemoration-armenian-genocide> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Ermeni asıllı 4 Fransızın, Danielle Cazarian, Nadia Essayan, Guillaume Kasbarian ve Jacques Marilossian'ın milletvekili seçilmesi de ayrıca önemlidir.⁹³

Sözde Ermeni Soykırımı'nın Fransa Cumhurbaşkanı tarafından araç olarak kullanılması alışılğıeldik bir durumdur. Nitekim 27 Eylül 2020 tarihinde Azerbaycan ve Ermenistan arasında başlayan İkinci Karabağ Savaşı sürecinde ve sonrasında AGİT Minsk Grubu eş başkanı olan Fransa, diasporanın etkisiyle Azerbaycan ve Türkiye'ye karşı saldırgan tutum sergilemiştir. Ayrıca Fransa'da uygulanan diaspora çalışmalarına rağmen Ermeniler, büyük kültürel asimilasyonla karşı karşıyadır.⁹⁴

Ermeni diasporasının bir diğer merkezi Rusya'dır. 19. yüzyılda İran ve Osmanlı ile mücadeleyi sürdürmek için etnik destek kazanmak isteyen Rusya'nın, Ermenileri bölgeye iskan etmesiyle taraflar arasında ilişkiler gelişmiştir. 1920 yılından SSCB bünyesine katılan ve uygulanan halkçı model karşısında diğer milletler gibi dil ve kültürlerini korumak isteyen Ermeniler, kendi diasporalarını tesis etmiştir. Tesis edilen birlik çalışmaları, 1980'li yıllara kadar kültür ve dil üzerine odaklanmışken, liberalleşme politikaları sonucunda Birliğin dağılması, diasporayı siyasi güce çevirmiştir. Buna rağmen diaspora genelinde merkezi fikrin sağlanamaması ve bağışların istenen düzeye ulaşamaması, diasporanın Rusya'daki faaliyetini zorlaştırmıştır. Bu zorluklara karşın diaspora önemli mevkilerde Ermeni yetkililerin yer almasını sağlamıştır.⁹⁵ Nitekim Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanı S. Lavrov aslen Ermenidir.⁹⁶ Diasporanın Rusya'da artan etkisi şüphesiz ki 1965 yılında sözde Ermeni Soykırımı'nın 50. yıl dönümü kapsamında Erivan'da (eski adıyla İrevan) düzenlenen gösteriye SSCB'nin izin vermesinden kaynaklanmıştır.⁹⁷

⁹³ AGOS, "Fransa'da 4 Ermeni Vekil Parlamentoda", 21.06.2017, "Çevrimiçi" <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/18756/fransada-4-ermen-vekil-parlamentoda> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁹⁴ Çakaş, a.e., s. 43.

⁹⁵ Marina Oussatcheva, "Institutions in Diaspora: The Case of Armenian Community in Russia", University of Oxford. Transnational Communities Programme, 2001, "Çevrimiçi" <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.585.9593&rep=rep1&type=pdf> Erişim Tarihi 13/06/2022, ss. 8-19.

⁹⁶ Hyetert, "Armenian who Was Born on Ararat Street: Sergey Lavrov-the Unsurpassed Diplomat", 21.03.2020, "Çevrimiçi" <https://hyetert.org/2020/03/21/armenian-who-was-born-on-ararat-street-sergey-lavrov-the-unsurpassed-diplomat/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁹⁷ Pietro A. Shakarian, "Dispatches From The Armenian Revolution", Origins, 2018, "Çevrimiçi" https://origins.osu.edu/article/armenia-revolution-russia-karabakh-pashinyan-genocide?language_content_entity=en#page-content Erişim Tarihi 13/06/2022.

Ermeni diasporasının Rusya, ABD ve Fransa'daki etkinliğinden ziyade Ermenistan devleti ve liderleri üzerindeki etkisi, Azerbaycan-Ermenistan çatışması açısından önemle incelenmelidir. 1918 yılında bağımsızlık kazanan Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti ve Sovyet işgali sonrasında tesis edilen Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, diaspora için önemli tarihi olaylardır. Diaspora ve Ermenistan devleti arasındaki ilişkiler belirtildiği gibi 1991 yılına kadar çatışmalar kısacasında sürmüştür. 1915 yılı olaylarına ilişkin aynı görüşü paylaşan Ermenistan devleti, SSCB'ye olan bağımlılığından dolayı Taşnaklar ile uzlaşmada zorlanmıştır. Bu ilişkiler sadece Ermenistan'ın kendi bağımsızlığını kazanmasıyla normalleşmiştir.⁹⁸ Taşnakların devlet üzerindeki etkisi incelendiğinde, ülke hudutlarını aşan bir güç ortaya çıkmaktadır. Hazırladıkları manifesto çerçevesinde tesis edilen devletin bir bakıma Taşnakların düşünceleri doğrultusunda geliştirildiği söylenebilir. Taşnaklar, demokrasi, milliyetçilik, sosyalizm, devrim, bireysel özgürlük, kendi kaderini tayin etme, bağımsız devletçilik ve ekonomik refah gibi ideolojileri ve kavramları savunmaktadır. Bundan ziyade Birleşik Ermenistan'ın kurulması, Türkiye'nin sözde Ermeni Soykırımı'nı tanıyarak tazminat ödemesi gerektiği fikrini savunarak, Artsak, Cavahehiya ve Nahçıvan bölgelerine yönelik toprak iddialarında bulunmaktadır.⁹⁹ Taşnaklar ile uzlaşmada yetersiz kalan Ermenistan devleti, ilişkileri güçlendirmek için 1964 yılında Diaspora Ermenileri ile Kültürel İlişkiler Komitesi'ni tesis etmiştir.¹⁰⁰ Bu ideallere engel olanlara karşı, katliamlara ve terör olaylarına rehberlik için oluşturulan Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu, 1975-1984 döneminde çeşitli katliamlara imza atmıştır.¹⁰¹

1991 yılı sonrasında Ermenistan'ın bağımsızlık kazanmasıyla, Ermenistan devleti üzerindeki üst otoriteyi diaspora, çok kısa zaman içerisinde telafi etmiştir. Örnek olarak, Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümüne ve Batılı devletlerin isteği ile Türkiye ile ilişkilerin geliştirilmesine yönelik somut eylemleri hedefleyen Cumhurbaşkanı Levon Ter

⁹⁸ Ebru Çoban Öztürk, "Diaspora ve Dış Politika: Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Diasporanın Rolü", Ermeni Araştırmaları, (46), 143-162, 2013, s. 155.

⁹⁹ ARF, "A.R.F. Programme", (t.y.), "Çevrimiçi" <https://library.fes.de/pdf-files/ialhi/90114/printableprogramme.pdf> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁰⁰ Ministry Of Diaspora Of The Republic Of Armenia, "International Dialogue on Migration 2013 Diaspora Ministerial Conference", 2013, "Çevrimiçi" https://www.iom.int/sites/g/files/tmzbd1486/files/migrated_files/What-We-Do/idm/workshops/IDM-2013-Diaspora-Ministerial-Conference/Diaspora-Ministerial-Conference-Presentation-Hakobayan.pdf Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁰¹ Asil S. Tuncer, "ASALA Örgütü", Türk Dünyası Araştırmaları 118(233), 85-104, 2018, s. 91.

Petrosyan'ın, diaspora tarafından engellendiği tahmin edilmektedir.¹⁰² Bu engel sonucunda L. T. Petrosyan, 1998 yılında görevinden istifa etmek zorunda kalmıştır.¹⁰³ Bu dönemde Cumhurbaşkanı ile Taşnak gruplar arasındaki gerginlik en üst noktasına ulaşmıştır. Bu gerilimin nedeni, 1992 yılı kararınca Taşnakların önemli lideri olan Hrair Marukhian'ın casusluk ve terör olayları hazırlaması iddiasıyla tutuklanması olmuştur.¹⁰⁴ Bu tutuklanmanın ardından Taşnaklara yönelik uygulanan baskı, birçok tutuklanmayı beraberinde getirirken, parti 1994 yılında alınan karar sonucunda kapatılmıştır.¹⁰⁵

Bu dönemde izlenen ılımlı politikalar L. T. Petrosyan'ın istifası sonrasında, yönetimi kazanan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan tarafından terkedilmiştir. Bu dönemde, yurt dışındaki Ermeniler, Rusya ve ABD gibi güçlerle ilişkilerin geliştirilerek, Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümünde desteğin kazanılması için Selçuk Ural'ın tabirince "Tamamlayıcı Dış Politika" benimsenmiştir.¹⁰⁶ Bu dönemde düzenlenen Ermenilerin Birinci ve İkinci Konferansı, diaspora ve yönetim arasındaki uyumu olumlu etkilemiştir. Bu yaklaşımlara rağmen AB ile normalleşmeyi hedefleyen R. Koçaryan döneminde, çeşitli karar değişiklikleri de gözlemlenmiştir. Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümüne ilişkin Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ile çeşitli görüşmeler düzenleyen R. Koçaryan'ın bu girişimleri, 1999 yılında Ermenistan'da düzenlenen terör saldırısı ve Başbakan Vazgen Sarkisyan ve Karen Demirciyan'ın öldürülmesi ile durdurulmuştur.¹⁰⁷ Vladimir Putin'in Rusya Devlet Başkanı seçilmesi sonrasında ise Ermenistan üzerinde ABD ve AB'nin etkisi önemli ölçüde azaltılmıştır.

2008 yılında düzenlenen seçimlerde Cumhurbaşkanı seçilen Serj Sarkisyan döneminde R. Koçaryan'ın sert milliyetçi politikaları baz alınarak, Rusya güdümlü dış

¹⁰² Mürsel Bayram, "Ermenistan Dış Politikasında Reelpolitikle Psikopolitiğin Çatışması: Cumhurbaşkanlığı Dönemleri Bağlamında Bir Analiz", Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2 (3), 69-77, 2016, ss. 70-72.

¹⁰³ Jeremy Bransten, "Armenia: President's Resignation Leads To Political Crisis", Rferl, 09.02.1998, "Çevrimiçi" <https://www.rferl.org/a/1087897.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁰⁴ Stephan H. Astourian, "From Ter-Petrosian To Kocharian: Leadership Change In Armenia", Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies University of California, Berkeley 260 Stephens Hall #2304 Berkeley, CA 94720-2304, 2001, s. 27.

¹⁰⁵ Turgut Kerem Tuncel, "Ermeni Devrimci Federasyonu-Taşnaksutyun", Avrasya İncelemeleri Merkezi Center for Eurasian Studies, Analiz No: 2015 / 4 10.02.2015, 2015, s. 4.

¹⁰⁶ Selçuk Ural, Güzin Çaykırın, "Robert Koçaryan Dönemi Ermenistan Dış Politikası", Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 1 (8), 107-136, 2011, ss. 110-111.

¹⁰⁷ CNN, "Armenia's Prime Minister Killed In Parliament Shooting", 27.10.1999, "Çevrimiçi" <http://edition.cnn.com/WORLD/europe/9910/27/armenia.04/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

politika takip edilmiştir.¹⁰⁸ Kendisinden önceki Devlet Başkanı gibi Rusya ve Ermeni diasporasının görüşlerine yakın politika izleyen S. Sarkisyan, 2008 yılında yaşanan Rusya-Gürcistan savaşı sonrasında AB ile ilişkilere yönelmeye çalışmıştır. Batı ile ilişkilerin geliştirilmesi kapsamında 2009 yılında Türkiye ile normalleşme protokolleri imzalanmasına karşın bu süreç hem Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözülmemesi durumundan hem de dış aktörler diaspora ve Rusya'nın etkisiyle engellendiği tahmin edilmektedir.¹⁰⁹ Ayrıca S. Sarkisyan'ın, Türkiye'den sözde Ermeni Soykırımı'nı tanımasını beklemesi de bir diğer sorun olmuştur.¹¹⁰

2018 yılına gelindiğinde yaşanan Kadife Devrimi'nin etkisi ve Batılı devletlerin desteği ile Benim Adımım İttifakı'na liderlik eden Nikol Paşinyan, düzenlenen seçimde yüzde 70,4'lük oyla Ermenistan'ın yeni Başbakanı seçilmiştir. İlk döneminde Batı ve Rusya arasında dengeyi gözetmeye çalışan N. Paşinyan, diaspora ve ülke içerisindeki eski Cumhurbaşkanı R. Koçaryan ve S. Sarkisyan liderliğindeki Rus yanlısı Karabağ Klanı'nın baskısı yüzünden klasik milliyetçilik politikalarını terk edememiştir. Fakat 2020 yılında Azerbaycan ile yaşanan İkinci Karabağ Savaşı ve Ermenistan'ın ağır kayıp yaşaması, ülke içerisinde diasporanın ve Karabağ Klanı'nın etkisini azaltarak, Ermenistan siyasi hayatında yenilenme dalgasını başlatmıştır. 2021 Haziran parlamento seçimlerinde yeniden Başbakan seçilen N. Paşinyan, Rusya'nın etkisini dengelemek için Türkiye ve Azerbaycan ile normalleşmeye büyük önem vermiştir. Bu süreç içerisinde, 14 Ocak 2022 tarihinde Moskova,¹¹¹ 24 Şubat 2022 tarihinde Viyana'da¹¹² gerçekleşen görüşmeler, 14 Mart 2022 tarihinde Türkiye ev sahipliğinde düzenlenen Antalya Diplomasi Forumu'na Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan'ın katılımı ile somutlaşmıştır.¹¹³ Taraflar arasında üçüncü görüşme 28 Nisan 2022 tarihlerinde yeniden Viyana'da

¹⁰⁸ Göktürk Tüysüzoğlu, "Güney Kafkasya'da Bölgesel İşbirliği Gerçekliğinden Soyutlanan Ülke: Ermenistan", Ermeni Araştırmaları, (44), 233-276, 2013, ss. 240-242.

¹⁰⁹ Bayram, a.e., ss. 74-73.

¹¹⁰ Hazel Çağan, "Ermeni Kültürü ve Ermeni Propagandası", Ermeni Araştırmaları, (46), 199-212, 2013, s. 202.

¹¹¹ Alarabiya, "Special envoys from Turkey and Armenia meet in bid to end chilly relations", 14.01.2022, "Çevrimiçi" <https://english.alarabiya.net/News/world/2022/01/14/Special-envoys-from-Turkey-and-Armenia-meet-in-bid-to-end-chilly-relations> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹¹² Merve Aydoğan, "Turkish, Armenian officials hold 2nd meeting in Vienna", AA, 24.02.2022, "Çevrimiçi" <https://www.aa.com.tr/en/turkey/turkish-armenian-officials-hold-2nd-meeting-in-vienna/2513044> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹¹³ Aslı Aydıntaşbaş, "Acts Of Normality: The Potential For Turkey-Armenia Rapprochement", ECFR, 15.03.2022, "Çevrimiçi" <https://ecfr.eu/publication/acts-of-normality-the-potential-for-turkey-armenia-rapprochement/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

gerçekleşmiştir.¹¹⁴ Ermenistan'ın Türkiye ve Azerbaycan ile normalleşmesi hususunda diasporanın ülke üzerindeki etkisinin azaltılması ve Azerbaycan ile barış antlaşmasının imzalanması için Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkilerin geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Bu ilişkilerin sağlanmasından sonra ülkenin, uzun vadede Büyük Ermenistan gibi idealleri terk etmesi gerekmektedir. Buna rağmen şimdilik, ülkenin, tarihsel, kurumsal hafızası ve sosyal-siyasi durumu bunu kaldıracak durumda değildir. Bunun olması için Ermenistan toplumunun, zamana, Türkiye ve Azerbaycan ile karşılıklı ekonomik ilişkilerin geliştirilmesine ihtiyacı vardır. Ermenistan toplumunda yaşanan refah beraberinde karşılıklı uzlaşmayı da getirecektir.

2.2.2. Azerbaycan'ın Enerji Diplomasisi

30 yılı aşkın süredir devam eden Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının, siyasi ve kültürel nedenlerden ziyade taraflar arasındaki ekonomik kapasite farklılığından da kaynaklandığı düşünülebilir. Özellikle 1994 yılında Batılı devletlerin katılımı ile imzalanan Asrın Anlaşması, Ermeni Diasporası ile mücadelede Azerbaycan'a önemli avantaj sağlamıştır. Mevcut enerji potansiyelini kullanan Azerbaycan, topraklarının yüzde 20'ni işgal eden Ermenistan'ı, bölgesel programlardan tecrit edecek kendi enerji diplomasisini tesis etmiştir. Taraflar arasındaki çatışmanın seyri açısından Azerbaycan'ın enerji diplomasisinin genel incelenmesi elzemdir. Ayrıca enerji diplomasisinin tehdit mi fırsat mı olduğunun değerlendirilmesi, Azerbaycan-Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesi açısından önemlidir.

Enerji diplomasisi, *“Dış politika hedefleri ve genel politik stratejiyi belirlerken, enerji diplomasisi hedeflere ulaşmak için bir mekanizmadır”*.¹¹⁵ Akbulut ise kavramı, *“Enerji diplomasisini bir ülkenin gücünden ve biriminden kaynaklanan, genelde stratejik hedeflere ulaşmayı amaçlayan ve dış politika hedeflerinin gerçekleştirilmesine katkı sağlayan çok yönlü faaliyetler ve temaslar olarak nitelendirmenin daha doğru olacağını düşünüyoruz. Enerji diplomasisi uzun soluklu bir uğraş olup bir ülkenin genel dış politika*

¹¹⁴ Rabia İclal Turan, “Turkish, Armenian special representatives to hold 3rd meeting on May 3”, AA, 28.04.2022, “Çevrimiçi” <https://www.aa.com.tr/en/turkey/turkish-armenian-special-representatives-to-hold-3rd-meeting-on-may-3/2575715> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹¹⁵ Ana Bovan, Tamara Vučenović, Nenad Perić, “Negotiating Energy Diplomacy and its Relationship with Foreign Policy and National Security”, International Journal of Energy Economics and Policy ISSN: 2146-4553, 2019, s. 2.

stratejisinin parçasıdır.” şeklinde açıklamaktadır.¹¹⁶ Belirtilen açıklamalar doğrultusunda varılan sonuç, enerji diplomasisinin dış politika görevini sürdüren devlete, siyasi ve maddi güç sağladığıdır.

İster jeopolitik isterse de mevcut enerji potansiyelinden dolayı Azerbaycan, Güney Kafkasya'nın en gelişmiş ülkesi konumundadır. Tarihsel bulgular incelendiğinde, Karl Marvin, Pric the Pontain, Al-Masudi ve Marco Polo gibi seyyahlar Azerbaycan'da petrolün işlendiğini kendi çalışmalarında belirtmiştir.¹¹⁷ İtalyan meşhur seyyah Marco Polo, Bakü'de çıkarılan petrolün Batılı ülkelere ticaretinin yapıldığını kendi çalışmalarında göstermiştir. Resmi kayıtlara göre Azerbaycan'da sanayi tekniğiyle ilk petrol Bibiheybet kuyusundan çıkarılmıştır.¹¹⁸ 1918-1920 döneminde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, petrol üretimi ve ihracatı alanında 109 anonim şirketin faaliyetine olanak sağlamıştır.¹¹⁹ 1920 yılından itibaren uygulanan millileştirmeler sonucunda petrol üretiminde yaşanan düşüş, Neft Taşları'nda başlatılan araştırmalarla telafi edilmiştir.¹²⁰ İkinci Dünya Savaşı döneminde ASSC, birliğin petrol ihtiyacının yüzde 70'ni kendi başına karşılamıştır.¹²¹ 1950 yılında Neft Taşları'nın çalışmaya başlamasıyla ülkede, Üçüncü Gelişim Dönemi başlamıştır.¹²² 8 Mart 1971 yılı verilerine göre ilk üretim yılından 1971 yılına kadar ASSC'de 1 milyar tona yakın petrol üretimi gerçekleştirilmiştir.¹²³

SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlık kazanan Azerbaycan'ın iç ve dış siyasetinde 1994 yılına kadar devam eden istikrarsızlık, 3 Ekim 1993 tarihinde Cumhurbaşkanı

¹¹⁶ AKBULUT, H. (t.y.) “Enerji Diplomasisi”, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Çevrimiçi” <https://www.mfa.gov.tr/enerji-diplomasisi.tr.mfa> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹¹⁷ İsmail Aydoğuş, Selçuk Akçay, “Petrol ve Azerbaycan Ekonomisi 1993-1997”, Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 1 (2), 71-86, 1999, s. 76.

¹¹⁸ Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi, “Neft Sənayesinin İnkişaf Tarixi”, 2020, “Çevrimiçi” <https://minenergy.gov.az/az/neft/neft-senayesinin-inkisaf-tarixi> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹¹⁹ Azerbaijan.az, “Neft Sənayesinin İnkişaf Tarixi”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://azerbaijan.az/related-information/130> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹²⁰ Elmira Rasimzadə, “Azərbaycanda Neft Sənayesinin İnkişaf Tarixi”, Bakü Devlet Üniversitesi, Bakü, 2016, s. 14.

¹²¹ Oruc Mustafayev, “Bəşər Tarixinin Faciəsi-İkinci Dünya Müharibəsi”, Azərbaycan Respublikası Müdafiyyə Nazirliyi, 2020, “Çevrimiçi” <https://mod.gov.az/az/pre/30673.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹²² Azens, “Azərbaycan Neftinin Tarixi”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://azens.az/az/news/Az-rbaycan-neftinin-tarixi> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹²³ Sabit Bagirov, “Azerbaijani Oil: Glimpses of A Long History”, Perceptions: Journal of International Affairs, 1 (3), 0-0, 1996, s. 5.

seçilen Haydar Aliyev döneminden istikrar ve kalkınmaya dönüşmüştür.¹²⁴ Ülkenin sahip olduğu enerji potansiyeli, Rusya, ABD ve AB gibi aktörlerle dengeli ilişkilerin gelişiminde önemli araç olmuştur. Ayrıca geliştirilen enerji ilişkileri ister Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümü isterse de Ermeni diasporasının Azerbaycan karşısı söylemlerinin en aza indirilmesinde etkili olmuştur.¹²⁵ Bu hedefler doğrultusunda, 30 Eylül 1994 tarihinde Azerbaycan ve 11 büyük şirket arasında imzalanan Asrın Anlaşması, ülke enerji politikalarının gelişmesinde önemli rol üstlenmiştir.¹²⁶

Asrın Anlaşması bağlamında, ülke ekonomisi ve refahını artıracak, "Azeri" ve "Çırac" yatakları ve "Güneşli" sahası büyük şirketler ile ortaklaşa işleme açılırken, Azerbaycan, iç ve dış politikada istikrar ve prestij kazanmıştır.¹²⁷ Bu projeleri takiben, 1997 ve 1999 yıllarında "Bakü-Novorossisk"¹²⁸ ve "Bakü-Supsa"¹²⁹ nakil hatları hizmete açılmıştır. Çalışmalar tüm hızıyla sürerken daha büyük projeler için 18 Şubat 1997 tarihinde Azerbaycan ve Gürcistan devletleri arasında "Azerbaycan Cumhuriyeti ile Gürcistan Arasında Stratejik İşbirliğinin Derinleştirilmesi Hakkında" beyanname imzalanmıştır.¹³⁰ 29 Aralık 1999 tarihinde Azerbaycan Devlet Petrol Fonu tesis edilmesiyle ülkede hızlı bir büyüme sürecinin temelleri atılmıştır.¹³¹ Bu süreç, "Bakü-

¹²⁴ President.az, "Heydar Alirza oğlu Aliyev", (t.y.), "Çevrimiçi" <https://president.az/en/pages/view/azerbaijan/leader> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹²⁵ Kadir Sancak, "Azerbaycan Ekonomisinde İstikrar Faktörü ve Aliyevler Dönemi", The Journal of International Scientific Researches, 4 (1), 51-57, 2019, s. 53.

¹²⁶ BP Azerbaijan, "The Contract Of The Century-A National Strategy For Success", (t.y.) "Çevrimiçi" https://www.bp.com/en_az/azerbaijan/home/who-we-are/operationsprojects/acg2/the-contract-of-the-century---a-national-strategy-for-success.html Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹²⁷ Veli Almammadov, "Azerbaycan'ın Enerji Stratejisi", Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 8 (3), 40-53, 2019, ss. 41-42.

¹²⁸ Laurent Ruseckas, "Dagestan, Pipelines, and Russian Policy toward the South Caucasus: An Experiment in Cooperation Fails", Eurasianet, 11.11.1999, "Çevrimiçi" <https://eurasianet.org/dagestan-pipelines-and-russian-policy-toward-the-south-caucasus-an-experiment-in-cooperation-fails> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹²⁹ SOCAR, "Baku-Supsa Western Export Pipeline", (t.y.), "Çevrimiçi" <https://socar.az/socar/en/activities/transportation/baku-supsa-western-export-pipeline> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹³⁰ Bahar Özsoy, "Hazar Denizi Meselesi Bağlamında Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Siyasi ve Ekonomik İlişkiler", MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, 8 (1), 451-468, 2019, s. 453.

¹³¹ Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu, "Fond haqqında", (t.y.), "Çevrimiçi" <https://www.oilfund.az/fund/about/history> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Tiflis-Ceyhan” petrol,¹³² “Bakü-Tiflis-Erzurum” doğal gaz nakil hatları¹³³ ve TANAP¹³⁴ gibi mega projeleri somutlaştırmıştır. 19 Ekim 2018 tarihinde 6,7 milyar dolarlık SOCAR yatırımı ile Türkiye’de açılan Star Rafineri de önemle belirtilmelidir.¹³⁵

Azerbaycan ve Ermenistan’ın ekonomik açıdan karşılaştırılması ülkeler arasındaki mevcut ulusal güçler arasındaki farkın tespiti adına faydalı olacaktır.

Tablo 2.5. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin 1991-2020 Dönemi Ekonomik Performansı

Yıl	GSYİH (milyar dolar olarak)
1991	20.1 \$
1992	15.56 \$
1993	11.96 \$
1994	9.61 \$
1995	8.47 \$
1996	8.58 \$
1997	9.08 \$
1998	9.99 \$
1999	10.73 \$
2000	11.92 \$
2001	13.1 \$
2002	14.33 \$
2003	15.8 \$
2004	17.26 \$
2005	22.09 \$

¹³² BP Georgia, “Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline Spanning Three Countries From The Caspian Sea To The Mediterranean Coast”, (t.y.), “Çevrimiçi” https://www.bp.com/en_ge/georgia/home/who-we-are/btc.html Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹³³ SOCAR, “Baku-Tbilisi-Erzurum Gas Pipeline”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://socar.az/socar/en/activities/transportation/baku-tbilisi-erzurum-gas-pipeline> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹³⁴ TANAP, “TANAP”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://www.tanap.com/tanap-projesi> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹³⁵ SOCAR Türkiye, “SOCAR’ın Dev Yatırımı STAR Rafineri Açıldı”, 2018, “Çevrimiçi” <http://www.socar.com.tr/kurumsal-iletisim/haberler/2018-haberler/2018/10/19/socar-in-dev-yatirimi-star-rafineri-acildi> Erişim Tarihi 13/06/2022.

2006	29.7 \$
2007	37.13 \$
2008	41.13 \$
2009	44.95 \$
2010	47.22 \$
2011	47.27 \$
2012	48.29 \$
2013	51.09 \$
2014	52.5 \$
2015	53.07 \$
2016	51.43 \$
2017	51.53 \$
2018	52.3 \$
2019	53.61 \$
2020	51.31 \$

Kaynak: Dünya Bankası verisi¹³⁶

Tablo 2.6. Ermenistan Cumhuriyeti'nin 1991-2020 Dönemi Ekonomik Performansı

Yıl	GSYİH (milyar dolar olarak)
1991	5.16 \$
1992	3.0 \$
1993	2.74 \$
1994	2.88 \$
1995	3.08 \$
1996	3.26 \$
1997	3.37 \$

¹³⁶ World Bank, "GDP (Constant 2015 US\$)-Azerbaijan", "Çevrimiçi" <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD?end=2020&locations=AZ&start=2018&view=chart> Erişim Tarihi 13/06/2022.

1998	3.62 \$
1999	3.74 \$
2000	3.96 \$
2001	4.34 \$
2002	4.91 \$
2003	5.6 \$
2004	6.19 \$
2005	7.05 \$
2006	7.98 \$
2007	9.07 \$
2008	9.7 \$
2009	8.33 \$
2010	8.51 \$
2011	8.91 \$
2012	9.56 \$
2013	9.87 \$
2014	10.23 \$
2015	10.55 \$
2016	10.57 \$
2017	11.37 \$
2018	11.96 \$
2019	12.87 \$
2020	11.92 \$

Kaynak: Dünya Bankası verisi¹³⁷

¹³⁷ World Bank, “GDP (constant 2015 US\$)-Armenia”, “Çevrimiçi” <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD?end=2020&locations=AM&start=2019&view=chart> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye enerji hattı, bölge devletleri arasındaki ticaret ilişkilerini de olumlu etkilemiştir. The Observatory of Economic Complexity'nin 2019 yılı verilerine göre Azerbaycan'ın Gürcistan ve Türkiye ile ekonomik performansı aşağıda belirtildiği gibidir.

Tablo 2.7. The Observatory of Economic Complexity 2019 Yılı Raporuna Göre Azerbaycan'ın Gürcistan ve Türkiye ile Ticareti

Ülke	İhracat	İthalat
Gürcistan	696 milyon dolar	489 milyon dolar
Türkiye	2,88 milyar dolar	1,76 milyar dolar

Kaynak: The Observatory of Economic Complexity 2019 yılı raporu¹³⁸

Azerbaycan-Türkiye devletleri arasında gelişen ekonomik iş birliği, devletler arasındaki ilişkileri “Gardaşlık” statüsüne yükseltmiş ve her iki devlet birbirini çeşitli kürsüden desteklemiştir.¹³⁹ 2010 yılında “Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması” ve 15 Haziran 2021 tarihinde Şuşa Beyannamesi'nin imzalanması taraflar arasındaki ilişkilerin ne derecede yakın olduğunu göstermiştir.¹⁴⁰ Nitekim Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümünde Azerbaycan'ın yanında yer alan Türkiye, Ermeni diasporasının tüm baskılarına rağmen Ermenistan ile kara sınırlarını halen kapalı tutmaktadır.¹⁴¹

Azerbaycan-Gürcistan ilişkileri de çok yönlü gelişim göstermektedir. Özellikle 2006 yılında Gürcistan'da tesis edilen SOCAR Georgia, ülkenin en büyük vergi ödeyicisidir. SOCAR Georgia, ülkede, 112 dolum, 16 servis ve 6 depolama merkezine sahiptir. 2008 yılında Karadeniz kıyısında kurulan Kulevi Terminali sayesinde şirket, Batılı devletlere 25 milyon tondan fazla petrol ve petrol ürünü ihraç etmiştir.¹⁴² Ayrıca, Azerbaycan-Gürcistan ilişkileri ekonomik ve stratejik iş birliğinden ziyade Ermenistan'ın

¹³⁸ OEC, “Azerbaijan”, “Çevrimiçi” <https://oec.world/en/profile/country/aze?depthSelector1=HS6Depth> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹³⁹ Aynura Baghirova, Adil Oguzhan, Emel Yıldız, “Türkiye-Azerbaycan Dış Ticaretini Etkileyen Faktörler (1998-2014 Dönemi)”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 19 (1), 301-314, 2017, s. 304.

¹⁴⁰ President.az, “Azərbaycan ilə Türkiyə arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi imzalanıb”, 15.06.2021, “Çevrimiçi” <https://president.az/az/articles/view/52115> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁴¹ Reha Yılmaz, “Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Son Dönem”, Bilge Strateji, 2 (2), 23-41, 2010, s. 28.

¹⁴² Socar Georgia, “About Company”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://socar.ge/en/about-company> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Gürcistan'ın Cavahetiya bölgesine yönelik toprak talebinden de kaynaklanmaktadır.¹⁴³ Nitekim Gürcistan, 2011 yılında kabul ettiği kendi milli güvenlik doktrininde Azerbaycan'ı, "Stratejik Ortak" olarak göstermiştir.¹⁴⁴

Enerji diplomasisi kapsamında Türkiye ve Gürcistan'ın yanında Azerbaycan, Rusya ve AB ülkelerinin de enerji partneridir.

Azerbaycan ile Rusya ilişkileri incelendiğinde, ilişkilerin çok yönlü geliştiği söylenebilir. Fakat 1992-1993 döneminde Azerbaycan-Rusya ilişkileri, Azerbaycan'da yönetimde olan Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey'in uyguladığı Rusya karşıtlı Batı yanlısı politikaları yüzünden yıpranmıştır.¹⁴⁵ Batı ile Rusya arasında dengeyi gözetemeyen E. Elçibey hükümeti, düzenlenen darbe girişimi sonrasında gelişen süreçte, ülke yönetimindeki meşruluğunu kaybetmiştir.¹⁴⁶

Eski hükümetin aksine Cumhurbaşkanı H. Aliyev ve İlham Aliyev dönemlerinde Azerbaycan dış politikasında pragmatik ve ilişkilerin çok taraflı geliştiği dış politika takip edilmiştir.¹⁴⁷ Bu politikaların sürdürülmesi adına tesis edilen Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye enerji hattının Rusya'yı dengelediği söylenebilir. Buna rağmen çok taraflı ilişki yürüten Azerbaycan'ın Rusya ile ilişkileri, 2010 yılında Rusya Devlet Başkanı Dimitri Medvedev'in Bakü ziyaretinde SOCAR ve Gazprom arasında imzalanan enerji anlaşmasından sonra "Stratejik Ortak" olarak isimlendirilmiştir.¹⁴⁸

Azerbaycan-Rusya ilişkilerinin çok yönlü gelişmesine rağmen Rusya, Azerbaycan-Ermenistan çatışmasında olabildiğince tarafsız gözükmeye çalışmıştır. Fakat Rusya, Ermeni diasporasının etkisi, kendi bölgesel çıkarları ve Ermenistan ile olan müttefik ilişkisi nedeniyle Ermenistan'a KGAÖ aracılığıyla askeri desteklerde bulunmuştur. Kendisi ile uzlaşan Ermenistan hükümetine, Birinci Karabağ Savaşı

¹⁴³ Kamil Ağacan, "Kaderdaş Devletler: Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri", ASAM, Avrasya Dosyası, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, Cilt: 7, Sayı: 1, s. 317-333, 2001, ss. 324-328.

¹⁴⁴ Nilgün Atıcı Köktaş, "Saakaşvili Dönemi Gürcistan: İç ve Dış Politika Üzerine Bir Değerlendirme", Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 1 (2), 95-110, 2015, s. 103.

¹⁴⁵ Seçil Öraz Beşikçi, "Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan Dış Politikasındaki Stratejik Değişimler ve Yönelimler", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 16 (2), 0-0, 2016, s. 240.

¹⁴⁶ Burçin Canar, "Rusya Federasyonu'nun Azerbaycan İle İlişkileri", Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2 (1), 21-38, 2012, s. 32.

¹⁴⁷ Reha Yılmaz, Fatih Mehmet Sayın "Azerbaycan Dış Politikasını Belirleyen Öğeler ve Denge Politikasına Yansımaları", Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 4 (1), 23-42, 2013, ss. 13-15.

¹⁴⁸ Canar, a.e., s. 34.

döneminde önemli desteklerde bulunan Rusya, İkinci Karabağ Savaşı döneminde yönetimde olan Başbakan Nikol Paşinyan hükümetine karşı aynı hassasiyeti göstermemiş, sadece güçler arasında dengenin korunması adına Ermenistan'daki kendi askeri üstüne silah sevkiyatıyla yetindiği söylenebilir. Buna rağmen gelişen Azerbaycan-Rusya ilişkileri 24 Şubat 2022 tarihinde imzalanan anlaşma gereğince “İttifak” düzeyine yükseltilmiştir.¹⁴⁹ Taraflar arasındaki ticaret dengesi 2021 yılı raporuna göre 3 milyar dolar civarındadır.¹⁵⁰

Azerbaycan-AB ilişkilerinin de enerji temelli olmak üzere hızla geliştiği görülmektedir. Kuzey Denizi'ndeki mevcut enerji rezervlerinin 2030 yılına kadar biteceği endişesine göre Hazar Havzası'nın enerji potansiyeli, AB için büyük önem taşımaktadır.¹⁵¹ Azerbaycan-AB arasındaki ilk temas 1996 yılında imzalanan “Ortaklık ve İş Birliği” anlaşması ile başlamıştır.¹⁵² 2006-2007 ve 2008 yıllarında “Avrupa'nın Enerji Güvenliği” konusunda Bakü'de düzenlenen görüşmede Azerbaycan'ın Güney Enerji Koridoru projesindeki katılımına olanak sağlanmıştır.¹⁵³ 2006 yılında imzalanan Güney Gaz Koridoru mutabakatını,¹⁵⁴ Azerbaycan'ın AB'nin Komşuluk Politikası ve Doğu Ortaklığı programlarına dahil olduğuna dair 2016 yılında imzalanan protokol takip etmiştir.¹⁵⁵ Enerji ilişkileri hususunda olumlu gelişen ilişkiler sonucunda, 2017 yılında Brüksel şehrinde düzenlenen “Doğu Ortaklığı” görüşmesinde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanıyan AB,¹⁵⁶ 11 Haziran 2018 tarihinde düzenlenen toplantıda

¹⁴⁹ Heydar Isayev, Joshua Kucera, “Ahead Of Ukraine Invasion, Azerbaijan And Russia Cement “Alliance””, Eurasianet, 24.02.2022, “Çevrimiçi” <https://eurasianet.org/ahead-of-ukraine-invasion-azerbaijan-and-russia-cement-alliance> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁵⁰ TASS, “Azerbaijan-Russia Trade Turnover Up 12% In 2021 To Almost \$3 Bln”, 28.01.2021, “Çevrimiçi” https://tass.com/economy/1394549?utm_source=google.com.tr&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com.tr&utm_referrer=google.com.tr Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁵¹ Memmedli, a.e., s. 213.

¹⁵² ARBKLHSAİN, “Azərbaycan-Avropa İttifaqı”, “Çevrimiçi” <https://brussels.mfa.gov.az/az/content/38/azerbaycan-avropa-ittifaqi> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁵³ Ehtiram Aşırılı, “Avrupa'nın Enerji Güvenliğinde Azerbaycan'ın Rolü”, AVİM, 08.09.2016, “Çevrimiçi” <https://avim.org.tr/tr/Bulten/AVRUPA-NIN-ENERJİ-GUVENLIGINDE-AZERBAYCAN-IN-ROLU> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁵⁴ Hydrocarbons Technology, “South Caucasus Pipeline (SCP), Georgia, Turkey, Azerbaijan”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://www.hydrocarbons-technology.com/projects/south-caucasus-pipeline-scp-georgia-turkey-azerbaijan> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁵⁵ Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu, “AB-Azerbaycan İlişkileri”, 07.02.2017, “Çevrimiçi” <https://www.avrupa.info.tr/tr/news/ab-azerbaycan-iliskileri-894> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁵⁶ Azerbaijan.az, “Azərbaycan-Avropa İttifaqı”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://azerbaijan.az/related-information/193> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Azerbaycan`ın, Güney Enerji Koridoru`ndaki çabalarını olumlu karşılamıştır.¹⁵⁷ Enerji açısından gelişen karşılıklı ilişkilere rağmen Fransa örneğinde birtakım AB ülkeleri, kendi iç dengeleri adına Ermeni diasporasının etkisiyle Ermenistan safında tutum sergileyerek, her seferinde Azerbaycan`ı hedef almıştır.¹⁵⁸

Ülkenin enerji potansiyeli ve coğrafi konumundan dolayı Azerbaycan-ÇHC ilişkileri de Azerbaycan`ın bağımsızlık kazanması sonrasında çok yönlü gelişim göstermektedir.<sup>159</sup> Ancak tarihsel bulgular incelendiğinde ilişkilerin her zaman böyle sürdüğünü söylemek pek mümkün değildir. Nitekim 1992-1993 döneminde Azerbaycan`da E. Elçibey hükümetinin dış politikada Doğu Türkistan`a dair kullandığı ÇHC karşıtı söylemleri, taraflar arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir. Taraflar arasındaki ilişkiler sadece Azerbaycan Cumhurbaşkanı H. Aliyev`in 1992-1994 yılları arasında ÇHC`ye düzenlediği ziyaretleri sonrasında imzalanan 8 antlaşma ile önemli gelişim göstermiştir. Bunu, 1996 yılında ÇHC Başbakan yardımcısı Tsyen Tsiçeni`nin Azerbaycan`ı ziyareti ve ÇHC`nin, Azerbaycan`ın toprak bütünlüğünü tanıdığına dair açıklamalar takip etmiştir.<sup>160</sup> 1998 yılına gelindiğinde H. Aliyev öncülüğünde 42 ülke temsilcisinin (8 Devlet Başkanı) katılımı ile Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia (TRACECA) kapsamında gerçekleşen görüşme, İpek Yolu`nun onarılmasına olan istek, ÇHC tarafından olumlu karşılanmıştır.¹⁶¹

İ. Aliyev döneminde 2005 ve 2015 yıllarında ÇHC`ye düzenlenen resmi ziyaretler, Azerbaycan-ÇHC ilişkileri açısından büyük önem taşımaktadır. Nitekim 2015 yılında düzenlenen ÇHC ziyareti sonrasında Azerbaycan`ın “Bir Kuşak Bir Yol” projesindeki katılımına dair anlaşma imzalanmış¹⁶² ve projenin Güney Kafkasya lojistiği

¹⁵⁷ President.az, “İlham Əliyev Brüsseldə Avropa İttifaqı Şurasının Prezidenti ilə Görüşüb”, 11.09.2018, “Çevrimiçi” <https://president.az/az/articles/view/29398> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁵⁸ Hacı Mehmet Boyraz, Yunus Mazı, “Avrupa`nın Dağlık Karabağ tutumu”, AA, 2020, “Çevrimiçi” <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/avrupa-nin-daglik-karabag-tutumu/2065476> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁵⁹ Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi, “Çin”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://www.mfa.gov.az/az/category/asiya-ve-okeaniya/cin> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁶⁰ Heydar Aliyev Heritage International Online Library, “Official visit of the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev to the People`s Republic of China (March 7-10, 1994)”, 1994, “Çevrimiçi” <https://lib.aliyev-heritage.org/en/32490422.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁶¹ TRACECA, “TRASEKA-Tarixi İpək Yolunun Bərpaası”, (t.y.), “Çevrimiçi” <http://www.traceca-org.org/az/countries/azirbaycan/traseka-tarixi-ipk-yolunun-brpasi/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁶² Azərbaycan Respublikası və Çin Xalq Respublikasının dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsi və dərinləşdirilməsi haqqında, Birgə Bəyannamənin təsdiq edilməsi barədə (2016) “Çevrimiçi” <https://e-qanun.az/framework/32179> Erişim Tarihi 13/06/2022.

olacak “Bakü-Tiflis-Kars” demir yolu projesi için maddi destek ayrılmıştır.¹⁶³ Gelişen Azerbaycan-ÇHC ilişkilerine rağmen ne yazık ki, ÇHC'nin de Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümünde Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne dair resmi desteği sözde kalmış, İkinci Karabağ Savaşı öncesinde Ermenistan ile askeri savunma alanında ilişkiler sürdürülmüştür.

Sonuç olarak, Azerbaycan'ın enerji diplomasisi doğrultusunda bölgesel projelerden tecrit edilen Ermenistan, bu ekonomik mücadelede savunmasını ve devletlerle ilişkilerini istenilen düzeyde geliştirememiş, İkinci Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan karşında ağır yenilgiye uğramıştır. İkinci Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan hem kendi enerji diplomasisinin kazanımları olarak işgalde olan topraklarını özgürleştirirken hem de Zengezur Koridoru örneğinde olduğu gibi bölgeye ve bölge devletlerine yeni ekonomik imkanlar sağlamıştır. Zaten kendi sahip olduğu enerji potansiyelini komşuları ile paylaşmaya olumlu bakan Azerbaycan, mevcut provokasyonlarını bitireceği takdirde, Ermenistan'ın da bölgesel projelerde katılım gösterebileceğinin sinyalini vermektedir. Bu paylaşımcı yaklaşımına rağmen hem Ermenistan hem de Azerbaycan'ın Türkiye hariç enerji partnerleri, kendi stratejilerinden dolayı Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümünde Azerbaycan'ın haklı mücadelesinde tarafsızlık sergilemekte, hatta Azerbaycan'ı bazen suçlayabilmektedir. Buna rağmen Ermenistan'ın Azerbaycan ile normalleşme sürecini istikrara kavuşturması, onun için yeni ekonomik kazanımlar anlamına gelmektedir.

2.2.3. Azerbaycan ve Ermenistan'ın Askeri Güç Kapasitelerindeki Değişim

Azerbaycan-Ermenistan çatışmasını gerginleştiren bir diğer önemli mesele, Thucydides'in tabirince güvenlik ikilemince tarafların silahlanması durumudur. Bu yarışta ekonomik potansiyelinden dolayı Azerbaycan'ın istikrarlı yükselişi sürerken, Ermenistan ile aralarında belirgin askeri kapasite farkı oluşmuştur. Nitekim bu farklılık, güç, askeri güç ve tarafların kapasitelerindeki değişim çerçevesinde genel tarihsel bulgular ışığında incelenmelidir.

¹⁶³ Şahin Cəfəri “Azərbaycan-Çin Əlaqələri”, Bakı Research İnstitute, 22.09.2020, “Çevrimiçi” <https://bakuresearchinstitute.org/az/azerbaijan-china-relations/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Türk Dil Kurumu'na göre “Fizik, düşünce ve ahlak yönünden bir etki yapabilme veya bir etkiye direnebilme yeteneği, olan “Güç” kavramı, Cambridge sözlüğüne göre “insanları ve olayları kontrol etme yeteneği” olarak açıklanmaktadır.¹⁶⁴

Uluslararası ilişkiler disiplininde 1950’li yıllarda gelişim yaşayan “Güç” kavramı, devletlerin güvenlik tehditlerinin en aza indirilmesindeki etkinliğine göre bilinirlik kazanmıştır.¹⁶⁵ Bu doğrultuda, güvenlik kaygısı yaşayan ve yetersiz kalan devletler, ittifak ve ticaret anlaşmaları yardımıyla güvenlik ihtiyaçlarını gidermiştir.¹⁶⁶ Uluslararası sistemin anarşik yapısından dolayı Güç, kendi egemenliğini sürdürmeyi isteyen devletler için önem taşımaktadır.¹⁶⁷ Bu hususta, “Güç” ve “Güvenlik” kavramları uluslararası ilişkiler alanında Realist okulun benimsediği 5 temel varsayım için birer araç rolü oynamaktadır. Bu varsayıma göre;

1. Uluslararası sistem anarşiktir.
2. Tüm büyük güçler saldırgan askeri yeteneğe sahiptir.
3. Bir devlet diğer devletlerin niyetlerinden asla emin olamaz.
4. Hayatta kalmak ve kendi egemenliğini sürdürmek, bir devletin temel amacıdır.
5. Devletler rasyonel aktörlerdir.¹⁶⁸

Bir devletin gücü, onun ulusal gücü ile eşdeğerdedir. Ulusal Güç; devletin mevcut coğrafyası, doğal zenginlikleri, ekonomi, askeri, siyasi ve demografik gücü ile belirlenmektedir. Nitekim belirtilen elementlerin koordineli çalışmadığı durumda devlet, kendi çıkarlarını karşılayamadığı gibi güvenliğini de sağlayamaz.¹⁶⁹

¹⁶⁴ Cambridge Dictionary, “Güç”, (t.y), “Çevrimiçi” <https://dictionary.cambridge.org> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁶⁵ Tolga Erdem, Armağan Örki, “Uluslararası İlişkilerde Klasik Askeri Güç Anlayışının Evrimi: Dış Uzay Sahası”, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2 (1), 12-28, 2019, s. 13.

¹⁶⁶ Öner Akgül, “Güç Geçiş Teorisi ve Çoklu Hiyerarşi Modelini Yeniden Düşünmek: Dünya Güç Hiyerarşisindeki Değişimin Teorik Analizi”, Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 6 (3), 815-831, 2019, s. 819.

¹⁶⁷ Haluk Özdemir “Uluslararası İlişkilerde Güç: Çok Boyutlu Bir Değerlendirme”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 63 (03), 113-144, 2008, s. 114.

¹⁶⁸ Aigerim Raimzhanova, “Power In IR: Hard, Soft, And Smart”, Institute for Cultural Diplomacy and the University of Bucharest, 20, 2015, s. 3.

¹⁶⁹ David Jablonsky, “National Power”, Strategic Studies Institute, US Army War College, 2015, “Çevrimiçi” <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep12023.12.pdf> Erişim Tarihi 13/06/2022.2015, s. 104.

Azerbaycan-Ermenistan çatışması açısından mevcut tarafların askeri kapasitenin belirlenmesi adına “Sert Güç” kavramının incelenmesi, çalışmanın seyri açısından önemlidir.

“Güç” kavramının en ilkel ve klasik örneği olan Sert Güç, Niccolò Machiavelli’in realist yaklaşımlarında somutlaşmıştır. Sert Güç’ün işe yaraması için 3 aşama takip edilmelidir.

1. Yeterli kapasitenin toplanılması,
2. Toplanan kapasitenin, aleyhte durum olduğunda kullanılması,
3. Sert Güç’ün kullanılması.¹⁷⁰

Işık’a göre “*Sert Güç askerî müdahale, etkili diplomasi, ekonomik yaptırımlara dayanan güç olarak ifade edilir. Sert gücün kullanılması için silahlı kuvvetler ve ekonomik kaynaklar gibi somut kaynakların yeterli olması gereklidir.*”¹⁷¹

Azerbaycan Cumhuriyeti’nde modern dönemde Sert Güç’ün kullanımına, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin 26 Haziran 1918 tarihinde,¹⁷² milli hükümetin muhafazası, iç ve dış tehditlere karşı direncinin artırılması için Samad Bey Mehmandarov ve Aliaga Shikhlinski’nin komutasında askeri güçlerin tesisi ile başlanılmıştır.¹⁷³ Bu dönemde Ermeni ve Gürcü komutanlar, milli ordularını, etnik kimliklerinden dolayı askere pek alınmayan Azerbaycanlılara göre daha hızlı toparlamıştır.¹⁷⁴ Bu sorunun çözümü için Osmanlı Devleti ile yapılan istişare sonrasında Azerbaycan Kolordusu’nun eğitimini, Kafkas Fırkası üstlenmiştir.¹⁷⁵ 15 Eylül 1918 tarihine gelindiğinde pekiştirilen Azerbaycan ve Osmanlı ilişkileri sonucunda Bakü, Taşnak ve Bolşevik işgalinden özgürleştirilmiştir.¹⁷⁶ 24 Aralık 1918 tarihinde parlamento konuşmasında Azerbaycan

¹⁷⁰ Arda Görkem Yatağan, “Sert Güç Unsurlarının Yumuşak Güç Aracı Olarak Etkileri”, Kara Harp Okulu Bilim Dergisi, 28 (2), 69-94, 2018, s. 72.

¹⁷¹ Mithat Işık, “Türk Dış Politikasında Sert Güç”, 02.05. 2020, “Çevrimiçi” <https://www.sde.org.tr/mithat-isik/genel/turk-dis-politikasinda-sert-guc-kose-yazisi-16958> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁷² Hüsnü İdrisova, “Ordumuz torpaqlarımızı işğaldan azad etməyə qadirdir”, Azərbaycan Respublikası Müdafiyyə Nazirliyi, 2020, “Çevrimiçi” <https://mod.gov.az/az/pre/31259.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁷³ Ordu, (t.y.) “Çevrimiçi” <https://axc.preslib.az/az/page/xMIJ390wRH> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁷⁴ Zekeriya Türkmen, "100. Yılında Kafkas İslam Ordusu'nu Yeniden Hatırlamak Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Ordusu'nun Son Savaşı: Gence'den Bakü'ye Zafer Yürüyüşü", Türk Dünyası Araştırmaları 119 (2018): 23-48, 2018, ss. 29-30.

¹⁷⁵ Mesut Güvenbaş, “Azerbaycan Kolordusunun Millî Güç Unsuru Olmasında Kafkas İslam Ordusunun Rolü”, Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi, 17 (31), 33-64, 2019, ss. 35-36.

¹⁷⁶ Yılmaz Altunsoy, “Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Zaferi”, Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi, (2), 42-91, 2019, ss. 77-78.

Halk Cumhuriyeti Başbakanı Fatali Han Hoyski, kurulan ordunun sadece Azerbaycan bütünlüğünü korumakla mükellef olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁷

Bağımsızlığını 23 ay sürdürebilen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 1920 yılında işgale uğraması sonrasında askeri yapılanmada 1969 yılına kadar önemli gelişim kaydedilmemiş, 15 Azerbaycanlı General merkezi yönetim tarafından kurşuna dizilmiştir.¹⁷⁸ Buna rağmen İkinci Dünya Savaşı'nda önemli enerji tedariki sağlayan Azerbaycan, 681 bin kişilik askeri güçle katılım göstermiş ve 300.000 civarında asker savaşta hayatını kaybetmiştir.¹⁷⁹ Azerbaycanlıların İkinci Dünya Savaşı'nda Nazi Almanyası'na karşı General Hazi Aslanov¹⁸⁰ örneğinde olduğu gibi etkin kahramanlık göstermesi, tüm engellemelere rağmen ülkenin savaşma azminin göstergesi olmuştur. Askeri okulların yeniden açılmasına, H. Aliyev'in ASSC Merkezi Komite Başkanı olduğu dönemde rastlanabilir. 1971 yılında Cemşid Bey Nahçıvanski adına inşa edilen askeri lise, ülkeye milli subayların yetiştirilmesinde yardımcı olmuştur.¹⁸¹

SSCB'nin dağıldığı 1991 yılına kadar Ermenistan askeri kapasite değişimi incelendiğinde ne yazık ki yeterli bilgi bulunmamaktadır. Sadece 4 Haziran 1918 tarihinde Osmanlı Devleti ile imzalanan Batum Antlaşması¹⁸² gereğince ordudan terhis edilen Ermeni askerlerin, Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti'nin askeri birliklerini oluşturduğu bilinmektedir.¹⁸³ Kurulan Ermeni askeri birliklerinin komutanlığını, Tovmas Nazarbekian üstlenirken, ülkenin Savunma Bakanı Drastamat Kanayan olmuştur. Bu kişiler, Rus Kafkasya Ordusu'nda kazandıkları tüm deneyimi kendi çalışmalarına aktarmıştır. 1920 yılında Azerbaycan gibi işgale uğrayan Ermenistan'ın da askeri yapılanmada birtakım engellemelere maruz kalmasına rağmen İkinci Dünya Savaşı'nda

¹⁷⁷ Nuralla Aliyev, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Hökumətinin Fəaliyyətində Hərbi-Dəniz Aspektləri, 1.bs., Bakü, Afpoliqraf, 2018, s. 28.

¹⁷⁸ Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Tarixi, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://axc.preslib.az/az/page/xMIJ390wRH> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁷⁹ Owlapps, “Azerbaijan in World War II”, (t.y.), “Çevrimiçi” https://www.owlapps.net/owlapps_apps/articles?id=37291887&lang=en Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁸⁰ Azerbaijan.com, “Hazi Aslanov”, (t.y.) “Çevrimiçi” https://www.azerbaijans.com/content_1647_en.html Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁸¹ Azərbaycan Respublikası Müdafiyyə Nazirliyi, “Military Lyceum Named After J. Nakhchivanski”, (t.y.) “Çevrimiçi” <https://mod.gov.az/en/military-lyceum-named-after-j-nakhchivanski-200> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁸² Batum Antlaşması, (t.y.) “Çevrimiçi” <https://antlasmalar.com/batum-antlasmasi> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁸³ Richard G. Hovannisian, “Armenia on the Road to Independence, 1918”, Pp. 8, 364. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1967, s. 197.

500 bin kişilik askeri güçle katılım gerçekleştirmiştir. Savaş döneminde Ermenistan, Birliğe tarımsal ve bazı sanayi ürünleri ile destek sağlayabilmiştir. Ermenistan'ın askeri gücünün yarısını savaşta kaybettiği çeşitli kaynaklarda gösterilmektedir.

SSCB'nin dağılması ile merkezi üst yönetimin ortadan kalkması her iki devletin askeri kapasitesini olumsuz etkilemiştir. Bu dönemden itibaren taraflar, farklı askeri yapılanma ve iş birliği istikametini takip ederek, farklı ilişkiler geliştirmiştir.

Kendi enerji diplomasisi ile hem bölgesel hem de küresel devletlerin çıkarlarını gözetken Azerbaycan, kazandığı ekonomik güçle, kendi askeri güç ve kapasitesini artırmayı hızlandırmıştır. 19 Şubat 1992 tarihinde gerçekleşen, Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Hasan Hasanov ve NATO Başkanı Manfred Wörner görüşmesinde, M. Wörner'in "*Post sovyet ülkeleri ile ilişkilere düşmanlığın aksine iş birliği açısından bakıyoruz*" konuşması, Azerbaycan ve NATO arasındaki ilişkiler açısından milat kabul edilebilir.¹⁸⁴ 4 Mayıs 1994 tarihinde Azerbaycan'ın, NATO'nun "Barış İçin Ortaklık" programına katılımı, ülkenin gelecek dış politikasındaki dengeli ve çok taraflı ilişkilerini olumlu etkilemiştir.¹⁸⁵ Mayıs 1999'ta Bakü'de düzenlenen Avrupa Atlantik Ortaklık Konseyi'nin Atlantik Danışma Grubu oturumu sonucunda Azerbaycan'ın Kosova'daki Türk barışı koruma timindeki ilk görevi başlamıştır.¹⁸⁶ Kosova'dan ziyade Azerbaycan, 33 askerle NATO bünyesinde Afganistan'daki barışı koruma görevinde de katılım göstermiştir.¹⁸⁷

Azerbaycan-NATO ilişkilerinin gelişmesi hususunda Türkiye, önemli görev üstlenmiştir. Zira tarihi ilişkilere sahip Azerbaycan-Türkiye arasında siyasi ve ekonomik alanda olduğu gibi askeri alanda da iş birliği geliştirilmiştir. 3 Kasım 1992 tarihinde imzalanan, "Askerî Eğitim İş Birliği Anlaşması", yaşanan Birinci Karabağ Savaşı ve birtakım bürokratik nedenler dolayından gelişmemiştir.¹⁸⁸ 10 Haziran 1996 tarihine

¹⁸⁴ Musa Qasimlı, *Azərbaycan Respublikasının Diplomatiya Tarixi (1991-2003)*, 1.bs., Bakü, Mütərcim, 2015, s. 442.

¹⁸⁵ Samir Mardanov, "Azerbaycan-ABD İlişkileri ve Azerbaycan'da ABD Algısı", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, S.B.E. Ankara, 2012, s. 107.

¹⁸⁶ Günel Şamıyeva, "Azerbaycan'ın Dış Politikasında Uluslararası Örgütlerin İşlevselliği Sorunu", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, S.B.E. Sakarya, 2019, s. 43.

¹⁸⁷ Faig Mammadov, "Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan-Rusya İlişkileri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, S.B.E. İstanbul, 2009, s. 67.

¹⁸⁸ Ulviyye Aydın, "Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Son On Yılı (2006-2016): Kardeşlikten Stratejik İşbirliğine Uzanan Yol", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6 (13), 38-62, 2018, s. 44.

gelindiğinde, taraflar arasında imzalanan “Askerî Eğitim, Teknik ve Bilimsel İş birliği Antlaşması”, taraflar arasında yakınlaşma sürecini hızlandırmıştır.¹⁸⁹ 1996 ve 1999 yıllarında Azerbaycan Devlet Deniz Akademisi¹⁹⁰ ve Azerbaycan Silahlı Kuvvetleri Harp Akademisi¹⁹¹ tesis edilmiştir. Özetlenecek olursa, 2009 yılına kadar Türkiye, Azerbaycan-NATO ilişkilerinde “Koordinatör Devlet” olmuştur.¹⁹² Dağlık Karabağ Sorunu’nun sadece güç kullanarak çözülebileceği varsayımının yaygınlaştığı bu dönemde Azerbaycan, önemli karar alarak, Türkiye ile 16 Ağustos 2010 tarihinde “Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması” belgesini imzalamıştır. Ekonomik ve askeri alanlardaki uyumlu çalışma, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerini “Stratejik Ortak” ve 15 Haziran 2021 tarihinde imzalanan Şuşa Beyannamesi’yle “Müttefik” konumuna yükseltmiştir.¹⁹³

SSCB’nin dağılması sonrasında, ekonomik ve siyasi zorluklar yaşayan, aynı zamanda Türkiye ve Azerbaycan tarafından çevrelenme hissi yaşayan Ermenistan, kendi zorluklarını aşmak adına Rusya güdümlü politika izlemek zorunda kalmıştır. Zira Rusya güdümlü ve destekli politika uygulayan Ermenistan, Birinci Karabağ Savaşı’nda Azerbaycan’ın siyasi, askeri istikrarsızlığından faydalanarak, Azerbaycan topraklarının yüzde 20’ni işgal etmiştir.¹⁹⁴ Ermenistan’da askeri yapılanma, Cumhurbaşkanı L. T. Petrosyan döneminde, Başbakan Vazgen Manukyan ve Savunma Bakanı Vazgen

¹⁸⁹ Vefa Babayeva, “Haydar Aliyev Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Ticaret Üniversitesi, S.B.E. İstanbul, 2013, s. 77.

¹⁹⁰ Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası, “ADDA-Dünən və Bugün”, (t.y.), “Çevrimiçi” <http://adda.edu.az/az/content/1> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁹¹ Azərbaycan Respublikası Müdafiyyə Nazirliyi, “Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://mod.gov.az/az/silahlı-quvvələrin-herbi-akademiyası-435/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁹² Ahmet Yüce, “Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan-Türkiye Askerî İşbirliği ve Eğitim Faaliyetleri (1993-2003)”, Slavyan Universiteti, Bakü, 3-5 may 2016. s.62-64, 2016, s. 4.

¹⁹³ Resmi Gazete, “Türkiye Cumhuriyeti İle Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesinin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun”, 14.02.2022, “Çevrimiçi” <https://www.tccb.gov.tr/assets/dosya/2021-06-15-Azərbaycan-SusaBeyannamesi.pdf> Erişim Tarihi 13.06.2022.

¹⁹⁴ Ali Cura, Emre Gürkan Abay, “Azerbaycan’ın İşgal Altındaki Toprakları Karabağ”, AA, 29.09.2020, “Çevrimiçi” <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycanin-isgal-altindaki-topraklari-karabag/1989594> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Sarkisyan`ın katılımı ile özel askeri birlik olarak başlatılmıştır.¹⁹⁵ 28 Ocak 1992 tarihine gelindiğinde bu özel yapılanma, 1500 civarında subay mezun vermiştir.¹⁹⁶

Ulusal güvenlik ve jeopolitik ihtiyaçlarından dolayı Ermenistan hem Rusya hem de NATO ile askeri ilişkilerini sürdürmüştür. Bu bağlamda, 15 Eylül 1992 tarihinden itibaren Ermenistan KGAÖ üyesidir. Ortak BDT Hava Savunma Sistemi`nde üyelik kazanan Ermenistan`ın Gümrü şehrinde Rusya`nın askeri üstü bulunmaktadır. 2011 yılına gelindiğinde askeri üssün kira süreci 2044 yılına kadar uzatılmıştır.<sup>197</sup> 23 Aralık 2015 tarihindeyse taraflar Kafkasya`da Orta Hava Savunma Sistemi`nin kurulması gerektiğine dair mutabakata varmıştır.<sup>198</sup> Bu denli gelişen ilişkiler ve Ermenistan`a düşük kredi şartlarıyla sağlanan silah satışı, Rusya`nın, Dağlık Karabağ Sorunu`nun çözümündeki tarafsızlığını riske atmaktadır.

Yerleştiği coğrafi konumu ve jeopolitik gerekçelerden dolayı Ermenistan-NATO ilişkileri de belirli gelişim yaşamıştır. Ancak 1992, 1994 yıllarında NATO Konseyi ve NATO`nun “Barış İçin Ortaklık” programında katılım gösteren Ermenistan`ın faaliyetleri, belirli iç ve dış gelişmeler yüzünden 2000 yılına kadar pasif kalmıştır.¹⁹⁹ 1997 yılında Avrupa-Atlantik Ortaklık Konseyi üyesi olan Ermenistan, 2002 yılından itibaren çeşitli programlarda etkinlik göstermiştir. 2002 yılında NATO güçleri ile uyumlu çalışmak için “Planlama ve Gözden Geçirme” sürecine dahil olan Ermenistan, 2004 ve 2009 yıllarında Kosova ve Afganistan`daki görevlerde yer almıştır.²⁰⁰

Azerbaycan ve Ermenistan`ın, 2022 yılı Global Fire Power raporlarına göre askeri kapasite karşılaştırması aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

¹⁹⁵ Armenpress, “January 28 Marks 27th Anniversary Of Armenian Armed Forces Establishment”, 28.01.2019, “Çevrimiçi” <https://armenpress.am/eng/news/962182.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁹⁶ Hraparak, “Հայկական Բանակը 23 Տարեկան Է. Պատմական Ակնարկ”, 28.01.2015, “Çevrimiçi” <https://hraparak.am/post/591fa9ffe3d84d0d37fd220e> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁹⁷ Vesti.ru, “Армения Выслушала Российскую Оценку Карабахского Вопроса”, 20.08.2010, “Çevrimiçi” <https://www.vesti.ru/article/2036475> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁹⁸ Reuters, “Armenia Ratifies Agreement On Joint Air-Defense System With Russia”, 30.06.2016, “Çevrimiçi” <https://www.reuters.com/article/us-armenia-russia-defence-idUSKCN0ZG2AS> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁹⁹ Artak Tonayan, “The Future Of The Armenia-Nato Relationship”, USAWC Strategy Research Project, Army War College Carlisle Barracks Pa, 2013, s. 2.

²⁰⁰ NATO, “Relations with Armenia”, 27.08.2021, “Çevrimiçi” https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_48893.htm Erişim Tarihi 13/06/2022.

Tablo 2.8. Azerbaycan Cumhuriyeti Askeri Gücü (2022)

Aktif Personel	65.000
Yedek Asker	300.000
Eğitim Uçağı	32
Taarruz Helikopteri	17
Savaş Uçağı	17
Nakliye Uçağı	2
Helikopter	87
Tank	510
Zırhlı Araç	1762
Kendinden Tahrikli Topçu:	167
Çekili Topçu	319
Firkateyn	1
Denizaltı	4
Devriye Gemisi	13
Mayın Gemisi	7
Bütçe	1 milyar 700 bin dolar

Kaynak: Global Fire Power²⁰¹

Tablo 2.9. Ermenistan Cumhuriyeti Askeri Gücü (2022)

Aktif Personel	45.000
Yedek Asker	210.000
Eğitim Uçağı	10
Taarruz Helikopteri	20
Savaş Uçağı	4

²⁰¹ Global Fire Power, “2022 Azerbaijan Military Strength”, (2022), “Çevrimiçi” https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=azerbaijan Erişim Tarihi 13/06/2022.

Nakliye Uçağı	2
Helikopter	36
Tank	288
Zırhlı Araç	673
Kendinden Tahrikli Topçu:	38
Çekili Topçu	145
Bütçe	632 milyon 500 bin dolar

Kaynak: Global Fire Power²⁰²

Nitekim Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki askeri kapasite farklılığının, 2020 yılında yaşanan İkinci Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'ın lehine olduğu göstermiştir. Azerbaycan'ın, ulusal güç doğrultusunda kendi kazanımlarını askeri alanına yansıtması onun bu savaştaki başarısının en önemli kaynağı ve nedeni olmuştur. Ayrıca güvenlik ikilemi doğrultusunda tarafların silahlanması, uluslararası hukuka Azerbaycan ve Ermenistan tarafının güvenmediğini gösterirken, bu durumun devam etmesi, bölgesel iş birliği ve güvenliği için büyük bir sorundur.

²⁰² Global Fire Power, “2022 Armenia Military Strength”, (2022), “Çevrimiçi” https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=armenia Erişim Tarihi 13/06/2022.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BÖLGESEL GÜÇ POLİTİKALARINDA DEĞİŞİM VE AZERBAYCAN-ERMENİSTAN ÇATIŞMASI

3.1. Rusya Dış Politikasında Güney Kafkasya ve Azerbaycan-Ermenistan Çatışması

3.1.1. Yeni Avrasyacılık ve Yakın Çevre Doktrini

1980'li yılların sonunda SSCB'de uygulanan Liberal, Batıcı politikalar ve yaşanan Afganistan hezimet, Birliğin dağılmasını hızlandırmıştır. Birliğin dağılması sonrasında hem küresel ölçekte hem de Birlik içerisinde, siyasi, sosyal, ekonomik, ideolojik ve askeri alanlarda yaşanan sorunlar, Rusya'nın bölgesel ve küresel gücünü önemli ölçüde azaltmıştır. Bu etkisizliğin arkasında, SSCB Devlet Başkanı M. Gorbachev döneminde Lenin ideallerinin reddedilerek temel dış politika olarak, ortak çıkara, küresel karşılıklı bağımlılığa ve devletlerin kendi rejimlerini seçme özgürlüğüne sıcak bakan “Yeni Düşünce” akımının benimsenmesi olmuştur.¹ Atlantikçi düşünenlerin idealist bir yaklaşımla Rus dış politikasını Batı'ya doğru yöneltmesine karşın, NATO'nun Rusya'yı çevrelemesi durumu, Avrasyacı realistlere saygınlık kazandırmıştır. Belirtilmelidir ki, bu saygı aynı zamanda halkın Batı'ya duyduğu güvensizlik ve hoşnutsuzluktan kaynaklanmıştır.

Sovyet kimliğinin sorgulanması sonrasında etkisini kaybeden Rusya, uluslarüstü örgüt aracılığıyla hem eski Sovyet ülkeleri hem de bu ülkelerde yaşayan Rus milleti üzerinde yeniden etkinlik kazanmak için 8 Aralık 1991 tarihinde BDT'nin oluşumuna öncülük etmiştir. Bu bağlamda, Hamzaoğlu, kendi çalışmasında BDT'ye olan ihtiyacı 3 temelde sınıflandırmıştır.

1. Politik; SSCB geçmişi olan liderlerin, yönetim ve güvenlik alanlarında iş birliğini sürdürmek isteği,
2. Ekonomik; 70 yıllık karşılıklı ekonomik etkileşimde olan devletlerin ilişkileri sürdürmek isteği,

¹ Sina Kısacık, Furkan Kaya, “Rusya Federasyonu’nun Yakın Çevre Doktrini Kapsamında Dağlık Karabağ ve Ukrayna Politikalarını Anlamak”, VIII. Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi: Küresel ve Bölgesel Sistemde Devlet ve Devletdışı Aktörler (pp.45-84) Publisher: DORA Basım Yayın Dağıtım, 2016, s. 48.

3. Kültürel; Devletlerin iş birliği doğrultusunda Rusçanın ortak kültürel değer olması.²

Buna rağmen belirtilmelidir ki, bu bütünleşme isteği, genç siyasetçilerin yönetime gelmesi sonrasında gitgide zayıflamaktadır.

1992 yılında BDT ülkeleri arasında bütünleşmeye katkı sağlayacak, Ortak Güvenlik Anlaşması'nın imzalanmasına rağmen üye devletler arasındaki, siyasi, ideolojik sorunlar ve Azerbaycan-Ermenistan arasında yaşanan Birinci Karabağ Savaşı,³ hedeflenen bütünleşmeye zarar vermiştir. Ayrıca bütünleşme adına, Rusya Devlet Başkanı Boris Yeltsin'in danışmanı Andranik Migranyan, Rusya'nın kendi Monroe Doktrini'ni ilan ederek kırmızı çizgilerini tüm dünyaya ilan etmesi gerektiğine dair yaklaşımı, Rusya'nın kendi yakın çevresine ne kadar hassas yaklaştığını göstermiştir.⁴ Rusya'nın yakın çevre üzerinde liderliğe oynamaması ve Batı ile ilişkileri geliştirmesi fikrini savunan Dışişleri Bakanı Andrei Kozyrev ve yardımcısı Yegor Gaidar'ın fikirleri bir dönem sonra etkinliğini kaybetmiş, Rusya ve BDT üyeleri arasında 72 askeri antlaşma imzalanmıştır.⁵ 1992 yılında B. Yeltsin döneminde tasarlanan ve 1993 yılında resmîyet kazanan “Yakın Çevre Doktrini” ile Rusya'nın, yakın çevre üzerinde etkin güç olduğu varsayımı, üye devletler tarafından genel kabul görmüştür.⁶

Konstantin Leontiev, savunduğu “Bizans Kuramı” ile yakın çevresinde etki artırmasına ilişkin Rusya'ya, 3 temel yolun izlenilmesi gerektiğini kendi çalışmasında tavsiye etmiştir. Buna göre;

1. Yakın Çevre ülkesini yumuşak güç kullanarak merkezle bütünleştirmek,

² Halit Hamzaoglu, “Rus Dış Politikasında Realist Yaklaşım: Primakov Doktrini ve Yakın Çevre Kavramı”, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi Özel Sayı, 281-299, 2020, s. 292.

³ Golam Mostafa, Monowar Mahmood, “Eurasian Economic Union: Evolution, challenges and possible future directions”, Journal of Eurasian Studies 9 (2018) 163–172, 2018, s. 163.

⁴ Rakowska-Harmstone, T. “Russia's Monroe Doctrine: Peacekeeping, Peacemaking Or Imperial Outreach?”, Securitologia, 1(19), 7-45, 2014, s. 10.

⁵ Süreyya Yiğit, Gökhan Gülbite, “Rusya'nın Yakın Çevre Dış Politikası ve Azerbaycan”, Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi, 5 (1), 54-70, 2017, ss. 58-59.

⁶ Canar, a.e., s. 23.

2. Yakın Çevre ülkesinin merkez kontrolüne girmesinin ardından hem yumuşak hem de sert gücü kullanarak, akıllı stratejilerle hedeflenen ülke üzerinde merkezi gücü sürdürmek,
3. Yakın Çevre ülkelerinde seçici davranarak, dost ve düşman devlet ayrımı doğrultusunda strateji uygulamak.

Belirtilen 3 temele rağmen K. Leontyev, bu stratejinin uygulanması için ülke genelinde bütünleşme ve güçlenmeye gerek olduğu fikrini ileri sürmüştür.⁷ Belirtilmelidir ki, Rusya, yakın çevre üzerinde kendi etkisini artırabilmek adına, 1991 yılından itibaren bu devletlerde yaşayan insanlara Rus pasaportu dağıtma girişimlerinde bulunmuştur.⁸

BDT'den ziyade askeri bütünleşme hedefleri için Rusya, 15 Mayıs 1992 tarihinde Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Özbekistan devletleri ile beraber KGAÖ'yü tesis etmiştir.⁹ Her ne kadar NATO'nun temel "*Hepimiz Birimiz, Birimiz Hepimiz İçin*" sloganına benzer çıkışına rağmen temel gücün Rusya'da toplandığı örgütün, herhangi bir üçüncü devlet saldırısına karşı güçlü birlik sergilediği gözlemlenmemiştir.¹⁰ Bu durum kendisini Azerbaycan-Ermenistan çatışmasında, Ermenistan'ın sürekli Azerbaycan sınırları boyunca ateşkes ihlallerine karşın, örgütün sessizlik içerisinde süreci takip etmesinde göstermiştir. Zira Azerbaycan, eylemsizlik karşısında KGAÖ üyeliğini 1999 yılında uzatmayarak, örgütten ayrılmıştır.

Askeri bütünleşmeden ziyade 1994 yılında Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev tarafından teklif edilen "Ortak Pazar" fikri doğrultusunda, bu sefer ekonomik bütünleşmeyi hedefleyen Rusya, 2000 yılına gelindiğinde Avrasya Ekonomik Topluluğu, 2010 yılında Avrasya Gümrük Birliği ve en son 2014 yılında alınan kararla Avrasya Ekonomik Birliği'ni (AEB) oluşturmuştur.¹¹ İster BDT, KGAÖ isterse de AEB'nin

⁷ Aidarbek Amirbek, "Rusya'nın Jeopolitik ve Kimlik Kodları: Klâsik Kuramlar Çerçevesinde Yakın Çevre Algısı Örneği", Karadeniz Araştırmaları Dergisi, 48, 31-41, 2015, s. 39.

⁸ F. Didem Ekinci, "İnşacılık, Kimlik, 'Üretilmiş' Vatandaşlar: Rusya'nın Abhazya ve Güney Osetya'da Vatandaşlık Politikaları", Uluslararası İlişkiler Dergisi, 16 (61), 97-109, 2019, s. 101.

⁹ CSTO, "From the Treaty to the Organization", (t.y.), "Çevrimiçi" <https://en.odkb-csto.org/25years/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁰ Karna Avedissian, "Fact Sheet: What is the Collective Security Treaty Organization?", EVN Report, 06.10.2019, "Çevrimiçi" <https://evnreport.com/understanding-the-region/fact-sheet-what-is-the-collective-security-treaty-organization/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹¹ Rahmi İncekara, Beyhan İncekara, "Avrasya Ekonomik Birliği ve Politik Ekonomik Etkileri", Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 3(1), 111-129, 2015, s. 113.

tesisindeki temel amaç, Rusya'nın yakın çevre üzerindeki etkisini sürdürmek ve eski ihtişamlı Sovyetler Birliği tarzında yeni uluslarüstü güç yaratmaktır. Zira bu hedeflerin gerçekleştirilmesi ve bir ideoloji haline gelmesi, Aleksandr Dugin'in "Yeni Avrasyacılık" düşüncesinde somutlaşmıştır. Nitekim Avrasyacılık ve Yeni Avrasyacılık yaklaşımları incelenmeden, Rus dış politikasının yorumlanması eksik kalacaktır.

Avrasya Kıtası'nın coğrafi konumu incelenecek olursa Kıta, Atlantik Okyanusu'ndan batıda Portekiz ve İspanya sınırındaki ülkeler, Rusya'nın en doğu noktası, Arktik Okyanusu ile Pasifik Okyanusu arasındaki Bering Boğazına kadar uzanan, 2012 verilerine göre 93 ülkeyi ve 4,2 milyar insanı çevreleyen bir alanı kapsamaktadır.¹²

Bu kadar geniş bir coğrafyada konumlanması, sahip olduğu ekonomik ve insani potansiyeli, Avrasya kıtasına jeopolitik önem kazandırmaktadır. Zira Birinci ve İkinci Dünya Savaşları örneğinde olduğu gibi tarihte yaşanan savaşların çoğunluğunun bu kıtada gerçekleşmesi ve kıta üzerinde hakimiyetin kazanılmasına dair savunulan teoriler, kıtanın önemini göstermektedir. Avrasya terimi ilk kez Alman coğrafyacı Alexander Gumbolt tarafından kullanılmıştır.¹³ Yüz ölçümüne göre en büyük ülke Rusya Federasyonu'dur.¹⁴ Bu denli coğrafi büyüklük, ona diğer ülkeleri etkileme olanağı sağlamıştır ki, bölge üzerindeki bu etkiyi en aza indirmek isteyen NATO ve AB taraflarınca uygulanan çevrelemeyi Rusya, kurucusu veya üyesi olduğu örgütler (BDT, AEB, KGAÖ) aracılığıyla önlemeye çalışmaktadır.

Avrasyacılık'ın temel manifestosu sayılan "Avrupa ve İnsan" eserinde, Batı'yı bir canavara benzeterek, özellikle Roma-German kimliğinin sömürge için çalıştığını belirten Nikolai Trubetzkoy, Avrasyacı düşüncenin gelişimine öncülük etmiştir.¹⁵ Bu doğrultuda, 1920'li yıllardan itibaren gelişim yaşayan Avrasyacılık, 1991 yılına kadar, Avrupa'ya alternatif bir düşünce olarak SSCB sınırları içerisinde yaşayan milletleri birleştirici rol üstlenmiştir. Avrasya ve Avrupa arasındaki farklar, tarihsel milliyetçi tutumlarla Nikolay

¹² Kennedy Hickman, "The History of Containment Policy", Thoughtco, 08.08.2019, "Çevrimiçi" <https://www.thoughtco.com/definition-of-containment-2361022> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹³ Selim Kurt, "Dugin'in Avrasyacılık Anlayışında Türkiye'nin Yeri. Güvenlik Stratejileri Dergisi", 15 (31), 425-467, 2019, s. 428.

¹⁴ Nations Online Project, "Map of European Russia (Western Russia)", (t.y.), "Çevrimiçi" <https://www.nationsonline.org/one-world/map/European-Russia-map.htm> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁵ M. Bürkan Serbest, "Tarihsel Süreçte Rus Avrasyacılığı: Klasik Avrasyacılıktan Neo-Avrasyacılığa", MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi, 6 (3), 285-307, 2017, s. 289.

Danilevsky gibi Rus Milliyetçi düşünürlerin eserlerinde, Avrupa'nın, Rusya ve Batı Avrupa diye iki kısımdan oluştuğuna dair yeni yaklaşımları doğurmuştur.¹⁶

“Avrasyacılık” kavramı daha çok Rus dış politikasıyla ilişkilendirilmiş ve belirli gelişim yaşamıştır. Bu doğrultuda, Sönmez hem klasik Batıcı hem de Avrasyacı düşüncenin, I. Petro döneminde, Avrupa ile rekabete dayanlı ve Avrasya bölgesinde güçlü Rusya yaratmak adına, Batılı reformların takip edilmesinde göstermektedir.¹⁷ Bu hususta Sönmez gibi Yılmaz da kavramın I. Petro döneminde yaygınlaştığını ve bu düşüncede, Rusya'nın Avrupa ve Asya arasında köprü olarak görüldüğünü belirtirken, Rusya'nın Slav ve Turan milletlerinin ortaklığından teşekkül ettiğini göstermektedir.¹⁸ Avrasyacılık kavramının özetlenmesi açısından Musaoğlu'nun “*Coğrafya, tarih, felsefe ve oryantalizmin özgün bir harmanlaması deneyimlerinde birinci kuşak Avrasyacılar, dünya medeniyetinin iki stereotipi olan Batı ile Doğu medeniyeti arasındaki sürekli karşıtlığı gerçeği karşısında, aslında Rusya için üçüncü yol anlamına gelen Avrasyacı modeli geliştirmişlerdir*”¹⁹ ve Mangır'ın “*Klasik Avrasyacılık, ulus-devlet anlayışı aksine emperyal devletçilik geleneğinin ön planda tutulduğu yeni bir politik kültür oluşturma çabasıdır*” varsayımları yeterince açıklayıcıdır.²⁰ Genel olarak Avrasyacılık, Rus milliyetçiliğinin aksine, bireyciliğe karşı, otoriter, kolektifçi, çokkültürlü bir yaklaşımla, Turan-Slav beraberliği ve İslam-Ortodoks ittifakı fikrine diyalog kapısı açmaktadır.²¹ Ayrıca Avrasyacıların, H. Mackinder 'in “Dünya Adası” fikrinden esinlendiği de söylenebilir.²²

1985-1990 döneminde sağ-muhafazakar kimlikle ortaya çıkan ve milli manevi boşlukları eleştiren A. Dugin ve Haydar Cemal liderliğindeki Yeni Avrasyacı grubun

¹⁶ Mark Bassin, Özgür Tüfekçi, “Klasik” ve “Yeni” Avrasyacılık: Geçmişten Gelen Devamlılık”, Bilge Strateji, 3 (4), 117-135, 2011, s. 126.

¹⁷ Sait Sönmez, “Yeni Batıcılık ve Yeni Avrasyacılık Akımları Bağlamında Yeltsin Yönetimi'nin Doğu Batı Politikaları'nın Analizi”, Gazi Akademik Bakış, 3 (6), 73-96, 2010, s. 74.

¹⁸ Salih Yılmaz, “Yeni Avrasyacılık ve Rusya”, Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi, 16 (34), 111-120, 2015, s. 112.

¹⁹ Neziha Musaoğlu, “Avrasyacılığın Rus ve Türk (Kazak) Versiyonları İle Türkiye’de Avrasyacılığın Jeopolitik Ortak Paydası: “Türk Dünyası”, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 10 (1), 59-86, 2008, s. 62.

²⁰ Demet Şefika Mangır, “Coğrafî ve Jeopolitik Eksende Neo-Avrasyacılık”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, (43), 193-208, 2020, s. 195.

²¹ Göktürk Tüysüzoğlu, “Rusya Dış Politikası'nın Etkin Silahı: Donmuş Çatışma Bölgeleri”, Güvenlik Stratejileri Dergisi, 13 (26), 185-219, 2017, s. 190.

²² Erhan Canikoğlu, “Rus Güvenlik Düşüncesinin Gelişiminde Jeopolitik Faktörlerin ve Avrasyacılığın Rolü”, Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 11 (22), 1137-1164, 2020, s. 1151.

etkinliği, Yevgeny Primakov'un Başbakan ve A. Dugin'in, Duma Başkanı Gennadiy Seleznyov'un baş danışmanı olarak atanması ile ülke siyasetinde önem kazanmıştır.²³ Öyle ki, A. Dugin, Rusya'nın ulus devlet yerine federasyon yapılanması doğrultusunda yönetilmesinin, ülke iç ve dış politikasına kazanımlarından bahsetmektedir.²⁴ Ayrıca 2001 yılında kaleme aldığı "Avrasya Manifestosu" ile A. Dugin, H. Mackinder'in hakimiyet teorisinden faydalanarak, Avrupa'ya karşı Rusya merkezli bir gücün oluşturulması gerektiğini belirtmiştir.²⁵ Rusya-Avrasya kültürünü süper millet olarak isimlendiren tarihçi Lev Gumilyov'a göre bu yapıya sahip olan güç, diğer milletleri de kendine bağlayacaktır.²⁶

Yeni Avrasyacılık'ın temel felsefi düşünceleri araştırıldığında 2 ana grup (ılımlılar ve aşırıcular) öne çıkmaktadır. Batı ile ilişkilerin normalleştirilmesi ve demokratik yaklaşımları hedefleyen ılımlılar, kendi içlerinde de iki gruba ayrılmıştır. Bir yanda SSCB coğrafyasında yeniden ılımlı etki kurmayı hedefleyen modernleşme taraftarları, diğer tarafta SSCB coğrafyasında ve çevresinde genişleme planı olan aşırıcular.²⁷ Realist politikalar gereğince kendi yakın çevresinde, teknoloji ve ekonomi alanındaki ilerlemeyi tehdit olarak algılayan Yeni Avrasyacılar, "Sürekli Dostluk" yerine "Sürekli Çıkar" yaklaşımı kapsamında çevrede yaşananlara tepki vermektedir.²⁸ Bu hususta, A. Dugin, Batı ve Doğu ilişkilerinin gelişmesi için Rusya-Almanya ilişkilerinin gelişmesini önermektedir. Nitekim bu birlik sonrasında AB, ABD karşısında güçlenerek daha özgür politikalar uygulayacaktır. Buna rağmen düşünür, Batı medeniyetinin benimsediği bireyciliğin yerine çokkültürlü ve kolektifçi bir kimliği savunmaktadır.²⁹

26 Mart 2000 tarihinde Vladimir. Putin'in düzenlenen Devlet Başkanlığı seçimlerini yüzde 52,5'lik oyla kazanması, 2000'li yıllara kadar çok yönlü gelişemeyen

²³ Elnur İsmayıl, "Rusya'nın Avrasya Birliği Politikası", Avrasya Etüdları, 49 (1), 125-15, 2016, s. 129.

²⁴ Yahya Kemal Tastan, "Ulusal Ülküden Emperyal Vizyona: Rusya da Kimlik Arayışları", Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 12 (1), 69-134, 2012, s. 124.

²⁵ Zehra Ayvaz, Jelang Ramadhan, "Avrasya Jeopolitiğinin Yeniden Hareketlenmesinde Kuşak-Yol İnisiyatifi'nin Rolü", UPA Strategic Affairs 2: 73-95, 2021, s. 79.

²⁶ Muhittin Tolga Özsağlam, "Geçmişten Günümüze Avrasyacılık", Kıbrıs Yazıları. Sayı 3, 118-119, 2006, s. 117.

²⁷ Ancak, a.e., s. 1119.

²⁸ Sönmez, "Yeni Batıcılık ve...", s. 79.

²⁹ Yılmaz Tezkan, Murat M. Taşar, Düünden Bugüne Jeopolitik Dünya ve Türkiye, 1.bs., Ülke Kitapları, İstanbul, 2013, s. 220.

Rus dış politikası için dönüm noktası olmuştur.³⁰ V. Putin döneminde iç politikada, oligarşiye ve fakirliğe karşı etkin bir mücadele verilmiş, Uluslararası Para Fonu gibi kuruluşlara borçların tamamıyla ödenmesi, ülke refahını ve ülkenin dış müdahalelere karşı direncini artırmıştır.³¹ Bunun yanında valilerin seçimle başa geldiği sistem atama sistemiyle değiştirilmiş, medya denetimi güçlendirilmiş, Çeçenistan üzerinde zafer sağlanmıştır. Belirtilenler, V. Putin'in halk nezdinde saygınlığını artırmıştır.³² Ayrıca kilise, gelenekler, halkçılık ve merkezîyetçiliğe vurgu yapan V. Putin döneminde iç ve dış politikada ülke çıkarları doğrultusunda istikrarlı adımlar atılmıştır.³³ V. Putin'in iç politikadaki yükselişinin nedenini Türkölmez, Rus halkının SSCB'ye olan özlemi ve 1990'lı yılların başındaki çaresizlik durumu ve güçlü ülke olmak arzusu gibi başlıklarla açıklamaktadır.³⁴

V. Putin, ilk dönemlerinde her ne kadar B. Yeltsin dönemini andıran çizgi takip etmişse de ABD, AB ve ÇHC ile sürdürülen maksimalist olmayan iş birliği, K. Leontyev'in belirttiği, *"ilk olarak ülke içerisinde güçlenmek"* düşüncesi çerçevesinde hazırlanma aşaması olarak yorumlanabilir.³⁵ Ülke, enerji rezervlerini süper güç olma hedefleri doğrultusunda etkin kullanmaktadır. Zira AB, sadece 2021 yılı verilerine göre Rusya'dan 108 milyar avroluk enerji ithalatı yapmıştır.³⁶ Bu rakamların, 24 Şubat 2022 tarihinde başlayan Rusya-Ukrayna Krizi sonrasında azalacağı öngörülmesine rağmen alternatif üretici ülke bulmanın zorluğu, bulunsa bile bunun daha maliyetli olacağı durumu, AB için sürdürülebilir değildir. Bu durumu V. Putin, AB'ye karşı "Parçala-Yönet" ve "Dost ve Düşman Devlet" politikaları doğrultusunda kullanacaktır. Örneğin,

³⁰ CNN, "Putin receives 52.5 percent of the vote, is declared winner of Russian presidential election", 27.03.2000, "Çevrimiçi" <http://edition.cnn.com/2000/WORLD/europe/03/27/russia.elex/index.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

³¹ A. Sait Sönmez, "Moskova'nın Kutuplaşma Çabaları: Putin Dönemi Rus Dış Politikası", Avrasya Etüdları, 37 (1), 37-76, 2010, s. 46.

³² Hakan Cavlak, Meral Doğan, "Siyasal Kültür ve Yönetim Şekli: Putin Dönemi Rusya", Sosyal Bilimler Metinleri, 2019 (2), 25-34, 2019, s. 30.

³³ Cantürk Caner, Bakko Mehmet Bozaslan, Merve Serbest, "Rusya Lideri Vladimir Putin'i Politik Psikoloji Penceresinden Okumak", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, (65), 245-264, 2020, s. 253.

³⁴ Onur Türkölmez, "Putin mi Rusya'yı Kurtardı, Rusya mı Putin'i Yarattı? Son Yüzyıla İlişkin Bir Değerlendirme", PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3 (2), 17-29, 2017, s. 27.

³⁵ Sönmez, "Moskova'nın Kutuplaşma Çabaları...", s. 41.

³⁶ Charlotte Edmond, "How much energy does the EU import from Russia?", World Economic Forum, 2022, "Çevrimiçi" <https://www.weforum.org/agenda/2022/03/eu-energy-russia-oil-gas-import> Erişim Tarihi 13/06/2022.

yakın ilişkilerinden dolayı Türkiye ve İran gibi ülkelerle “dost devlet” konumunda, enerji ve diğer alanlarda iş birliği sürdürülürken, Ukrayna ve onu destekleyen ülkelere “düşman devlet” konumunda, çeşitli yaptırımlar uygulanacaktır. Ayrıca SSCB’ye ve Rusya Çarlığı’na olan özlemi doğru kullanan V. Putin’in, Sovyet marşı sözlerini değiştirerek devlet marşı olarak kullanması, Çarlık dönemine ait sembollerin devlet bayrağı ile aynı önemi kazanması, Yeni Avrasyacılık düşüncesinin V. Putin tarafından resmen onaylandığını göstermektedir.³⁷

Rusya, yakın çevresinde dış güçlerin etkinliğini en aza indirmek için ister yumuşak isterse de askeri gücünü kullanarak 2008 yılında Gürcistan ve 2014, 2022 yıllarında Ukrayna’da “Rus azınlıkların hakları ihlal ediliyor” nedeniyle askeri müdahalede bulunmuştur. Bu gerginlikler sonucunda Rusya’nın, Gürcistan’ın Abhazya ve Osetya, Ukrayna’nın Kırım, Donbass ve Lugansk bölgeleri üzerinde Rus ayrılıkçı gruplar aracılığıyla kontrolü kazandığı söylenebilir.³⁸ Gürcistan ve Ukrayna gibi yakın çevresinde bulunan Azerbaycan ve Ermenistan ile ilişkileri Rusya için bölgesel politikaları açısından önemlidir. Özellikle Azerbaycan-Ermenistan arasında 1988 yılı sonrasında başlayan çatışmaların durdurulması ve kendi lehine sonuçlandırılması adına Rusya, ara bulucu olmak için büyük çaba sarf etmektedir. Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki çatışmanın çözümü ve taraflar arasındaki normalleşmenin geleceği açısından, Azerbaycan ve Ermenistan çatışması sürecinde Rusya’nın rolü devam eden başlıkta incelenmiştir.

3.1.2. Rusya Dış Politikası ve Azerbaycan-Ermenistan Çatışması

1991-1995 döneminde yakın çevre üzerinde kendi etkisini kaybeden Rusya’nın, diğer bölgeler gibi Güney Kafkasya’da yaşanan sosyal siyasi değişimler karşısında da etkisiz kaldığı gözlemlenmiştir. Bu etkisizlik karşısında bölge devletleri kendi bağımsızlığını kazanırken, SSCB’den miras kalan etnik sorunların ortaya çıkması, yeni güvenlik tehditlerini doğurmuştur. Bölge devletlerinin uyguladığı liberal politikalar doğrultusunda bölgede, Batılı güçler etki kazanmıştır. Bölgenin sahip olduğu ister yeraltı zenginliği isterse de etnik sorunları, Batılı güçlerin etkinlik kurmasına olanak sağlamıştır.

³⁷ Yılmaz, “Yeni Avrasyacılık...”, s. 115.

³⁸ Mustafa Keskin, “Yakın Çevre Doktrini Bağlamında Rus Dış Politikası: Ukrayna Müdahalesi”, Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi, 3 (2), 45-62, 2015, s. 52.

Süreç içerisinde “Bekle ve Gör” tutumu sergilemek zorunda kalan Rusya, idealist fikirlerden kaçınarak, Yeni Avrasyacılık düşüncesi ve Yakın Çevre Doktrini bağlamında, yeni stratejiler tertiplemiştir.³⁹

Azerbaycan-Ermenistan çatışması sürecinde aktif bir aktör olan Rusya'nın rolünün incelenmesi için öncelikle, Güney Kafkasya bölgesinin Rusya için önemi incelenmeli, Azerbaycan ve Ermenistan ile ilişkileri, tarihsel, siyasi, ekonomik ve askeri veriler yardımıyla analiz edilmelidir.

Kafkasya bölgesi tarihin farklı dönemlerinde Rusya için büyük stratejik avantaj sağlamıştır. Bölge, Türkiye gibi bölgesel devletlere yakın olmasından ziyade ortakları Suriye ve İran üzerinde etki kurabilmek ve ekonomik ilişkilerini sürdürebilmesi hususunda Rusya için önem taşımıştır. Geçiş rolü oynayan bölge, bir taraftan da sahip olduğu etnik sorunlar yüzünden bazen Rusya'nın etkisini kısıtlamıştır. Özellikle V. Putin döneminden uygulanan enerji diplomasisi için Hazar Denizi büyük stratejik önem taşımaktadır. Bu bağlamda, Rusya, Hazar'ın deniz değil, göl olduğunu iddia etmektedir.⁴⁰ Belirtilmelidir ki, Rus enerji şirketleri, SSCB'nin dağılması sonrasında başlayan özelleştirmelerde önemli etkinlik göstermiştir.⁴¹

Ekonomik ve stratejik öneminden ziyade Rusya, kendi yakın çevresinde Batılı devletlerin etkinliğini ulusal güvenlik tehdidi olarak algılamaktadır. Bu tehdit daha çok, Batılı devletlerin bölge devletlerine sağladığı ekonomik yardımlarından ve demokratikleşmeye yönelik girişimlerinden kaynaklanmaktadır. Zira 2004 yılında Gürcistan'da başlayan Batılaştırma süreci, 2008 yılında Rusya-Gürcistan Savaşı'na dönüşmüştür. Bölge devletlerinin çok taraflı ilişkiler izlemesine karşın, sert güç haricinde ekonomik güç gösteremeyen Rusya'nın bölge üzerindeki varlığı, her geçen yıl daha da zorlaşmaktadır. Rusya, belirtilen sorunu çözmek ve bölge devletleriyle ilişkilerini geliştirmek için BDT ve KGAÖ'yü etkin kullanmaktadır.

³⁹ Elnur İsmayılov, “21. Yüzyıl Rusya Dış Politika Doktrinleri'nde Güney Kafkasya ve Orta Asya Değerlendirmesi”, Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, 1 (1) 87-105, 2013, s. 97.

⁴⁰ Karabayram, Güney Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya Gerçeği, ss. 319-320.

⁴¹ A. Sait Sönmez, “Putin Yönetimi'nin Güney Kafkasya Politikası”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 15 (2), 95-116, 2012, s. 98.

Rusya'nın Azerbaycan ve Ermenistan devletleri ile ilişkileri kıyaslanacak olursa, 1990'lı yıllardan 2000'li yılların ortasına kadar Azerbaycan ile ilişkilerin gergin geliştiği söylenebilir.⁴² Taraflar arasındaki ilişkiler kronolojik incelendiğinde, Cumhurbaşkanı Ayaz Mutallibov döneminde, yeni bağımsızlık kazanan devletin mevcut Sovyet tarzını andıran siyasi yönetim tarzı, onu Rusya güdümlü göstermiştir. Fakat Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey döneminde takip edilen milliyetçi politikalar, ülkenin, Türkiye ve Batı yanlısı ve Rusya karşıtı söylemleri, Azerbaycan-Rusya ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev döneminde takip edilen çok taraflı ve dengeli politikalarsa, ülkenin hem Batı hem de Rusya ile ilişkilerini olumlu etkilemiştir.⁴³ Rusya ile geliştirilen ilişkilere ve 1994 yılında Azerbaycan ve Ermenistan arasında ateşkes antlaşmasının imzalanmasına rağmen Ermenistan tarafı, Rusya'nın ara buluculuğunu riske atan sık sık ateşkes ihlallerinde bulunmuştur.⁴⁴ Cumhurbaşkanı İlham Aliyev dönemindeyse, H. Aliyev döneminde uygulanan temel politikanın takip edildiği, AB, ABD ve Türkiye'den ziyade Rusya ile ilişkilerin iş birliğine dayalı sürdürüldüğü gözlemlenebilir.⁴⁵ İ. Aliyev döneminde çok sıklıkla düzenlenen karşılıklı Bakü-Moskova ziyaretleri ve gelişen ilişkiler, 2005 yılında Rusya'da Azerbaycan yılının, 2006 yılındaysa Azerbaycan'da Rusya yılının ilan edilip kutlanmasıyla çok yönlü gelişim göstermiştir.⁴⁶ Rusya-Azerbaycan arasında sürdürülen “Stratejik Ortaklık”, 22 Şubat 2022 tarihinde imzalanan antlaşmayla “İttifak” düzeyine yükseltilmiştir.

SSCB'nin dağılması sonrasında çok yönlü gelişen Rusya-Ermenistan ilişkileri, bilinenin aksine ilk başlarda çeşitli gerilimlere sahne olmuştur. Cumhurbaşkanı ve Ermeni milliyetçilerinin lideri olan Levon Ter Petrosyan, Ermeni diasporası desteğiyle ilk başlarda, Rusya'ya karşı Batı ile ilişkilerin geliştirilmesini hedeflemiş ama yaşanan ekonomik sorunlar bu girişimi engellemiştir. Bu doğrultuda, 21 Aralık 1991 tarihinde BDT üyesi olan Ermenistan, Rusya safında yer almak zorunda kalmıştır. Azerbaycan ile sorunun devam etmesi, sonraları “Karabağ Klanı” olarak anılacak yapıdan gelen Robert

⁴² Nazakat Karimova, “Rusya'nın Kafkasya Politikası ve Azerbaycan ile İlişkileri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi S.B.E. Sakarya, 2019, s. 40.

⁴³ Rahim Babayev, “Azerbaycan'da Türkiye ve Rusya Algısı; Azerbaycan'ın Türkiye ve Rusya ile İlişkileri” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, S.B.E. Sakarya, 2019, ss. 67-68.

⁴⁴ Nazim Caferov, Araz Aslanlı, “Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya”, Ermeni Araştırmaları, (53), 239-260, 2016, s. 251.

⁴⁵ BEŞİKÇİ, a.e., s. 247.

⁴⁶ Karabayram, Güney Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya Gerçeği, ss. 253-254.

Koçaryan'ın Başbakan, sonrasında, Cumhurbaşkanı seçilmesiyle sonuçlanmıştır. R. Koçaryan döneminden itibaren, ülke siyasetinde Rusya güdümlü politikalar uygulanmaya başlanmıştır.⁴⁷

2013 yılına gelindiğinde bu sefer AB ile Ortaklık Antlaşması imzalanmasına yönelik isteğini Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan, V. Putin'in 14 Ağustos 2013 tarihinde geniş katılımıla Bakü'yü ziyareti sonrasında geri çekerek, Ermenistan'ın Avrasya Gümrük Birliği'nin üyesi olacağını açıklamıştır.⁴⁸ 2018 yılında yaşanan Kadife Devrimi sonucunda kendisine karşı artan baskıya dayanamayarak S. Sarkisyan görevinden istifa etmiştir. İstifanın ardından Birinci Cumhurbaşkanı L. T. Petrosyan'a yakınlığı ile bilinen Nikol Paşinyan'ın seçimi kazanması, Rusya-Ermenistan ilişkilerini olumsuz etkilemiş, belirli gerginlikleri doğurmuştur. N. Paşinyan'ın “*Ne Batı Ne Rusya biz Ermenistan yanlısıyız*” söylemi doğrultusunda uygulamaya çalıştığı denge politikası halen hedefine ulaşabilmiş değildir. Ermenistan'ın bu tehlikeli hırsını dizginlemek için Rusya, “Havuç-Sopa” taktiğini uygulamaktadır.⁴⁹ Nitekim Rusya'nın Azerbaycan-Ermenistan arasında yaşanan İkinci Karabağ Savaşı'ndaki ve sonrasındaki yaklaşımı bu varsayımı güçlendirmektedir.

Güney Kafkasya bölgesinin ister stratejik önemi isterse de bölge devletleriyle mevcut ilişkilerine göre Rusya, Azerbaycan-Ermenistan çatışmasında ara buluculuk için en etkin aktördür. Bu doğrultuda, çatışmanın çözümü için ülke hem AGİT Minsk Grubu eş başkanı olarak hem de 10 Kasım 2020 tarihli Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan liderlerinin imzaladığı beyanname gereğince, ara buluculuk görevini sürdürmektedir. Fakat KGAÖ'de Ermenistan ile müttefik olması, güvenliği için onu silahlandırması ve Karabağ'da yaşayan ayrılıkçı Ermenilerin bazı anlaşılmasız eylemleri yüzünden, Rusya'nın ara buluculuk görevi sorgulanmaktadır. Belirtilmelidir ki, İkinci Karabağ Savaşı sürecinde Ermenistan'ın Rusya tarafından silahlandırılması yeni bir durum

⁴⁷ Erel Tellal, “Güney Kafkasya Devletlerinin Dış Politikaları”, Mülkiye Dergisi, 24 (225), 85-109, 2014, ss. 29-30.

⁴⁸ Yekaterina Poghosyan, “Armenia's Eurasian Deal: Sell-Out or Fair Trade?”, IWPR, 27.10.2018, “Çevrimiçi” <https://iwpr.net/global-voices/armenias-eurasian-deal-sell-out-or-fair-trade> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁴⁹ Tutku Dilaver, “Batı İle Rusya Arasında Ermenistan'ın Reelpolitik Arayışı”, AVİM Analiz No: 2018/20, 2018, “Çevrimiçi” <https://avim.org.tr/tr/Analiz/BATI-ILE-RUSYA-ARASINDA-ERMENISTAN-IN-REELPOLITIK-ARAYISI> Erişim Tarihi 13/06/2022.

değildir. Rusya Ermenistan'a 1993-1996 döneminde 1 milyar dolarlık, 2008 yılında 800 milyon dolarlık silah hibesi sağlamıştır. Temmuz 2020'de Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan Tovuz çatışması sonrasında açıklamada bulunan S. Sarkisyan, 2010-2018 döneminde Rusya'nın, Ermenistan'a 50 bin tondan fazla silah desteği sağladığını iddia etmiştir. Ayrıca Nisan Savaşları sonrasında Rusya'nın Ermenistan'a "İskender-M" füzeleri yerleştirdiği de bilinmektedir.⁵⁰

Rusya'nın Ermenistan'ı silahlandırmasına ilişkin 14 Ağustos 2021 tarihinde CNN Türk'e verdiği röportajda, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, "*Rusya Ermenistan'ın müttefiki, Azerbaycan'ın komşusudur*" konuşmasıyla Rusya'nın, Azerbaycan'ın ulusal güvenliğini önemsemediğine sitem etmiştir.⁵¹

Azerbaycan karşıtı uygulanan bu politikaların bölge üzerine kendi stratejilerini tertiplemiş Rusya için ne kadar önemli olduğu belirtilmelidir. Nitekim ekonomi ve askeri alanda Rusya karşısında bağımlı Ermenistan varken, diğer tarafta komşularıyla ilişkilerini geliştiren ve çeşitli alanda güçlenen Azerbaycan, Rusya'nın bölgesel stratejileri açısından tehlikedir. Zira İkinci Karabağ Savaşı sonucunda Ermenistan'ın 4,8 milyar dolarlık askeri kayıp yaşaması, Azerbaycan ve Ermenistan tarafları arasındaki değişen kapasite farkını gözler önüne sermektedir.⁵² Oluşan bu kapasite farkını dengelemek için Rusya'nın Ermenistan'a silah sevkiyatı yardımını değerlendiren Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü, Maria Zakharova, "*Yurt dışına silah sevkiyatı, Rusya'nın egemenlik hakkıdır. Rus tarafı, bölgede bir güç dengesini koruma ihtiyacını dikkate alıyor.*" şeklinde açıklamıştır.⁵³ Buna rağmen İkinci Karabağ Savaşı döneminde Rusya'nın "Bekle ve Gör" taktiği, N. Paşinyan hükümetini dengelemeye yönelik bir adım olarak değerlendirilebilir.⁵⁴ Bölge ülkelerinin

⁵⁰ Hovhannes Nazaretyan, "Arms Supplies to Armenia and Azerbaijan", ENV, 2021, "Çevrimiçi" <https://envreport.com/spotlight-karabakh/arms-supplies-to-armenia-and-azerbaijan/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁵¹ BBC Azərbaycanca, "Prezident Əliyev: "Rusiyadan gözləntimiz odur ki, Ermənistanı silahlandırmasın"", 14.08.2021, "Çevrimiçi" <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-58218366> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁵² Daily Sabah, "Azerbaijan destroyed \$4.8B worth of Armenian arms during Karabakh conflict, report says" 05.12.2020, "Çevrimiçi" <https://www.dailysabah.com/politics/azerbaijan-destroyed-48b-worth-of-armenian-arms-during-karabakh-conflict-report-says/news> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁵³ MassisPost, "Supplying Armenia With Arms is Russia's Sovereign Right-Zakharova Responds to Aliyev", 19.08.2021, "Çevrimiçi" <https://massispost.com/2021/08/supplying-armenia-with-arms-is-russias-sovereign-right-zakharova-responds-to-aliyev/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁵⁴ Suinbay Suyundikov, "Dağlık Karabağ Savaşı'nın Çözümü Bağlamında Türkiye ve Rusya", Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 5 (1), 132-145, 2021, s. 138.

Batı ile geliştirdiği ilişkileri kendi çıkarı için uygun görmeyen Rusya, Türkiye hususunda farklı düşünmektedir. Birkaç örnek bu varsayımı güçlendirecektir. Örneğin, 3 Eylül 2021 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Maria Zakharova, *“Erivan ile Ankara arasında yakın zamanda gerçekleşen olumlu bir sinyal alışverişi saptadık, yani gördük ve not ettik. İki komşu ülkenin, karşılıklı saygı ve çıkarların gözetimi temelinde birbirine yakınlaşmasını teşvik etmeye mümkün olan her şekilde hazırız”* açıklaması gösterilebilir.⁵⁵ Bu açıklamanın arkasında hem son dönemlerde daha da yakınlaşan Rusya-Türkiye ilişkileri hem de Rusya'nın Türkiye ile öncülüğünü yapacağı 3+3 platformu düzeyinde bölgenin istikrarı ve iş birliğine dair ortak mutabakatı belirtilmelidir. Ayrıca taraflar, 30 Ocak 2021 tarihinden itibaren bölgede Rus-Türk Ortak Gözlem Merkezi bünyesinde ortaklaşa çalışmalar sürdürmektedir.

Rusya hem Azerbaycan hem de Ermenistan ile ilişkilerini yaşanan gerginliklere rağmen sürdürmektedir. Bu ilişkileri sürdüren Rusya, Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki güç dengesinin bozulmasını önlemeye çalışmaktadır. Rusya, Batılı devletlerle enerji ilişkisini geliştiren Azerbaycan karşısında etkisizleşen Ermenistan'a belirlenen stratejisi doğrultusunda askeri ve ekonomik açıdan yardım etmektedir. Buna rağmen, Rusya, Batılı devletlerin desteğiyle Başbakan seçilen N. Paşinyan hükümetine karşı kalıplaşan politikaları uygulamakta tereddüt etmektedir. Nitekim İkinci Karabağ Savaşı'nda “Bekle ve Gör” taktiğini takınan Rusya, Ermenistan'a kendi desteği olmadan ulusal güvenliğini sağlayamayacağı mesajını vermiştir. Bunun üzerine Karabağ'da geçici görev yapma olanağı kazanan Rusya, N. Paşinyan hükümetini dengelerken, Azerbaycan'a Farruh ilerlemesindeki gibi sessizlik göstermiştir.⁵⁶ Zira N. Paşinyan ve Ermeni siyasetçiler, Rusya'nın bu eylemini yoğun eleştirmiştir.⁵⁷ Özetlenecek olursa, bölgesel aktörler arasındaki dengenin sürdürülmesi için Rusya, Azerbaycan'ı Ermenistan,

⁵⁵ Sputnik Türkiye, “Rusya: Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin iyileşmesine yardımcı olmaya hazırız”, 03.09.2021, “Çevrimiçi” <https://tr.sputniknews.com/20210903/rusya-turkiye-ermenistan-iliskilerinin-iyileşmesine-yarimci-olmaya-haziriz-1048563823.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁵⁶ DW, “Nagorno-Karabakh: Russia says Azeri troops entered peacekeeping zone”, 26.03.2022, “Çevrimiçi” <https://www.dw.com/en/nagorno-karabakh-russia-says-azeri-troops-entered-peacekeeping-zone/a-61270221> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁵⁷ Lillian Avedian, “Russian peacekeepers deployed to Parukh after Azerbaijani advance on Artsakh”, The Armenian Weekly, 30.03.2022, “Çevrimiçi” <https://armenianweekly.com/2022/03/30/russian-peacekeepers-deployed-to-parukh-after-azerbaijani-advance-on-artsakh/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Ermenistan'ı Azerbaycan ile dengelemeye çalışmaktadır. Bunun için Rusya'nın İran ile ortaklığı bölgesel güç mücadelesi açısından büyük önem taşımaktadır.

3.2. İran Dış Politikasında Güney Kafkasya ve Azerbaycan-Ermenistan Çatışması

3.2.1. Şii Hilali Politikası

1979 yılında yaşanan İslam Devrimi sonrasında İran, Şii mezhebini resmi ideoloji olarak kabul etmiştir. Bu kimlik kapsamında geliştirilen “Şii Hilali” politikası gereğince İran'ın, Şii mezhebine ait gruplar üzerinde etki kurmaya çalıştığı gözlemlenmiştir. Dış politikada uygulanan Şii Hilali politikasının incelenmesi için Şii mezhebinin ve onun temel düşüncelerinin İran dış politikasındaki kullanımına dair verilerin genel incelenmesi gerekmektedir.

Türk Dil Kurumu'na göre Şiilik, “Hz. Muhammed'in ölümünden sonra, damadı Ali'nin ilk halife ve imametini ancak onun soyundan gelenlere ait olduğunu kabul edenlerin, Sünnilerden ayrılarak kurdukları mezheptir.” diye açıklanmaktadır.⁵⁸ Öz ise Şiilik'i, “*tâbi olmak, desteklemek; şâyi olmak, çoğalmak*” anlamlarındaki “*şiyâ*” kökünden türeyen *şîa* kelimesi “*tarafdar, yardımcı, destekleyici; bir işi gerçekleştirmek için bir kimse etrafında toplanan grup*” mânasına gelir. Müfredi *şîi* biçiminde kullanılır” olarak açıklamaktadır. Bu bağlamda, Şiilik, Hz. Muhammed'in vefatından sonra yerine gelecek olanın Hz. Ali ve onun soyundan olması gerektiği fikrini savunmaktadır.⁵⁹

Şiilik içerisinde yer alan tarikat ve mezhepler şu şekilde sınıflandırılmıştır.

1. Dörtçüler
2. Berbericilik
3. Haşimilik
4. Karibilik
5. Sarrajılık
6. Hürrem'iyye
7. Beşçiler
8. Zeydilik

⁵⁸ Türk Dil Kurumu Sözlükleri (t.y.) “Şiilik”, “Çevrimiçi” <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁵⁹ Mustafa Öz, “ŞîA”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 2010, “Çevrimiçi” <https://islamansiklopedisi.org.tr/sia> Erişim Tarihi 13/06/2022.

9. Dukeynilik
10. Halefilik
11. Heşebilik
12. Surhabilik
13. Jarudilik
14. Süleymanilik
15. Vasilik
16. Salihilik
17. Onikiciler
18. Kalenderilik
19. Hayderilik
20. Arap Aleviliği
21. Caferilik'tir.⁶⁰

Şiilik, 12 imam fikrine (İmamoloji), Hz. Ali ve ondan sonra gelen imamlara büyük önem vermektedir. Bu hususta, 680 yılında Hz. Hüseyin'in Kerbala'da katliama uğraması Şiilik için temel moral kaynağı olmuştur. Bu olay, Şiilik'te önemli konumda bulunmasına rağmen Hüseyin portresine ilişkin yaklaşımlarda çeşitlilik vardır. Örneğin, 1979 yılında yaşanan İslam Devrimi'ni olumlu karşılayanlar Hüseyin portresini devrimci, diğerleriye daha çok kurtarıcı olarak görmektedir.⁶¹ Şiilik ve siyaset arasındaki etkileşimde Velayet'i Fakih düşüncesi önemli konuma sahiptir. Bu düşünceye göre son imamın geri döneceği zamana kadar yönetim Fakih (Hz. Ali soyundan gelenler) gözetiminde olmalıdır.⁶²

Şii inancına mensupların küresel dağılımı incelendiğinde, İran'ın Müslüman nüfusunun yüzde 92,5'ni, Azerbaycan'ın 85'ni,⁶³ Irak'ın 67,5'ni, Lübnan'ın 48'ni,

⁶⁰ Hürriyet, "Şia Mezhebi Nedir ve Ne Zaman Ortaya Çıkmıştır? Şia Görüşleri, Özellikleri ve Kurucusu", 05.08.2021, "Çevrimiçi" <https://www.hurriyet.com.tr/ramazan-ozel/dini-bilgiler/sia-mezhebi-nedir-ve-ne-zaman-ortaya-cikmistir-sia-gorusleri-ozellikleri-ve-kurucusu-41867000> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁶¹ Muzaffer Tan, "Geçmişten Günümüze Şiilik", Eskiye /25, 66-70, 2012, ss. 66-68.

⁶² Mehmet Şahin, Seyedmohammad Seyedi Asl, "İran Dış Politikasında Kamu Diplomasisinin Kullanımı", Ortadoğu Etütleri 12, 154-180, 2020, ss. 167-168.

⁶³ World Population Review, "Azerbaijan Population 2022", 2022, "Çevrimiçi" <https://worldpopulationreview.com/countries/azerbaijan-population> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Yemen'in 35'ni, Suriye'nin 20'ni, Suudi Arabistan'ın 15'ni, Pakistan'ın 12,5'ni, Afganistan'ın 12,5'ni oluşturduğuna ilişkin tablo ortaya çıkmaktadır.⁶⁴

İran İslam Cumhuriyeti, güneybatı Asya'da yer alan ve güneyden Umman, Basra körfezi, kuzeyden ise Hazar Denizi ile çevrelenen önemli konuma sahip bir ülkedir. Ülkenin komşuları, Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan, Pakistan, Afganistan, Türkmenistan ve Irak'tır. Başkenti Tahran olan ve 80 milyonu aşkın nüfusu, 1.648.195 km² yüz ölçümü bulunan ülke, dünyanın 18. büyük ülkesidir.⁶⁵ 1979 yılında yaşanan İslam Devrimi'nin, Şii Hilali politikasını ortaya çıkaran en önemli etmen olduğu söylenebilir.⁶⁶ Zira 1989 yılı İran Cumhurbaşkanı Hashemi Rafsanjani dönemine kadar Şii Hilali politikası etkin kullanılmıştır. 1980 yılına gelindiğinde kendisine karşı uygulanan devrim ihracı politikasına Irak'ın karşılık vermesi, 1980-1988 dönemini kapsayan İran-Irak savaşını doğurmuştur. Yaşanan savaş sonucunda 2 milyon civarında insanın hayatını kaybettiği bilinmektedir.⁶⁷

2004 yılındaki konuşmasında Ürdün Kralı Abdullah, ilk kez Şii Hilali kavramını kullanmıştır. Bu kavrama göre İran, Irak örneğinde olduğu gibi Şii halkının yoğun yaşadığı yakın coğrafyasında kendi etkisini çeşitli yöntemlerle artırmaya çalışmaktadır.⁶⁸ 2006 yılında bir televizyon kanalına verdiği demeçte Mısır Cumhurbaşkanı Hosni Mubarak'e göreyse İran, Şii nüfusun çoğunlukta olduğu devletlerde kendi etkisini yerel sempatizanlar aracılığıyla artırarak, yöneticiler üzerinde baskı kurmaktadır.⁶⁹ Kısaca, Şii Hilali politikası doğrultusunda İran, sadece kendi ulusal ve jeopolitik çıkarlarını elde etmeye çalışmaktadır. Benimsenen "Sadece İran için" yaklaşımı Şii Hilali politikası uygulayan İran'ın Azerbaycan örneğinde olduğu gibi her geçen gün etkinliğini kaybetmesine neden olmaktadır. Örneğin, 30 yılı aşkın süredir devam eden Azerbaycan-Ermenistan çatışması sürecinde etkin rol alan İran'ın Ermenistan safında aynı dini

⁶⁴ World Population Review, "Sunni Countries 2022", 2022, "Çevrimiçi" <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/sunni-countries> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁶⁵ Zeki Koday, "İran'ın İdari Coğrafya Analizi", Doğu Esintileri, (12), 143-154, 2020, s. 144.

⁶⁶ Bekir Halhalli, "Humeyni Dönemi İran Dış Politikası (1979-1989)", Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi, 4 (2), 75-96, 2015, s. 77.

⁶⁷ History, "Iran-Iraq War", 13.07.2021, "Çevrimiçi" <https://www.history.com/topics/middle-east/iran-iraq-war> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁶⁸ Ergin Güneş, "Şii Jeopolitiğinde Türkiye ile İran'ın Güç Mücadelesi", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 74 (1), 57-88, 2019, s. 63.

⁶⁹ Emin Salihli, "Ortadoğu'da Oluşan Yeni Dengeler ve "Şii Hilali" Söylemi", Bilge Strateji, 3 (4), 183-202, 2011, s. 186.

paylaştığı Azerbaycan'a karşı uyguladığı politikaları gösterilebilir. Bütün bu girişimlere rağmen İran ruhani lideri Ayatollah Ali Khamenei ve çeşitli İranlı siyasetçiler, Şii Hilali politikasının gerçek olmadığını ve bunun sadece Batılı devletlerin hayali düşüncesi olduğu fikrini savunmuştur.

3.2.2. Güney Azerbaycan Meselesi

19. yüzyılda Rusya ve İran arasında yaşanan savaşlar sonucunda imzalanan Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları gereğince Azerbaycan bölgesi 2 coğrafi bölgeye ayrılmıştır. Kuzey Azerbaycan şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti, Güney Azerbaycan ise İran İslam Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer almaktadır. Değişen sınırlar gibi Azerbaycanlılar da büyük ayrıma maruz bırakılmıştır. Güney tarafta kalan insanların yeniden “Bütün Azerbaycan” yaratma ve kuzeye bağlanma isteği İran için ulusal güvenlik sorunu teşkil etmektedir. Bu problemin çözümüne yönelik çeşitli iç ve dış girişimlerde bulunan İran ister Azerbaycan'ı dengelemek isterse de kendisine karşı uygulanan yaptırımları engellemek için Ermenistan ile ilişkilerini çok yönlü geliştirmiştir. Bu bağlamda, Azerbaycan-Ermenistan çatışması sürecinde İran'ın rolünün belirlenmesi için Güney Azerbaycan meselesinin genel tarihsel bulgular ışığında araştırılması faydalı olacaktır. Bu doğrultuda, Güney Azerbaycan bölgesinin coğrafi konumu, nüfus yapısı ve tarihsel gelişimi genel incelenmelidir.

İran'ın kuzeyinde 100.000 km² genişliğinde, Aras Nehri ile Azerbaycan ve Ermenistan, batıdan Türkiye ve Irak ile komşu olan bölge, “Güney Azerbaycan” veya “İran Azerbaycan'ı” olarak bilinmektedir.⁷⁰ İran genelinde etnik yapı incelendiğinde, yüzde 61'ni Farslar, yüzde 16'sını Azerbaycanlılar teşkil etmektedir.⁷¹ İran'da yaşayan Azerbaycanlıların sayısına dair çeşitli varsayımlar bulunmaktadır. Bazı varsayımlara göre merkezi yönetim bu sayıları az gösterirken, bazılarına göre bu sayılar Azerbaycanlıların çeşitli amaçlar için ülkeyi terk etmesinden kaynaklanmaktadır. Buna rağmen ülkede 30 milyon Azerbaycanlının yaşadığı tahmin edilmektedir.⁷² Bu hususta kendi çalışmasında

⁷⁰ Encyclopedia Britannica, “Azerbaijan Region, Iran”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://www.britannica.com/place/Azerbaijan-region-Iran> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁷¹ World Population Review, “Iran Population 2022”, 2022, “Çevrimiçi” <https://worldpopulationreview.com/countries/iran-population> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁷² UNPO, “Southern Azerbaijan”, 31.01.2017, “Çevrimiçi” <https://unpo.org/members/7884> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Taş, İran`da yaşayan Türk nüfusunun yüzde 95`nin Azerbaycanlı olduğunu belirtmektedir. Ona göre Azerbaycanlılar çoğunlukla, İran`ın, Güney Azerbaycan, Ardabil, Zanzan ve Tahran eyaletlerinde yaşamaktadır.⁷³

19. yüzyılda Güney Kafkasya bölgesi üzerinde egemenlik yarışına giren Rusya ve İran arasında yaşanan savaşlar sonucunda imzalanan, 24 Ekim 1813 tarihli Gülistan ve 22 Şubat 1828 tarihli Türkmençay antlaşmaları gereğince Azerbaycan bölgesinin iki coğrafi bölgeye ayrılması, Güney Azerbaycan meselesini doğurmuştur. Rusya tarafını Ivan Paskevich`in, İran tarafını Mirza Abol Hasan`ın temsil ettiği Gülistan Antlaşması gereğince, ilk defa Güney Kafkasya`da güçlenen Rusya, Hazar Denizi`nde donanma bulundurma hakkı kazanmıştır.⁷⁴ Rusya tarafını Alexander Griboyedov`un, İran tarafını Abbas Mirza`nin temsil ettiği Türkmençay Antlaşması gereğince bu sefer İran, Kuzey ve Güney Kafkasya üzerinde Rusya egemenliğini tanımak zorunda kalmıştır.⁷⁵ Nitekim bu antlaşmalar, Güney Azerbaycanlılar için tarihsel travmatik anı olarak varlığını sürdürmektedir.

Güney Azerbaycan bölgesi ister bölgede yaşayan Azerbaycanlıların ayrılıkçı isteklerinden isterse de önemli güçlerin ilgi odağı olmasından dolayı İran için temel güvenlik sorunu teşkil etmektedir. Zira tarihin farklı dönemlerinde bölgede çeşitli bağımsızlık girişimleri gözlemlenmiştir. Özellikle Ağustos 1906`daki meşruiyetin ilanı, bu sorunları daha da somutlaştırmıştır. Şahın bu kararına karşın 20 Azerbaycanlı üyeden oluşan “İslamiye Encümeni”, protesto olarak Tebriz pazarını kapatmış, İngiltere`nin Tebriz konsolosluğu önünde oturma eylemi gerçekleştirmiştir.⁷⁶ Olaylar, bu eylemlerle de sınırlı kalmamış, gazete yoluyla da şahın kararları eleştirilmiştir. Eylemsel ve sözel etki kazanan Encümen`in, asker bulundurmasını ve uyguladığı çeşitli politikaları engellemek için Haziran 1919`ta Ali Mirza Şah, Vladimir Liakhov komutasındaki İran

⁷³ Schools Wikipedia, “Azerbaijani People”, 2007, “Çevrimiçi” https://cs.mcgill.ca/~rwest/wikispeedia/wpcd/wp/a/Azerbaijani_people.htm Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁷⁴ Sedat Laçiner, Hacı Ali Necefoğlu, Hasan Selim Özertem, “Türk Dış Politikası: Uluslararası III. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri”, 24. USAK yayınları. ISBN 6054030116. 24, 2009, ss. 155, 334.

⁷⁵ Yeşilot, a.e., s. 190.

⁷⁶ Nesib Nesibli, “İran`da Azerbaycan Meselesi-Siyasi Özveri ve Milli Gaflet Dönemi”, MİSAK, 10.04.2020, “Çevrimiçi” <https://millidusunce.com/misak/iranda-azerbaycan-meselesi-siyasi-ozveri-ve-milli-gaflet-donemi/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Kazak Tugayı'nın yardımıyla bölgedeki ayrılıkçılara karşı sert müdahalede bulunarak, bölge üzerindeki kontrolü geri kazanmıştır.⁷⁷

1905-1911 dönemlerinde bölgede Sattar Khan, Baqir Khan ve Mohammad Khiabani liderliğinde yeni bağımsızlık hareketi başlamıştır. S. Khan ve yardımcısı B. Khan'ın öncülük ettiği ayrılıkçı grup, insani kayıplara rağmen bölge üzerinde yönetimi kazanabilmiştir. Kazanılan yönetimle, Encümen'in faaliyetleri yeniden başlamıştır. Fakat uğradığı suikast sonucunda S. Khan'ın hayatını kaybetmesi, bağımsızlık sürecini olumsuz etkilemiştir. Rivayete göre S. Khan'ın katili, Ermeni milliyetçi Yefrem Davidyan'dır.⁷⁸

1910'lu yılların sonunda Transkafkasya Seymi içerisinde ve Rusya genelinde yaşanan siyasi kargaşa ve Seymin dağılmasıyla, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın bağımsızlık kazandığı süreç, Güney Azerbaycan bölgesini de etkilemiştir. Bölgede bu sefer M. Khiabani önderliğinde bağımsızlık süreci başlamıştır. M. Khiabani'nin "Şeyh" ve "Hiyabani" lakapları, imamlık yaptığı dönemde camilerdeki ateşli konuşmalarından ve barikat savaşlarındaki rolünden kaynaklanmaktadır.⁷⁹ 24 Ağustos 1917 tarihinde Azerbaycan Demokratik Fırkasının özgür bir parti olarak ilanı ve sonrasında Başkan olarak, M. Khiabani'nin seçilmesi, bölgedeki yeni bağımsızlık sürecini hızlandırmıştır. 23 Haziran 1920 tarihinde M. Khiabani Başkanlığında bağımsızlığı ilan edilen Azadistan Devleti, uzun ömürlü olmamış, aynı yılın 14 Eylül'ünde İngiliz ve İran iş birliği sonucunda M. Khiabani katledilerek, bölgedeki bağımsızlık teşebbüsü engellenmiştir.⁸⁰

1940'lı yıllarda bölgede yeniden bağımsızlık adına hareketlenmeler başlamıştır. Özellikle İkinci Dünya Savaşı döneminde Almanya ile olan ilişkileri yüzünden İran, SSCB ve İngilizler arasında paylaşılmıştır. Bu paylaşım sonucunda Güney Azerbaycan üzerinde SSCB'nin etkinliği artmıştır.⁸¹ Fakat uyguladığı Komünizm propagandası işe yaramayan SSCB, bu sefer bölge üzerinde Türkçülük ideolojisiyle etki kurmaya

⁷⁷ Seçil Özdemir, "Güney Azerbaycan Meselesi: Tarihi ve Kültürel Boyutu", Tarih ve Günce, (7), 359-386, 2020, ss. 365-366.

⁷⁸ Azerbajjans.com, "Milli Azadlıq və Demokratik Hərəkətlər", (t.y.), "Çevrimiçi" https://www.azerbajjans.com/content_405_tr.html Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁷⁹ Oğuzhan Çelik, "İran'da Türk Etnik Yapısı ve İran'da Türk Milliyetçiliği Hareketleri" Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Akdeniz Üniversitesi, S.B.E. Antalya, 2018, s. 48.

⁸⁰ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Abbasqulu Ağa Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu, "Şeyx Məhəmməd Xiyabani (1879-1920)", (t.y.), "Çevrimiçi" <http://tarixinstitutu.az/personalities/view/101> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁸¹ Bill Samii, "World War II-60 Years After: The Anglo-Soviet Invasion Of Iran And Washington-Tehran Relations", Rferl, 6.05.2005, "Çevrimiçi" <https://www.rferl.org/a/1058759.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

çalışmıştır. Bu hedefleri için SSCB, ASSC Merkezi Komite Başkanı Mircafer Bağirov aracılığıyla süreci başlatmıştır. Bu doğrultuda, 11 yıl hapse mahkum edilen Ja'far Pishevari özgürlüğüne kavuşurken,⁸² 3 Eylül 1945 tarihinde Azerbaycan Demokratik Fırkası, M. Khiabani ideolojisinde yeniden tesis edilmiştir.⁸³ Sadece 1 yıllığına kendi egemenliğini sürdürebilen Azerbaycan Demokratik Fırkası'nın kurulması, İran kamuoyunda farklı izlenimler bırakmıştır. Bazılarına göre bu girişim, ülkenin demokratikleşmesine yardımcı olurken, bazılarına göre SSCB'nin genişlenme politikasına hizmet etmiştir.⁸⁴

Belirtilmelidir ki, bağımsızlık arayışlarının sürdüğü bu dönemde Güney Azerbaycan bölgesinde 2 farklı fikir hakimdi. Birinci gruba göre Türk kimliği benimsenerek bağımsızlık girişimlerinde bulunulmalı, ikinci gruba göre hem Azerbaycanlı hem de İranlı kimliğine sahip çıkılmalıydı. Belirtilmelidir ki, yaşanan İslam Devrimi'ne en büyük desteği Güney Azerbaycanlılar vermiştir. İpek'e göre bu, 3 temel nedenden kaynaklanmaktaydı.

1. Güney Azerbaycanlılar, merkezi hükümet politikalarına göre İran'ın çeşitli bölgelerine dağılmıştı ve bu etkin bir güç demektir.
2. Şah ile çözülmemiş bir dizi sorun vardı.
3. Güney Azerbaycan bölgesinde başlatılan bağımsızlık girişimlerinin engellenmesi ve liderlerinin katledilmesi durumu sürmekteydi.⁸⁵

1950-1970'li yıllara gelindiğinde İran'da yeni siyasal süreç gelişmiştir. Zira İran Başbakan'ı Mohammad Mosaddegh ile Şah arasında süren siyasal kriz, General Ramazara suikasti'ne ve Başbakan'ı düşüren Ajax operasyonuna neden olmuş ve 1979 yılında İslam Devrimi'nin yaşanmasıyla tamamlanmıştır.⁸⁶

⁸² Sadık Sarısan, "Güney Azerbaycan'da Kurulan Azerbaycan Milli Hükümeti ve Türk Kamuoyu", Karadeniz İncelemeleri Dergisi, 13 (25), 163-184, 2018, ss. 165-166.

⁸³ Mohammad Soleimani Amiri, "Azerbaijan Democratic Party: Ups and Downs (1945-1946)", Redalyc, 2019, "Çevrimiçi" <https://www.redalyc.org/journal/4980/498060395015/html/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁸⁴ Mert Aydemir, "Azerbaycan: Etnisite ve İran'da İktidar Mücadelesi", İRAM, 9.08.2021, "Çevrimiçi" <https://iramcenter.org/azerbaycan-etnisite-ve-iranda-iktidar-mucadelesi-2/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁸⁵ Cemil Doğan İpek, "Güney Azerbaycan Türklerinde Kimlik Sorunu". Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi 12: 267-283, 2012, ss. 272-273.

⁸⁶ Çelik, a.e., s. 64.

Ayrıca Güney Azerbaycanlıların bu desteğinin arkasında Ruhollah Khomeini'nin Güney Azerbaycanlı arkadaşı Mohammad Shariatmadari faktörü vardı. Bununla birlikte M. Shariatmadari ve R. Khomeini arasında fikir farklılığının olduğunu belirtmek gerekir. Zira kadınların siyasette aktif katılımını ve milletlere özerklik verilmesi fikrini savunan M. Shariatmadari, 25 Şubat 1979 tarihinde Müslüman Halk Cumhuriyetçi Partisi'ni de kurmuştur.⁸⁷ 1980'li yıllarda M. Shariatmadari ve R. Khomeini arasında başlayan rekabet, R. Khomeini karşıtı gösteriler, M. Shariatmadari'nin tutuklanması ve 1982 yılında bütün unvanlarının elinden alınmasıyla sonuçlanmıştır.⁸⁸

1988-1990 dönemlerinde başlayan Azerbaycan-Ermenistan çatışması, akabinde SSCB'nin dağılması ve bölge devletlerinin bağımsızlık kazanması durumu, Güney Azerbaycan bölgesi için yeniden önemli moral sağlamıştır. 31 Aralık 1990 tarihine gelindiğinde 150 bin Azerbaycanlının katılımıyla İran-Azerbaycan sınırı boyunca dizilmiş demir teller sökülüştür.⁸⁹ Azerbaycan'da Cumhurbaşkanı Ayaz Mutallibov'un istifası üzerine yönetime gelen Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey'in, İran, Rusya ve ÇHC'ye karşı sert açıklamalarda bulunması da İran-Azerbaycan ilişkilerini olumsuz etkilemiştir. 1994 yılında Mahmudali Chehregani liderliğinde tesis edilen Güney Azerbaycan Milli Uyanış Hareketi,⁹⁰ bölge ile ilgili merkezi yönetimden çeşitli isteklerde bulunmuştur. Bu isteklere göre İran'da federasyon yapılmasına gidilmeli, her millete, özerklik, kendi dilinde, okuma, yazma ve konuşma hakkı tanınmalıydı.⁹¹ Bu isteklere karşın merkezi yönetim 1994 yılında aldığı kararla Güney Azerbaycan bölgesini, Doğu ve Batı Azerbaycan diye iki ayrı bölgeye (Erdebil ve Urmiye) ayırmıştır.⁹² Güney Azerbaycan meselesiyse, sadece M. Chehregani liderliğinde uluslararası tanınma mücadelesine başlamıştır. 12 Mayıs 2006 tarihine gelindiğinde Güney Azerbaycanlıları

⁸⁷ Shaul Bakhash, *The Reign Of The Ayatollahs: Iran and the Islamic Revolution*, 1.bs., New York, Basic Books, 1984, s. 90.

⁸⁸ Özdemir, a.e., ss. 373-376.

⁸⁹ Azadlıq Radiosu, "Sovet-İran sərhədi dağıdılarkən: Tarixi videolar", 31.12.2018, "Çevrimiçi" <https://www.azadliq.org/a/24438724.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁹⁰ Yücel Tanay, "Mahmut Ali Çehreganlı ve GAMOH (Güney Azerbaycan Uyanış Harekatı)", Tahtapod, 29.03.2018, "Çevrimiçi" <https://www.tahtapod.com/blog/mahmut-ali-coehreganli> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁹¹ Yalçın Sarıkaya, *İran'da Milliyetçilik Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla*, 1.bs., İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2008, ss. 196-210.

⁹² Gün Taş, "İran'ın Ulusal Bütünlüğü ve Güney Azerbaycan Sorunu", Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Beykent Üniversitesi, S.B.E. İstanbul, 2016, s. 125.

hamam böceğine benzeten karikatürün yayınlanması, yeni gerginlikleri doğurmuştur.⁹³ Kısaca, Güney Azerbaycan meselesi ve İran'ın benimsediği sert merkezîyetçi yapı nedeniyle karşılıklı gerginliklere neden olmaktadır. Bu mesele ülke ulusal güvenliği için büyük tehdit olarak algılandığından, Güney Kafkasya'da yaşanan herhangi bir değişim veya teşebbüs İran tarafından risk olarak karşılanmaktadır. Bu hususta İran'ın kaygılarını gidermeye çalışan Rusya, kendi stratejileri doğrultusunda İran'ı, yönlendirebilmektedir.

3.2.3. İran Dış Politikası ve Azerbaycan-Ermenistan Çatışması

Coğrafi konumundan dolayı Azerbaycan ve Ermenistan ile tarihsel ilişkilere sahip İran da diğer aktörler gibi bu çatışma süreci içerisinde etkin bir aktör olarak yer almıştır. Benimsediği Şii Hilali politikası doğrultusunda, Azerbaycan'da yaşayan Şii gruplar üzerinde önemli etkiye sahip İran'ın hem Azerbaycan hem de Ermenistan ile önemli siyasi ve ekonomik ilişkileri mevcuttur. Bu bağlamda, İran'ın Azerbaycan ve Ermenistan ile ilişkilerinin, tarihsel, ekonomik, askeri, kimlik ve güvenlik alanları doğrultusunda genel incelenmesi çalışmanın seyri açısından elzemdir.

İran-Azerbaycan halkları arasında ilişkiler çok eskilere dayanmaktadır. İkili ilişkilerde en dramatik konu şüphesiz ki, 1813, 1828 yıllarında imzalanan Gülistan ve Türkmençay antlaşmaları kapsamında Azerbaycan bölgesinin, Rusya ve İran arasında Kuzey ve Güney olarak paylaşılmasıdır. İran ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti arasındaki ilk diplomatik temas, arkadaşlık, postane, telgraf ve ticaret konularını kapsayan antlaşmaların imzalandığı 20 Mart 1920 tarihinde kurulmuştur.⁹⁴ SSCB'nin Nisan 1920'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni işgali sonrasında ilişkiler İran-SSCB ilişkilerine taşınmıştır.⁹⁵ SSCB ve Birleşik Krallık'ın İran'ı işgali sonrasında İran-Azerbaycan ilişkilerinde Güney Azerbaycan Meselesi ön plana çıkmıştır. Özellikle SSCB tarafından J. Pishevari hükümeti aracılığıyla Güney Azerbaycan bölgesinde hedeflenen girişimler başarısız olmuştur. 1968 yılından itibaren İran'ın Bakü'deki başkonsolosluğu

⁹³ Jean-Christophe Peuch, "Iran: Cartoon Protests Point To Growing Frustration Among Azeris", Rferl, 31.05.2006, "Çevrimiçi" <https://www.rferl.org/a/1068797.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁹⁴ Harun Yılmaz, "Cümhuriyyət hökumətinin İranla əlaqələri necə idi?", BBC News Azərbaycanca, 25.04.2018, "Çevrimiçi" <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-43870815> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁹⁵ Hüsrev Tabak, "The Sovietization of Azerbaijan: The South Caucasus in the Triangle of Russia, Turkey and Iran, 1920-1922", Insight Turkey Winter 2019 / Volume 21 Number 4, 2019, "Çevrimiçi" <https://www.insightturkey.com/book-reviews/the-sovietization-of-azerbaijan-the-south-caucasus-in-the-triangle-of-russia-turkey-and-iran-1920-1922> Erişim Tarihi 13/06/2022.

çalışmaya başlamıştır⁹⁶ ve SSCB'nin dağılması sonrasında bağımsızlık kazanan Azerbaycan, 25 Aralık 1991 tarihinde İran tarafından tanınmıştır.⁹⁷

Bağımsızlık kazanan Azerbaycan, Güney Azerbaycan meselesi kapsamında İran için ulusal güvenlik sorunu oluşturmaya rağmen A. Mutallibov döneminde İran-Azerbaycan ilişkileri gelişme göstermiştir. Zira Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının çözümüne yönelik İran ara buluculuğunda bu dönemde düzenlenen Tahran görüşmesi işe yaramamış aksine görüşme esnasında Şuşa şehri Ermeni ayrılıkçılar tarafından işgal edilmiştir. A. Mutallibov döneminde İran ile normal gelişim yaşayan ilişkiler, A. Mutallibov'un düşürülmesi ve E. Elçibey hükümetinin yönetime gelmesinden olumsuz etkilenmiştir. Bu döneme kadar Azerbaycan-Ermenistan arasında dengeyi gözeten İran, bu hükümet karşısında kendi politikasını Azerbaycan'ı dengelemek için Ermenistan'dan yana olmak kaydıyla yeniden düzenlemiştir.⁹⁸

Haydar Aliyev döneminden itibaren İran ile ilişkiler yeniden çok yönlü gelişmeye başlamıştır. Belirtilmelidir ki, daha Nahçıvan Parlamento Başkanı olduğu dönemde H. Aliyev'in girişimleriyle İran, tecride maruz bırakılan Nahçıvan halkına çeşitli yardımlarda bulunmuştur. Bu yardımı Birinci Karabağ Savaşı'nda da sürdüren İran, 100 bin kişi için insani yardımda bulunurken, çadır kentlerin oluşturulmasında Azerbaycan'a çeşitli desteklerde bulunmuştur.⁹⁹ Gelişen İran-Azerbaycan ilişkilerine rağmen Azerbaycan, İran karşısı İsrail ve ABD ile de ilişkilerini geliştirmiştir. İsrail ve ABD ile geliştirilen ilişkilerin Rusya ve İran'ı dengeleme işlevi gördüğü söylenebilir.¹⁰⁰ İran ve Azerbaycan arasında karşılıklı ziyaretler, 28 Ekim 1993¹⁰¹ ve 29 Haziran 1994 tarihlerinde gerçekleşmiştir.¹⁰² Bu görüşmeler sonucunda İran tarafı, "Karabağ Azerbaycan'ın toprağıdır" açıklamasını yapmasına rağmen Asrın Anlaşması'ndan

⁹⁶ Elçin Neciyev, Teymur Gasımlı, "Azerbaycan-İran İlişkileri (1991-2018)", Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 8 (4), 1267-1273, 2020, s. 1268.

⁹⁷ Republic of Azerbaijan Ministry of Foreign Affairs, "The Islamic Republic of Iran", (t.y.), "Çevrimiçi" <https://mfa.gov.az/en/category/asia-and-oceania/iran> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁹⁸ Araz Aslanlı, Agil Memmedov, "Neo-Realizm Kuramı Çerçevesinde Azerbaycan-İran İlişkilerinin Analizi", Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches, 5(6), 2016, s. 1526.

⁹⁹ Bahadır Karimov, "Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan Cumhuriyetinin Dış Politikası (1993-2003)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, S.B.E. İstanbul, 2007, ss. 93-94.

¹⁰⁰ Yılmaz, Sayın, a.e., s. 13.

¹⁰¹ Maryam Sinaee, "Baku Asked Integration With Iran In 1990s, Memoires Say", Iran International, 10.11.2021, "Çevrimiçi" <https://www.iranintl.com/en/20211010484719> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁰² Embassy of Republic of Azerbaijan to the Islamic Republic of Iran, "Iran", (t.y.), "Çevrimiçi" <https://tehran.mfa.gov.az/en/content/37/iran> Erişim Tarihi 13/06/2022.

beklediği yüzde 5'lik payı, anlaşma üyelerinin kararıyla elde edememesi durumu karşısında, İran, yeniden Rusya'dan Ermenistan'a silahların taşınmasında taşeronluk yaparak, Azerbaycan'ı dengelemeye çalışmıştır.¹⁰³ Bu destekten ziyade İran, Hazar Denizi'nin statü sorununu gündeme taşıyarak projeyi frenlemeye çalışmıştır. Fakat Batılı devletlerle ilişkilerini geliştiren Azerbaycan bu engelleri aşabilmiştir.

Batılı devletlerin bölgedeki faaliyetini en aza indirmek ve Türkiye'nin milliyetçi söylemlerini Güney Azerbaycan bölgesinden uzak tutmak için İran, yumuşak güç kullanarak Azerbaycan'da dini faaliyetlerini artırmıştır. Örneğin, İran, Azerbaycanlı hacıların Meşhed ziyareti masraflarına yardımcı olan, cami yapımında maddi destek sağlayarak, Azerbaycan İslam Partisi örneğinde, Azerbaycan iç siyasetine karışmaya çalışmıştır. Bu tehdidi engellemek için Azerbaycan hükümeti, 1995 yılında casusluk ve radikal söylemlerinden dolayı bu partiyi kapatarak bu girişimin önüne geçtiği gözlemlenmiştir.¹⁰⁴

Taraflar arasındaki bir diğer gerilim, 23 Temmuz 2001 tarihinde, Aras-Alev-Şark sahasına hak iddia eden İran'ın, Azerbaycan tarafından petrol arama ruhsatı alan BP'ye ait arama gemisini sahil güçlerini kullanarak engellemesi olmuştur.¹⁰⁵ Buna rağmen Batılı devletlerle ve İsrail ile ilişkilerini geliştiren Azerbaycan, 2001 yılında ABD'nin Afganistan'da başlattığı Taliban karşıtı terör karşıtı operasyonları için hava sahasını açmıştır. Batılı devletlerle ilişkilerini geliştiren Azerbaycan'a karşın İran, her seferinde Ermenistan ile ilişkilerini güçlendirmiştir.¹⁰⁶

İ. Aliyev döneminde H. Aliyev'in izlediği denge politikası takip edilmiştir. 2004 yılında Cumhurbaşkanı Mohammad Khatam'nin Bakü ziyareti¹⁰⁷ ve İ. Aliyev'in 2005 yılında Tahran ziyareti,¹⁰⁸ başta Hazar Statü sorunu olmak üzere birçok meselenin

¹⁰³ İlham Hasanov, "Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan'ın Dış Politikası (1993-2001)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, S.B.E. Ankara, 2003, ss. 184-186.

¹⁰⁴ HISTORİCA, "Islamic Party of Azerbaijan", (t.y.), "Çevrimiçi" https://historica.fandom.com/wiki/Islamic_Party_of_Azerbaijan Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁰⁵ Michael Lelyveld, "Caspian: Tempers Flare In Iran-Azerbaijan Border Incident", Rferl, 25.07.2001, "Çevrimiçi" <https://www.rferl.org/a/1097012.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁰⁶ Zafer Yıldırım, "U.S. Foreign Policy Towards Azerbaijan: From 'Alliance to 'Strategic Partnership', Alternatives: Turkish Journal of International Relations, 11 (4), 1-15, 2012, s. 13.

¹⁰⁷ Radio Farda, "REGION: Khatami to Make First Visit to Azerbaijan", 5.08.2004, "Çevrimiçi" <https://www.radiofarda.com/a/321145.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁰⁸ Rferl, "Azerbaijan's President Visiting Iran", 25.01.2005, "Çevrimiçi" <https://www.rferl.org/a/1057059.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

çözümü için olumlu yorumlanmıştır. Karşılıklı etkileşime rağmen 2009 yılında İsrail Başbakanı Şimon Peres'in Bakü ziyareti ve kültür, eğitim ve enerji alanlarında imzalanan antlaşmalar, her zamanki gibi İran'ın tedirginliğini artırmıştır.¹⁰⁹

İran ve Azerbaycan ilişkilerinde gözlemlenen inişli çıkışlı ilişkiler, 27 Eylül 2020 tarihinde başlayan İkinci Karabağ Savaşı'nda ve sonrasında yeni gerginlikleri yaratmıştır. Bölgedeki statükonun sürdürülmesi için Azerbaycan'a sözde destek veren ve Rusya'dan Ermenistan'a silahların taşınması için taşeronluk yapan İran, Güney Azerbaycanlıların engeliyle bu sevkiyatı durdurmak zorunda kalmıştır.¹¹⁰ İran ve Azerbaycan arasında bir diğer gerilim nedeni, İran'ın, özgürleştirilmiş Azerbaycan topraklarından izin almadan tırlar aracılığıyla Ermenistan ile ticaretini sürdürmesi olmuştur. Azerbaycan ise haklı olarak bu tırları engelleyerek İran'dan geçiş ücreti talep etmiştir.¹¹¹ Yaşanan bu gerilimlere rağmen her zamanki denge politikası ve "kazan-kazan" politikası gereğince Azerbaycan, oluşum süreci devam eden 3+3 platformunda İran'a iş birliği imkanı sunmuştur. Bu doğrultuda, 12 Mart 2022 tarihinde İran ve Azerbaycan devletleri arasında, Bakü'yü İran üzerinden Nahçıvan'a bağlayacak yol üzerinde anlaşma sağlanmıştır.¹¹²

İran ve Ermenistan ilişkileri de bölgenin iş birliği ve istikrarı açısından dikkatle incelenmelidir. SSCB'nin dağılması sonrasında taraflar arasındaki modern ilişkiler, İran'ın 25 Aralık 1991 tarihinde Ermenistan'ın bağımsızlığını tanımasıyla başlamıştır.¹¹³ İran ve Ermenistan devletleri aynı dini paylaşmamalarına rağmen aralarındaki ilişkiler, beklenenin aksine çok yönlü gelişme göstermiştir. Taraflar arasındaki ilişkilerin bu denli yoğun gelişiminin arkasında, Birinci Karabağ Savaşı döneminde Türkiye ve Azerbaycan tarafından Ermenistan'ın tecrit edilmesi durumu bulunmaktadır. Bu sorunun aşılmasında

¹⁰⁹ Shahin Abbasov, "Azerbaijan: Peres Baku Visit Highlights Possibilities of Israeli-Azerbaijani Cooperation", Eurasianet, 29.06.2009, "Çevrimiçi" <https://eurasianet.org/azerbaijan-peres-baku-visit-highlights-possibilities-of-israeli-azerbaijani-cooperation> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹¹⁰ Orkhan Jalilov, "Protestors In Northern Iran Demand Closure Of Border With Armenia Over Arms Transfer To Yerevan", Caspian News, 03.10.2020, "Çevrimiçi" <https://caspiannews.com/news-detail/protestors-in-northern-iran-demand-closure-of-border-with-armenia-over-arms-transfer-to-yerevan-2020-10-3-0/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹¹¹ Heydar Isayev, Ani Mejlumyan, "Azerbaijan starts charging Iranian trucks supplying Armenia", Eurasianet, 14.09.2021, "Çevrimiçi" <https://eurasianet.org/azerbaijan-starts-charging-iranian-trucks-supplying-armenia> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹¹² Iran International, "Tehran, Baku Agree To Build Highway Connecting Two Azerbaijan Regions", 03.12.2022, "Çevrimiçi" <https://www.iranintl.com/en/202203120526> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹¹³ Elnur Kelbizadeh, "Geopolitical And Regional Analysis Of The Armenia-Iran Relations In 1998-2008", ISSN 0719-4706-Volumen 7/Número Especial / Julio – Septiembre 2020 pp. 424-439, 2020, s. 426.

coğrafi konum açısından sadece İran, (kısmen Gürcistan) Ermenistan için kurtarıcı olmuştur.

İran-Ermenistan ilişkilerinin, belirli dönemler içerisinde incelenmesi çalışmanın seyri açısından faydalı olacaktır. Cumhurbaşkanı Levon Ter Petrosyan döneminde İran ile yakın ilişkiler kurulmuştur. Bu doğrultuda, 1992-1995 dönemlerinde L. T. Petrosyan, İran'a 3 defa resmi ziyarette bulunmuştur. Azerbaycan'ı dengelemek adına Ermenistan ile iyi ilişkileri sürdüren İran'ın Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının çözümü için düzenlediği Tahran görüşmesi, Ermenistan tarafının eylemleri ile başarısız olmuştur. Bazı araştırmacılara göre bu başarısızlık, Rusya'nın etkisinden kaynaklanmıştır.¹¹⁴ Kısaca, İran'ın bu dönemde hedeflediği ara buluculuk girişimi kendi silahıyla engellenmiştir.

Bu dönemde İran, her ne kadar Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğu açıklamasında bulunduysa da Ermenistan ile olan ilişkisine İran, Kelbizadeh'in de belirttiği 3 temel meseleden dolayı öncelik vermiştir.

1. Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin güçlü olması,
2. Müslüman nüfusunun çoğunluğunun Şii olmasına rağmen Azerbaycan'ın, İran İslam Devrimi ihracı kriterlerinden daha modern olması,
3. Güney Azerbaycan'da yaşayan Azerbaycanlıların çoğunlukta olması durumu.¹¹⁵

1995-1998 döneminde taraflar arasında İkinci Dönem ziyaretler başlamıştır. Enerji, ekonomi, siyasi ilişkilerin geliştirilmesi için 1996 yılında İran Cumhurbaşkanı yardımcısı Hasan Habibi'nin Erivan'ı ziyareti üzerine, 1997 yılında Ermenistan Dışişleri Bakanı Aleksandr Arzumanyan Tahran'a iade ziyarette bulunmuştur.¹¹⁶

Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan döneminde de İran-Ermenistan ilişkileri olumlu gelişme göstermiştir. Bu dönemde uygulanan “Tamamlayıcı Dış Politika” gereğince ABD, AB, Rusya ile ilişkilerin geliştirilmesine rağmen İran ile ilişkilerde herhangi bir

¹¹⁴ Bayram, a.e., s. 71.

¹¹⁵ Elnur Kelbizadeh, “Robert Koçaryan'ın Cumhurbaşkanlığı Döneminde Ermenistan-İran İlişkileri”, Ermeni Araştırmaları, (62), 73-94, 2019, s. 76.

¹¹⁶ Hatem Cabbarlı, “Ermenistan'ın İran Politikası”, Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi 10(10): 147-174, 2010, s. 152.

gerginlik yaşanmamıştır. Bu dönemde de karşılıklı ziyaretler 2001,¹¹⁷ 2004¹¹⁸ yıllarında devam etmiştir. Bu görüşmeler sonucunda temelleri 1995 yılında atılan İran-Ermenistan Doğal Gaz Boru Hattı'na dair antlaşmalar imzalanmıştır. Bu proje doğrultusunda, İran, Ermenistan, Gürcistan ve Ukrayna üzerinden AB ülkelerine enerji satışı gerçekleştirmeyi, Ermenistan ise kendi enerji güvenliğini sürdürmeyi planlamıştır. 19 Mart 2007 tarihinde İran ve Ermenistan Devlet Başkanlarının katılımıyla açılan doğal gaz nakil hattı, beklentileri karşılayamamış, sadece Ermenistan'ın enerji talebine karşılık verebilmiştir.¹¹⁹ Buna rağmen Ermenistan, Türkiye'nin ekonomik tecridinden de kurtulamamıştır. Kısaca, İran Cumhurbaşkanı Mahmoud Ahmadinejad döneminde İran-Ermenistan ilişkileri, M. Ahmadinejad'ın *“Ben, dünyada hiç kimsenin Ermenistan ve İran arasında haritayı değiştiremeyeceğini söyledim. Biz komşu ve akrabayız; çıkarlarımızı ortaklaşa ileriye götürebilmek için birlikte hareket etmeliyiz. İşbirliğimizi sınırlandıracak hiçbir şey yoktur”* açıklamasıyla özetlenebilir.¹²⁰

İran Cumhurbaşkanı Hassan Rouhani döneminde Ermenistan ile ilişkiler, 2014 yılında Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın Rusya ile doğal gaz ithalatına ilişkin imzaladığı anlaşmadan olumsuz etkilenmiştir. Bu anlaşma sonrasında Rusya'dan 2.5 milyar m³ doğal gaz satın alacak Ermenistan, İran-Ermenistan doğal gaz nakil hattının işlevini etkisizleştirmiştir.¹²¹ Doğal gaz hattından ziyade İran ile yapılması planlanan “Mehri Hidroelektrik Santrali”, “İran-Ermenistan demir yolu”, “Rafineri” ve “Üçüncü yüksek gerilim enerji hattı” gibi projelerin yapımını da engellemiştir.¹²² Kısaca, Ermenistan'ın belirsiz eylemleri yüzünden Batılı devletlerle enerji ilişkilerini geliştirmek isteyen İran'ın planları bozulmuştur. 2017 yılına gelindiğinde BM enerji uzmanı Ara Marjanyan, İran doğal gazının Ermenistan üzerinden Gürcistan'a ihracatı konusuna ilişkin, *“Böyle bir*

¹¹⁷ Rferl, “Armenia: President Winds Up Iran Visit”, 27.12.2001, “Çevrimiçi” <https://www.rferl.org/a/1098347.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹¹⁸ Ruzanna Stepanian, “Khatami Reaffirms Armenia's Importance To Iran 00:00 GMT”, Azatutyun, 09.09.2004, “Çevrimiçi” <https://www.azatutyun.am/a/1574427.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹¹⁹ Vladimir Socor, “Iran-Armenia Gas Pipeline: Far More Than Meets The Eye”, Eurasia Daily Monitor Volume: 4 Issue: 56, 2007 “Çevrimiçi” <https://jamestown.org/program/iran-armenia-gas-pipeline-far-more-than-meets-the-eye/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹²⁰ Hatem Cabbarlı, “İran-Ermenistan İlişkileri”, AGOS, 07.01.2012, “Çevrimiçi” <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/262/iran-ermenistan-iliskileri/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹²¹ Armenpress, “ArmRusgasprom becomes Gazprom Armenia”, 17.01.2014, “Çevrimiçi” <https://armenpress.am/eng/news/746561> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹²² Elnur Kelbizadeh, “Siyasal İndikatörlerin Ermenistan-İran İlişkileri Örneğinde Uygulanması”, Avrasya İncelemeleri Dergisi, 9 (2), 247-257, 2020, s. 253.

projenin, Türk-Azerbaycan ablukasını aşmak için Ermenistan'a büyük bir fırsat sağlayabilecektir” yaptığı açıklama, Türkiye-Azerbaycan enerji ilişkilerine karşın, İran-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesine ihtiyacı göstermektedir.¹²³ Bu doğrultuda, Türkiye ve Azerbaycan'a karşı denge oluşturmak için 1 Ağustos 2017 tarihinde İran'a resmi ziyarette bulunan S. Sarkisyan'ın Şark Gazetesi'ne verdiği demeçte İran-Ermenistan ilişkilerini, “kültürel benzerliklere ve geniş jeopolitik çıkarlara dayanmaktadır” olarak özetlemesi bu varsayımı güçlendirmektedir.¹²⁴

2018 yılına gelindiğinde Kadife Devrimi sonucunda S. Sarkisyan görevinden istifa etmek zorunda kalmıştır. İstifanın ardından Başbakan seçilen Nikol Paşinyan döneminde de İran-Ermenistan ilişkileri yoğun şekilde devam etmiştir. Batılı devletler tarafından desteklenen N. Paşinyan, ilk dönemlerinde insan hakları ve demokrasi söylemleriyle İran hükümetine mesafeli tutum sergilerken, İran da Ermenistan hükümetine yönelik “Bekle ve Gör” politikasını uygulamıştır.¹²⁵ Ama bu uzaklık, 27-28 Şubat 2019 tarihinde N. Paşinyan'ın İran'a resmi ziyarette bulunmasıyla yumuşatılmıştır.¹²⁶ Bu görüşmeler sonrasında liderler, kendilerine karşı uygulanan ekonomik tecritten rahatsız olduklarını belirtirken, bu sorunların çözümüne yönelik iş birliği sinyalleri vermiştir.¹²⁷

İran ve Ermenistan arasındaki yakın ilişkiler, 27 Eylül 2020 tarihinde başlayan İkinci Karabağ Savaşı'nda daha da somutlaşmıştır. Bu savaş döneminde Şii Hilali politikası gereğince İran'ın Azerbaycan safında yer alması beklenirken ister çeşitli medya araçları isterse de Rusya'nın Ermenistan'a silah nakliyesi konularında İran, Ermenistan safında yer almıştır. Bunun nedeni olarak Güney Azerbaycan meselesinin İran'ın bir

¹²³ Ermeni Haber, “İran gazının, Ermenistan üzerinden Gürcistan'a ihracatı Türk-Azerbaycan ablukasına son verebilir”, 02.08.2017, “Çevrimiçi” <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2017/08/02/İran-Gürcistan-Ermenistan-gaz/110085> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹²⁴ Araz Aslanlı, “İran'ın Güney Kafkasya Politikası ve Ermenistan ile İlişkileri”, ANKASAM, 06.11.2017, “Çevrimiçi” <https://www.ankasam.org/iranin-guney-kafkasya-politikasi-ve-ermenistan-ile-iliskileri/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹²⁵ Dinmuhammed Ametbek, “Paşinyan'ın İran Politikası”, ANKASAM, 02.26.2019, “Çevrimiçi” <https://www.ankasam.org/pasinyanin-iran-politikasi/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹²⁶ The Armenian Mirror-Spectator, “Pashinyan Visits Iran for High-Level Talks, Receives Warm Welcome from Local Armenian Community”, 05.03.2019, “Çevrimiçi” <https://mirrorspectator.com/2019/03/05/pashinyan-visits-iran-for-high-level-talks-receives-warm-welcome-from-local-armenian-community> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹²⁷ Teymur Gasımlı, “İran-Ermenistan İlişkilerinin Dünyası ve Bugünü”, UPA, 2022, “Çevrimiçi” <http://politikaakademisi.org/2019/03/26/iran-ermenistan-iliskilerinin-dunu-ve-bugunu> Erişim Tarihi 13/06/2022.

güvenlik sorunu olarak algılamasından kaynaklandığı düşünülebilir.¹²⁸ Savaşın ilerleyen safhalarında Azerbaycan'ın galibiyetini garantilemesiyle, İran dini lideri Ayatollah A. Khamenei, “*Azerbaycan'ın tüm toprakları işgalden kurtarılmalı; Ermenilerin güvenliği korunmalı*” tarzında dengeli açıklamalarda bulunmuştur.¹²⁹

İkinci Karabağ Savaşı sonrasında 10 Aralık 2020 tarihinde Bakü'de düzenlenen geçit töreninde Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın “Arası Ayırdılar” şiirine İran'ın sert yanıtta bulunması, Güney Azerbaycan meselesinde İran'ın ne kadar hassas olduğunu bir daha göstermiştir.¹³⁰ Bunun ardından daha önce bahsedildiği gibi yaşanan İran-Azerbaycan gerginliği ve İranlı Sayyid Ocak Nejat'ın Bakü'deki camisinin Covid-19 nedeniyle kapatılması, Güney Kafkasya bölgesinde eski güç dağılımının erozyona uğradığını göstermiştir.¹³¹ Ayrıca İran'ın, Türkiye-Azerbaycan-Ermenistan sınırları boyunca başlattığı “Hayber Fatihleri” isimli askeri tatbikatına¹³² Türkiye ve Azerbaycan'ın, zaman kaybetmeden Nahçıvan'da “Sarsılmaz Kardeşlik 2021” isimli askeri tatbikatla karşılık verdiği görülmüştür.¹³³ Hatta meseleye Rusya'yı da dahil etmek isteyen İran, Dışişleri Bakanı Hüseyin Emir Abdullahiyan'ın Rusyalı mevkidaşı S. Lavrov ile Moskova ziyaretinde sorunu gündeme taşımasına S. Lavrov, “*Önce İran, Hazar güvenliği için elzem olan Hazarın statüsü beyannamesini kendi meclisinde*

¹²⁸ Umut Başar, “İran Karabağ Savaşının Kaybedeni Mi?”, AA, 23.11.2020, “Çevrimiçi” <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iran-karabag-savasinin-kaybedeni-mi/2052813> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹²⁹ Orkhan Jalilov, “Iran's Leader Says All Azerbaijani Territories Under Armenian Occupation Must Be ‘Liberated’”, Caspian News, 04.11.2020, “Çevrimiçi” <https://caspiannews.com/news-detail/irans-leader-says-all-azerbaijani-territories-under-armenian-occupation-must-be-liberated-2020-11-4-0/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹³⁰ Adem Yılmaz, “Aras Şiiri Sonrası İran'dan Erdoğan'a Tepkiler: Saddam Hatırlatması, Neo-Osmanlılık ve 15 Temmuz Vurgusu”, Independent Türkçe, 12.12.2020, “Çevrimiçi” <https://www.indyturk.com/node/284876/turkiyeden-sesler/aras-siiri-sonrasi-irandan-erdogana-tepkiler-saddam-hatirlatmasi-neo> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹³¹ Ruslan Rehimov, “İran'ın dini lideri Ali Hamaney'in Bakü ofisi kapatıldı”, AA, 06.11.2021, “Çevrimiçi” <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranin-dini-lideri-ali-hamaneyin-baku-ofisi-kapatildi/2384098> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹³² Riya Baibhawi, “‘Conquerors Of Kheibar’: Iran Begins Military Drills On Border With Azerbaijan”, Republicworld, 02.10.2021, “Çevrimiçi” <https://www.republicworld.com/world-news/rest-of-the-world-news/conquerors-of-kheibar-iran-begins-military-drills-on-border-with-azerbaijan.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹³³ Muhammet Kurşun, “İran, Azerbaycan ile Ermenistan sınırında askeri tatbikat başlattı”, AA, 01.10.2021, “Çevrimiçi” <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-azerbaycan-ile-ermenistan-sinirinda-askeri-tatbikat-baslatti/2380270> Erişim Tarihi 13/06/2022.

onaylatsın” tarzında karşılık vermesi, İran’ı bölgedeki değişikliği kabullenmeye iten en büyük neden olmuştur.¹³⁴

Sonuç olarak, İran, Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının çözümünde kendi çıkarlarını maksimize etmeyi ve ulusal güvenlik sorunu kabul ettiği Güney Azerbaycan meselesi kapsamında statükoyu sürdürmeyi hedeflemektedir. Fakat İkinci Karabağ Savaşı sonrasında bölgede güçler arasındaki dengenin değişmesi İran’ı, 3+3 platformu bünyesinde bölgesel devletlerle iş birliği yapmaya zorlamıştır. Belirtilmelidir ki, oluşum süreci devam eden bu platform, nasıl bölge devletlerinin çıkarına uygunsa İran’ın hedeflediği bölge istikrarına ve Güney Azerbaycan meselesine dair endişelerinin giderilmesi için de uygundur. Nitekim bu platform, bölgesel iş birliği ve istikrarını güçlendireceği gibi dış güçlerin bölgeye yönelik müdahaleci politikalarını, İran’ın da istediği gibi en aza indirecektir. Bu doğrultuda, 14 Mart 2022 tarihinde İran-Azerbaycan arasında, Azerbaycan’ı İran üzerinden Nahçıvan’a bağlayacak karayoluna ilişkin antlaşmanın imzalanması, Azerbaycan’ın İran’ın hassasiyetini algıladığını göstermektedir. Buna karşılık İran, Güney Azerbaycan meselesine yönelik komşularıyla ilişkilere olabildiğince dikkat etmektedir.

3.3.Türkiye Dış Politikasında Güney Kafkasya ve Azerbaycan-Ermenistan Çatışması

3.3.1 Türkiye’nin Enerji Diplomasisi

Coğrafi konumundan dolayı Asya ve Avrupa kıtalarının geçiş güzergahında konumlanan Türkiye Cumhuriyeti önemli jeopolitik, ekonomik bölgesel aktördür.¹³⁵ Bu önem 2000’li yıllara gelindiğinde, gelişmiş ülkelerin artan enerji ihtiyacı ve bu enerji talebini karşılayacak dünya enerji rezervlerinin yüzde 70’ine sahip, Orta Doğu, Kafkasya ve Orta Asya bölgelerine Türkiye’nin coğrafi ve siyasi yakınlığından dolayı daha da artmıştır. Ayrıca 24 Şubat 2022 tarihinde başlayan Rusya-Ukrayna Krizi sonrasında AB ülkelerinin artan enerji talebi Türkiye’nin önemini daha da artırmıştır.

¹³⁴ BBC Azərbaycanca, “İranlı nazir Rusiyada: “İran bir, Azərbaycan altı hərbi təlim keçirib””, 06.10.2021, “Çevrimiçi” <https://www.bbc.com/azeri/region-58813186> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹³⁵ Sibel Turan, “Türkiye’nin Coğrafi Konumunun Dış Politikasına Etkisi”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, S.B.E. İstanbul, 1992, s. 60.

Türkiye'nin enerji diplomasisinin incelenerek enerji profilinin ve ülkenin enerji diplomasisi doğrultusunda, Azerbaycan, Rusya, İran ve AB ile ilişkilerinin değerlendirilmesi çalışmanın seyri açısından faydalı olacaktır.

Türkiye, enerji (petrol, doğal gaz, elektrik) üretimi açısından kıt kaynaklara sahiptir. Ülkenin iç üretim potansiyeli şöyledir;

- Elektrik: 2018 yılı verilerine göre üretimi 304,8 milyar KWh iken, tüketimi ise 304,2 milyar KWh.¹³⁶
- Petrol: 2019 yılı verilerine göre üretim 2.984.800 ton gerçekleşirken, ithalat ise 31 milyon tondur.¹³⁷
- Doğal Gaz: 2019 yılı verilerine göre üretim 483 milyon m³ gerçekleşirken, 45,21 milyar m³ ithalat gerçekleşmiştir.¹³⁸

Bu denli büyük ithalata karşın 2020 yılı Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı'nın raporuna göre Türkiye, 3,8 milyar m³ doğal gaz rezervine sahiptir. Eğer yeni keşifler yapılmazsa bu rezervin, 9 yıl içerisinde bitme riski bulunmaktadır.¹³⁹ Elektrik üretimi açısından ise ülkenin üretim payının yüzde 20'sinin, 2023 yılında açılması beklenen Akkuyu ve Sinop Nükleer Santrali'nden karşılanacağı beklenilmektedir.¹⁴⁰

Enerji üretimi açısından kısıtlı olanaklarına rağmen coğrafi konumunu etkin kullanan ve iş birliği yaptığı partnerlerle “kazan-kazan” politikasını gözetten Türkiye, enerji ihtiyacının karşılanması ve hatta satışı hususunda çeşitli projelerde katılım göstermektedir. Bunlar,

- Irak-Türkiye Ham Petrol Boru Hattı
- Bakü-Tiflis-Ceyhan Ana İhraç Ham Petrol Boru Hattı
- Trans-Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı Projesi (TANAP)

¹³⁶ T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, “Elektrik”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-elektrik> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹³⁷ T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, “Petrol”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-petrol> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹³⁸ T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, “Doğal Gaz”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-dogalgaz> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹³⁹ TPAO, “2020 Petrol ve Doğal Gaz Sektör Raporu”. 2020, “Çevrimiçi” <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-dogalgaz> Erişim Tarihi 13/06/2022. s. 39.

¹⁴⁰ İsa Çelik, “Nükleer Enerji: Türkiye ve Dünya Ölçeğinde Bir Değerlendirme”, Yeni Fikir Dergisi, 7 (15), 55-68, 2015, s. 62.

- TürkAkım Doğal Gaz Boru Hattı Projesi
- Rusya-Türkiye Doğal Gaz Boru Hattı (Batı Hattı)
- Mavi Akım Doğal Gaz Boru Hattı
- Doğu Anadolu Doğal Gaz Ana İletim Hattı (İran-Türkiye)
- Bakü-Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı
- Türkiye-Yunanistan Doğal Gaz Enterkoneksiyonu gibi projelerdir.¹⁴¹

Son dönemlerde enerji güvenliği doğrultusunda çeşitli politikalar uygulayan Türkiye, kendi coğrafyasına yönelik girişim ve iş birliklerini artırmıştır. Bu bağlamda, Türkiye'nin, Rusya, İran, Azerbaycan-Gürcistan ve AB ülkeleri ile geliştirdiği enerji diplomasisinin incelenmesi çalışmanın gelecek seyri açısından elzemdir.

1984 yılında kendi enerji talebi doğrultusunda Türkiye, ilk, Rusya-Ukrayna-Bulgaristan doğal gaz nakil hattından enerji tedarik etmeyi amaçlamıştır. Şubat 1986'da Boru Hatları İle Petrol Taşıma Anonim Şirketi ve SoyuzGazExport arasında imzalanan anlaşmayla 25 yıllığına doğal gaz satışına dair mutabakata varılmıştır.¹⁴² 1997 yılına gelindiğinde imzalanan anlaşma gereğince,¹⁴³ Rusya'dan alınan doğal gazı Karadeniz deniz tabanı üzerinden nakil hattı aracılığıyla Türkiye'ye taşıyacak Mavi Akım Proje çalışmaları 2005 yılından itibaren başlatılmıştır.¹⁴⁴

SSCB'nin dağılması sonrasında tarihsel olaylardan kaynaklanan tehdidin ortadan kalkması, Türkiye ve Rusya siyasetinde yaşanan değişimler, taraflar arasındaki ilişkilerin gelişimine olanak sağlamıştır.¹⁴⁵ Bu doğrultuda, 25 Mayıs 1992 tarihinde Türkiye ve Rusya arasında imzalanan "Türkiye Cumhuriyeti-Rusya Federasyonu Arasındaki

¹⁴¹ M. Fatih Bilal Alodalı, Mustafa Kocaoğlu, Sefa Usta, "Türkiye'de Enerji Politikaları ve Bölgesel İşbirliğinin Önemi", *Paradoks: The Journal of Economics, Sociology & Politics*, 16(2), 2020, s. 8.

¹⁴² John Koutroumpis, "Russia and Turkey: An Ambiguous Energy Partnership", *E-International Relations* ISSN 2053-8626, 2019, s. 2.

¹⁴³ Mees, "Turkey And Russia Sign 'Blue Stream' Natural Gas Deal", 1997 "Çevrimiçi" <http://archives.mees.com/issues/773/articles/30170> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁴⁴ Fatih Özbay, "Soğuk Savaş Sonrası Türkiye-Rusya İlişkileri: 1992-2010", *Bilge Strateji* 3: 35-77, 2011, s. 41.

¹⁴⁵ Tolga Demiryol, "Türkiye-Rusya İlişkilerinde Enerjinin Rolü: Asimetrik Karşılıklı Bağımlılık ve Sınırları", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 17 (4), 1438-1455, 2018, ss. 1440-1141.

İlişkilerin Esaslarına İlişkin” antlaşma örnek olarak gösterilebilir.¹⁴⁶ Bu ilişkileri etkileyen bir diğer nedense hem Rusya’nın hem de Türkiye’nin Avrasya bölgesindeki devletlerle ilişkilerin geliştirilmesi konusuna ilgi duymasıdır. 2016 yılı raporlarına göre Türkiye’nin doğal gaz ithalatında Rusya’nın payı yüzde 55,1’dir.¹⁴⁷

Bu denli enerji ilişkilerine rağmen 24 Kasım 2015 tarihinde yaşanan uçak krizi, Türkiye-Rusya arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir.¹⁴⁸ İster yaşanan uçak krizi isterse de 2014 yılında doğal gaz borcunu ödemediği için Rusya’nın Ukrayna’ya doğal gaz satışını durdurması gibi enerji güvenliği sorunu yüzünden Türkiye, alternatif satıcı aramaya başlamıştır. Fakat 2016 yılına gelindiğinde Türkiye’de yaşanan darbe girişimi sonrasında Batı’nın sessizliğine karşın Rusya’nın Türkiye hükümetine vermiş olduğu desteği sürdürmesi, ilişkilerin yeniden ve daha güçlü onarılmasına olanak sağlamıştır.¹⁴⁹ 1 Aralık 2014 tarihinde düzenlenen Türkiye ve Rusya liderlerinin Ankara görüşmesinde “Türk Akım” enerji projesine dair mutabakata varılması, 2017 yılına gelindiğinde çalışmaların hızını artırmıştır. Ekonomi ve Dış Politika Araştırmalar Merkezi’nin tahminine göre bu projenin Türk ekonomisine katkısı 546 milyon dolar olacaktır.¹⁵⁰ Enerji ilişkilerinden ziyade taraflar arasındaki turizm ilişkileri de çok yönlü gelişmektedir. 2021 yılı verilerine göre Türkiye’yi ziyaret eden 10 milyon 88 bin 603 kişinin, 807 bin 753’nü Rus turistler oluşturmuştur.¹⁵¹

Gelişen ve “Stratejik Ortak” olan Türkiye ve Rusya, Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının çözümüne yönelik çeşitli girişimleri sürdürmektedir. Bunlardan, Güney Kafkasya bölgesinin istikrarı ve iş birliği için oluşum süreci devam eden 3+3 platformu ve Karabağ bölgesinde görev yapan Türk-Rus Gözlem Merkezi en önemlilerindendir.

¹⁴⁶ Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs, “Turkey’s Political Relations With Russian Federation”, (t.y.), “Çevrimiçi” https://www.mfa.gov.tr/turkey_s-political-relations-with-russian-federation.en.mfa Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁴⁷ Mehmet Güneş, Tayfun Arslan, “Enerji Bağımlılığında Avrupa Birliği, Rusya, Türkiye Üçgeni ve Doğu Akdeniz Alanı”, Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi, 4 (7), 32-60, 2018, s. 46.

¹⁴⁸ BBC, “Turkey shoots down Russian warplane on Syria border”, 24.11.2015, “Çevrimiçi” <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-34907983> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁴⁹ Cemal Kakışım, “Karşılıklı Bağımlılık Kapsamında Türkiye-Rusya Enerji İlişkilerinin Analizi”, International Journal of Political Science and Urban Studies, 7 (1), 67-89, 2019, ss. 82-24.

¹⁵⁰ EDAM, “Türkiye-Rusya İlişkilerinin Ekonomik Boyutu”, Dış Politika & Güvenlik 2019/11. s. 23.

¹⁵¹ Turizm Günlüğü, “Türkiye’ye ilk 7 ayda 10,8 milyon turist geldi”, 23.08.2021, “Çevrimiçi” <https://www.turizmgunlugu.com/2021/08/23/turkiyeye-ilk-7-ayda-108-milyon-turist-geldi/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Benimsedikleri stratejik farklılıklar yüzünden tarihin farklı dönemlerinde rekabet içerisinde olan Türkiye ve İran arasında, 1979 yılında İran'da yaşanan İslam Devrimi'nden sonra ilişkiler çok yönlü gelişmeye başlamıştır.¹⁵² Özellikle Cumhurbaşkanı Turgut Özal döneminde başlatılan çok taraflılık ilkesi kapsamında Türkiye, İran ve Pakistan ortaklığında 1964 yılında tesis edilen Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği Teşkilatı, 1985 yılında gelişen bütünleşme sonrasında, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'na yükseltilmiştir.¹⁵³ Bu kapsamda Türkiye'nin İran'dan ithal ettiği petrol 1976 yılında 560 bin ton, 1978 yılında 5 milyon ton, 1994 yılında 6 milyon ton, 2006 yılında 8 milyon ton miktarlarını görürken, 2009 yılında yaşanan çeşitli nedenlerden dolayı 3 milyon tona gerilemiştir.¹⁵⁴ EIA'nın 2021 yılı verilerine göre 1.200 trilyon m³ doğal gaz rezervine sahip İran,¹⁵⁵ Türkiye için önemli komşu devlettir.

8 Ağustos 1996 tarihinde düzenlenen Türkiye-İran liderlerinin Tahran görüşmesinde imzalanan “Doğal Gaz Alım-Satım Anlaşması” çerçevesinde, 10 Aralık 2001 yılına gelindiğinde Doğu Anadolu Doğal Gaz Ana İletim Hattı çalışmaya başlamıştır.¹⁵⁶ Fakat 2006 yılında yaşanan aşırı soğuklar ve Türkmenistan'dan alınan doğal gazın durması gibi nedenlerden dolayı İran'dan temin edilen doğal gazın naklinin durması, Türkiye ekonomisi gibi İran'ın enerji üretici ve taşıyıcı kimliğini de olumsuz etkilemiştir. İran'ın bu tarz bahanelerle doğal gaz akışını kesmesi ilk değildir. 20 Ocak 2022 tarihinde¹⁵⁷ de bunu tekrarlayan İran'ın, bu enerji diplomasisiyle, İsrail ve Orta Asya devletleriyle ilişkileri geliştirmeye çalışan Türkiye'yi dengelemeye çalışması olarak düşünülebilir.

¹⁵² Serkan Kekevi, “Yakın Dönem Türkiye-İran İlişkileri: Siyasi ve Ekonomik Perspektiften Bir Bakış”, Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Uludağ Journal of Economy and Society Cilt/Vol. XXXV, Sayı/No. 1, 2016, pp. 33-66, 2016, s. 47.

¹⁵³ ECO, “About ECO”, (t.y.) “Çevrimiçi” https://www.eco.int/general_content/86055-History.html?t=General-content Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁵⁴ Abdüssamet Pulat, “Türkiye-İran Enerji İlişkileri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, O.A.E. İstanbul, 2014, ss. 68-72.

¹⁵⁵ EIA, “Iran”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://www.eia.gov/international/data/country/IRN/natural-gas/dry-natural-gas-reserves?pd=3002&p=00000000000000000004&u=0&f=A&v=mapbubble&a=-&i=none&vo=value&vb=102&t=C&g=none&l=249--108&s=315532800000&e=1609459200000&ev=true> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁵⁶ Türkiye Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, “Doğal Gaz Boru Hatları ve Projeleri”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-dogal-gaz-boru-hatlari-ve-projeleri> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁵⁷ Reuters, “Turkey orders cuts to gas use as flow halted from Iran”, 20.01.2022, “Çevrimiçi” <https://www.reuters.com/world/middle-east/iran-gas-flow-turkey-cut-by-technical-failure-officials-2022-01-20/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

2021 yılı verilerine göre 851 milyon dolar ticaret dengesine sahip Türkiye ve İran¹⁵⁸ başta Güney Kafkasya bölgesi olmak üzere Suriye, Yemen ve Orta Doğu bölgelerindeki sorunların çözümünde çeşitli platformlarda iş birliğini sürdürmektedir. Kısaca, Türkiye ve İran ilişkileri incelendiğinde enerji ilişkileri ne kadar önemliyse, güvenlik ilişkileri de bir o kadar önemlidir. Bu hususta AB'ye çıkışı olmasını isteyen İran için Türkiye, Orta Asya bölgesi ile ilişkilerini geliştirmek isteyen Türkiye içinse İran ile ilişkiler önemlidir. Farklı güvenlik gruplarında katılım göstermelerine rağmen Türkiye (NATO) ve İran (Bağılantısızlar), bölgede aleyhlerinde gelişecek ve statükoyu bozacak girişimlere karşıdırlar. Bu durum, Türkiye ve İran'ın oluşum süreci devam eden 3+3 platformu kapsamında, bölgesel iş birliği ve istikrarın sağlanması için karşılıklı ilişkilerini daha da geliştirecekleri şeklinde yorumlanabilir. Bu bağlamda, 28 Kasım 2021 tarihinde düzenlenen Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın 15. zirvesinde liderlerin, Türkmenistan doğal gazının İran üzerinden Türkiye'ye, oradan AB'ye taşınması hususunda mutabakata varması ve 18 Mart 2022 tarihinde Azerbaycan ve İran arasında, Azerbaycan'ı Nahçıvan'a bağlayacak yola ilişkin antlaşmanın imzalanması, bu varsayımı güçlendirmektedir.

Batılı devletlerin artan enerji talebi ve Rusya'ya alternatif Hazar Havzası'nın öneminin artması, enerji potansiyeli olan Azerbaycan'a büyük önem kazandırmıştır. Bu hususta Türkiye-Azerbaycan, AB'nin enerji güvenliğinin sürdürülmesinde önemli olan Güney Enerji Koridoru'na öncülük etmektedir.¹⁵⁹ Güney Enerji Koridoru'nun bu denli önemli kılan, 30 Eylül 1994 tarihinde Azerbaycan ile 11 büyük petrol şirketi arasında imzalanan Asrın Anlaşması'dır. Asrın Anlaşması, AB'nin enerji talebini karşılayacak 2006 ve 2007 yıllarında kullanıma girecek, Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol ve Bakü-Tiflis-Erzurum doğal gaz nakil hatlarına öncülük etmiştir. Bunu, 2017 yılında Bakü-Tiflis-Kars Demir yolu ve 2018 yılında kullanıma giren TANAP gibi mega projeler takip etmiştir. Türkiye ve Gürcistan arasındaki ticaret dengesi 2019 yılı verilerine göre, 1 milyar 305 bin dolarken, Türkiye-Azerbaycan ticaret dengesi 1 milyar 380 bin dolara yükselmiştir.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Murat Aslan, "2021 Yılı İlk İki Ayında Türkiye-İran Ticareti", İRAM, 01.04.2021, "Çevrimiçi" <https://iramcenter.org/2021-yili-ilk-iki-ayinda-turkiye-iran-ticareti/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁵⁹ Ertan Efeğil, Neziha Musaoğlu, "Rusya-Avrupa Birliği Ekseninde, Türkiye'nin Enerji Politikasının Analizi", İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi, 1 (1), 28-43, 2009, ss. 29-30.

¹⁶⁰ World Integrated Trade Solution, "Azerbaijan trade balance, exports and imports by country and region 2019", 2019, "Çevrimiçi"

Türkiye-Azerbaycan-Gürcistan arasında gelişen ekonomik ilişkiler, siyasi ve askeri ilişkileri de beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda, Türkiye ve Azerbaycan ilişkileri, 2010 yılında imzalanan “Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması” ve 15 Haziran 2021 tarihinde imzalanan Şuşa Beyannamesi ile “Müttefik” düzeyine yükselmiştir.

Türkiye'nin Gürcistan ile ilişkileri çok yönlü gelişim göstermesine rağmen Azerbaycan ile olan ilişkiler düzeyine yükselememiştir. 10 Aralık 2011 tarihinde Türkiye ve Gürcistan arasındaki ekonomik ve turistik gelişimi amaçlayan antlaşmanın imzalanması sonucunda, kimlik belgeleri ile iki ülke arasında seyahat imkanı kolaylaştırılmıştır.¹⁶¹ Bunu takiben, 19 Temmuz 2016 tarihinde Türkiye ve Gürcistan devletleri arasında Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi çerçevesinde düzenlenen Ankara ve 22 Mayıs 2017 tarihinde Tiflis'te düzenlenen görüşmeler ve 1 Haziran 2021 tarihinde Gürcistan Başbakanı'nın Türkiye ziyareti, ilişkilerin ne kadar yoğun olduğunu göstermiştir.¹⁶² 6 Mayıs 2014 tarihinde Tiflis'teki ikili görüşmeyi,¹⁶³ 15 Mart 2018 tarihinde Türk-İran-Azerbaycan-Gürcistan Dışişleri Bakanlarının zirveleri takip etmiştir.¹⁶⁴ Rusya-Ukrayna Krizi'nin sürdüğü bu dönemde azalan AB enerji rezervi, Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye enerji iş birliğinin kazancını daha da artıracaktır.

Mevcut coğrafi konumunu doğru değerlendiren Türkiye, enerji ithalat ilişkisi sürdürdüğü, Rusya, İran ve Azerbaycan-Gürcistan'dan başka mega taşımacılık projelerini üstlendiği AB ile de çok yönlü ekonomik ilişkilere sahiptir. Özellikle Rusya'ya alternatif Güney Enerji Koridoru üzerinden enerjinin taşınmasında oynadığı role göre Türkiye büyük önem kazanmıştır. Enerjinin tedariki kapsamında Türkiye, 1994 yılında Azerbaycan'ın girişimleri ile Batılı devletlerle enerjiye dair başlatılan çalışmalar,

<https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/AZE/Year/2019/TradeFlow/EXPIMP#> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁶¹ Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs, “Economic Relations between Turkey and Georgia”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://www.mfa.gov.tr/economic-relations-between-turkey-and-georgia.en.mfa> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁶² Timeturk, “Başbakan Yıldırım, Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi için Gürcistan'a gidecek”, 21.05.2017, “Çevrimiçi” <https://www.timeturk.com/basbakan-yildirim-yuksek-duzeyli-stratejik-isbirligi-konseyi-icin-gurcistan-a-gidecek/haber-643081> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁶³ Aljazeera, “Tiflis'te Üçlü Zirve”, 06.05.2014, “Çevrimiçi” <http://www.aljazeera.com.tr/haber/tifliste-uclu-zirve> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁶⁴ Resul Rehimov, “Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan ve İran yeni transit koridoru üzerinde anlaştı”, Sputnik Türkiye, 15.03.2018, “Çevrimiçi” <https://tr.sputniknews.com/20180315/turkiye-azerbaycan-gurcistan-iran-transit-koridor-1032652305.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

enerjinin verimliliği, güvenliği ve çeşitliliği hususunda oluşturulan “Avrupa'ya Devletlerarası Petrol ve Doğalgaz Taşımacılığı” (Interstate Oil and Gas Transportation to Europe, INOGATE) programında etkin katılım göstermiştir.¹⁶⁵ Programda gözlemci statüsünde olan Türkiye, programın gelişim göstermesiyle hem jeopolitik etkinliğini artırırken hem de projeden önemli gelir kazanmaya başlamıştır. Programın daha işlevsel ve istikrarlı gelişimindeyse Azerbaycan ve Türkiye iş birliği büyük önem taşımıştır.¹⁶⁶ AB'nin, projelerde etkinlik gösteren Türkiye'yi, Rusya ve İran ortaklığına karşı güçlendirmeye çalıştığı söylenebilir.¹⁶⁷ Türkiye, bu önemini kendi ulusal çıkarları doğrultusunda etkin kullanmaktadır.

Kısacası, Türkiye, enerji tedariki kapsamında kendi coğrafi konumunu etkin kullanmaktadır. Bu hususta, Rusya, İran, Azerbaycan-Gürcistan ile ithalat bağlamında geliştirilen çok yönlü ilişkiler, siyasi anlaşmazlıkların çözümünü de kolaylaştırmaktadır. Orta Asya devletleriyle gelişen ilişkiler, Türkiye'nin enerji diplomasisinden ziyade kendi enerjilerini Batılı devletlere pazarlamak isteyen bölge devletleri için de büyük avantajdır. Zira bu istek doğrultusunda, Türkiye'nin taşımacılık önemi de artacaktır. 28 Kasım 2021 tarihinde düzenlenen Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın 15. Aşgabat görüşmesi,¹⁶⁸ belirtilen istekleri karşılayacak fırsatlar sunmaktadır. Nitekim görüşme sonrasında devletlerin, Türkmenistan doğal gazının İran, Azerbaycan ve Türkiye üzerinden Batılı devletlere ulaştırılacağına dair mutabakat, Türkiye'nin taşıyıcı devlet konumunu daha da artıracaktır.¹⁶⁹ Bu başarılı mutabakata rağmen Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanı Taner Yıldız örneğinde bazı yetkililer, bu naklin İran üzerinden değil, Hazar Denizi aracılığıyla Azerbaycan üzerinden Batılı devletlere ulaştırılmasını istemektedir.¹⁷⁰ Bu istek, İran'ın teknik ve siyasi nedenlerden dolayı doğal gaz akışını durdurması ihtimalinden veya

¹⁶⁵ INOGATE, “In Brief”, (t.y.), “Çevrimiçi” <http://www.inogate.org/pages/1?lang=en> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁶⁶ Kakışım, a.e., ss. 130-131.

¹⁶⁷ Zaur Memmedov, “INOGATE Projesi Çerçevesinde Avrupa Birliği-Güney Kafkas Ülkeleri İlişkileri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, S.B.E. Ankara, 2004, ss. 70-72.

¹⁶⁸ ECO, “ECO holds 15th Summit in Ashgabat”, 2021, “Çevrimiçi” <https://eco.int/news/88776-ECO-holds-15th-Summit-in-Ashgabat.html?t=News> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁶⁹ Gaukhar Erubaeva, “Turkmenistan to Start Supplying Swap Gas to Azerbaijan via Iran in Early 2022”, Caspian News, 25.12.2021, “Çevrimiçi” <https://caspiannews.com/news-detail/turkmenistan-to-start-supplying-swap-gas-to-azerbaijan-via-iran-in-early-2022-2021-12-25-0/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁷⁰ Yeni Asya, “Türkmen gazı Avrupa'ya ulaşacak mı?”, 01.05.2015, “Çevrimiçi” https://www.yeniasya.com.tr/dunya/turkmen-gazi-avrupa-ya-ulasacak-mi_333084 Erişim Tarihi 13/06/2022.

İran'ın Rusya'ya yakın devlet olduğundan kaynaklandığı söylenebilir. Ancak bazı uzmanlara göre Hazar Denizi üzerinden enerjinin taşınması çevre güvenliğini riske atabilir.

Orta Asya örneğinde olduğu gibi Türkiye, kültürel, sosyal ve eğitim destekleri yardımıyla Orta Asya devletleriyle ilişkileri yoğun bir şekilde geliştirmektedir. Bu hususta, 21 Kasım 2008 tarihinde Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün ev sahipliğinde İstanbul'da "Dolmabahçe" sarayında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye'nin katılımları ile Türk Dili Konuşan Ülkeler Parlamenter Asamblesi'nin temelleri atılmıştır.¹⁷¹ 20-21 Ekim 2011 tarihlerinde temeli atılan Türk Konseyi,¹⁷² 12 Kasım 2021 tarihinde Türk Devletleri Teşkilatı olarak daha kapsamlı örgüt durumuna getirilmiştir. Belirtilenlerden ziyade Türkiye, 6 Nisan 2010 tarihinde tesis edilen Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı aracılığıyla bölgede kültürel ve eğitim faaliyetleri sürdürerek, bölge vatandaşlarına, Türkiye'de burslu eğitim şansı yaratmaktadır.¹⁷³ Bu katılımlar, Türkiye'nin Orta Asya devletleriyle, siyasi ve ekonomik ilişkilerini olumlu etkilemektedir.

3.3.2. Türkiye Dış Politikası ve Azerbaycan-Ermenistan Çatışması

Azerbaycan ve Ermenistan çatışmasının yaşandığı ilk günlerden Rusya ve İran gibi çatışma sürecinde aktif aktör olan Türkiye, tarihsel yakınlığı ve uluslararası hukukun gereğince Azerbaycan'ın safında yer almıştır. 30 yılı aşkın süredir devam eden bu çatışma hem bölgesel iş birliği ve istikrarın sağlanması hem de enerji taşıyıcısı olan Türkiye'nin enerji güvenliğini olumsuz etkilemektedir. Bu doğrultuda, Türkiye, sorunun adil biçimde çözülmesini istemektedir. Azerbaycan-Ermenistan çatışması sürecinde Türkiye'nin rolü üzerinde durulmadan önce, Türkiye'nin Azerbaycan ve Ermenistan ile ilişkilerinin tarihsel ve siyasal bulgular ışığında genel incelenmesi çalışmanın seyri açısından elzemdir.

¹⁷¹ TÜRKPA, "TÜRKPA Hakkında", 2018, "Çevrimiçi" https://turk-pa.org/tr/content/about_turkpa/history Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁷² TRT Haber, "Cumhurbaşkanı Erdoğan: Konseyimizin adı artık Türk Devletleri Teşkilatı'dır", 12.11.2021, "Çevrimiçi" <https://www.trthaber.com/haber/gundem/cumhurbaskani-erdogan-konseyimizin-adi-artik-turk-devletleri-teskilatidir-625584.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁷³ YTB, "Başkanlığımız", (t.y.), "Çevrimiçi" <https://www.ytb.gov.tr/kurumsal/baskanligimiz-2> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Türkiye-Azerbaycan halkları arasındaki ilişkiler devletler arasındaki ilişkilerden çok eskilere dayanmaktadır. Bu doğrultuda, kullanılan “*Bir Millet İki Devlet*” sloganı, kendi motivasyonunu her iki halkın ortak geçmişinden almaktadır. Fakat çalışmanın seyri açısından devletler arasındaki ilişkiler baz alınacaktır. Türkiye ve Azerbaycan devletleri arasında modern ilişkiler, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde kurulmuştur. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, 4 Haziran 1918 tarihinde imzalanan Batum Antlaşması gereğince Osmanlı Devleti’nden, milli ordunun kurulması ve Bakü’nün Bolşevik ve Taşnak işgalinden özgürleştirilmesi konusunda yardım istemiştir. Zira bu dönemde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin, Rusya, İran ve Ermenistan’ın bölgedeki etkisini dengelemek adına Osmanlı ile ilişkilerini geliştirmeye çalıştığı gözlemlenmiştir. Bu istek karşılığında görevlendirilen Kafkas İslam Ordusu, 15 Eylül 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’ne askeri destekte bulunmuştur.

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi gereğince Osmanlı Devleti, askeri birliklerini Azerbaycan’dan çekmek zorunda kalmıştır. 1920’li yıllarda diğer bölge devletleri gibi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin de SSCB tarafından işgale uğraması, önceleri Türkiye-Azerbaycan ilişkilerini Mustafa Kemal Atatürk ve Nariman Narimanov arkadaşlığına, N. Narimanov’un ölümü üzerine de 1991 yılına kadar halklar arasındaki ilişkilere indirgemıştır.¹⁷⁴ Buna rağmen N. Narimanov önderliğindeki Azerbaycan, Milli Mücadele döneminde Türkiye’ye 1 milyon ruble değerinde altın desteğinde bulunmuştur.¹⁷⁵

SSCB’nin dağılması sonrasında ortaya çıkan Abhazya, Güney Osetya ve Dağlık Karabağ sorunları, Türkiye’nin doğu bölgesinde yaşayan vatandaşları olduğu gibi ve bölge halklarının güvenliği açısından da sorun teşkil etmeye başlamıştır. Bu sorunu gidermek adına Cumhurbaşkanı Turgut Özal döneminde bölgeye yönelik girişimlerde artış yaşanmıştır.¹⁷⁶ Bu doğrultuda, Türkiye fazla zaman kaybetmeden 9 Kasım 1991 tarihinde Azerbaycan’ın bağımsızlığını tanımıştır.¹⁷⁷ Azerbaycan’ın Türkiye için önemini

¹⁷⁴ Aydın, a.e., ss. 39-40.

¹⁷⁵ Meltem Tekerek, “Kurtuluş Savaşı’nda Azerbaycan ve Rusya’nın Türkiye’ye Maddi Yardımları”, *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi*, 6 (2), 165-179, 2021, s. 174.

¹⁷⁶ Parviz Safarov, “1990’ların İlk Yarında Türkiye’nin Güney Kafkasya Stratejisinde Azerbaycan Cumhuriyeti”, *Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), 46-55, 2020, ss. 48-49.

¹⁷⁷ Azərbaycan Respublikasının Türkiyə Cümhuriyyətindəki Səfirliyi, “İkitərəfli Siyasi Əlaqələr”, 2019, “Çevrimiçi” <https://ankara.mfa.gov.az/az/content/97/ikiterefli-siyasi-elaqeler> Erişim Tarihi 13/06/2022.

kendi çalışmasında belirten Avcı'ya göre Türkiye, Azerbaycan'ı, Orta Asya'ya açılan kapı, transit konumundan dolayı iş birliği yapabilecek bir ortak ve enerji ithalatı konusunda uygun pazar olarak görmüştür.¹⁷⁸

Gelişen ilişkiler kapsamında 24 Ocak 1992 tarihinde “Türkiye Cumhuriyeti ve Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk, İşbirliği ve İyi Komşuluk Anlaşması” imzalanmasına karşın,¹⁷⁹ bu dönemde taraflar arasındaki ilişkilerde yaşanan çeşitli siyasi olaylardan dolayı önemli gelişme yaşanmamıştır. Buna rağmen Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey, ülkenin dış politikasında Türkiye eksenli politikalarını sürdürmüştür. Bu dönemde T. Özal: “*Ermenistan topraklarına iki üç bomba düşse ne olur, Türkiye Nahçıvan Özerk Bölgesine askerî birlik gönderse ne olur?*” konuşması önemle belirtilmelidir.¹⁸⁰ Nitekim Ermenistan'ın başlayan saldırıları karşısında Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin garantörü olan Türkiye, süreçle yakından ilgilenmiştir. Süreçte Türkiye'nin eylemlerine yönelik Cumhurbaşkanı T. Özal ve Başbakan Süleyman Demirel arasında mutabakat sağlanamamıştır. Cumhurbaşkanı'na göre askeri müdahale kaçınılmazken, Başbakan'a göre sorun diplomatik yolla çözülmeliydi. Zira T. Özal'ın vefatının ardından Cumhurbaşkanı seçilen S. Demirel, askeri müdahaleli çözüm yolunu rafa kaldırmıştır.¹⁸¹

1993 yılına gelindiğinde Azerbaycan genelinde yaşanan siyasi kargaşa ve uygulanan politikalar yüzünden Birinci Karabağ Savaşı döneminde Ermenilerin baskınlarını önlemedeki başarısızlık, beraberinde E. Elçibey hükümeti için zorlukları getirmiştir. E. Elçibey'in görevini bırakması Türkiye tarafından tedirginlikle karşılanmış, “*Türkiye'nin Güney Kafkasya'daki siyaseti başarısızlığa uğradı*” gibi endişeler duyulmuştur.¹⁸² Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev döneminde dış politikada izlenen denge

¹⁷⁸ Ayla Avcı, “Güney Kafkasya ve Türkiye Sosyo-Ekonomik İlişkisi”, Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 5 (2), 195-205, 2021, s. 200.

¹⁷⁹ TBMM, “Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk, İşbirliği ve İyi Komşuluk Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun”, 1993, “Çevrimiçi” https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc076/kanuntbmmc076/kanuntbmmc07603889.pdf Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁸⁰ İsmail Kaplan, “İki üç bomba Ermenistan toprağına düşerse...”, 18.07.2020, Türkiye Gazetesi, “Çevrimiçi” <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/ismail-kapan/614473.aspx> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁸¹ Fuat Aksu, Yunus Çolak, “Türkiye'nin Dış Politika Krizlerinde Ahdi Hukuk: Kıbrıs ve Nahçıvan Krizleri”, Bilig, (88), 19-54, 2019, ss. 42-45.

¹⁸² Sinem Karadağ, “Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Faktörü”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, S.B.E. İstanbul, 2017, ss. 88-89.

politikası kapsamında Azerbaycan'ın yeniden BDT üyesi olması ve eskisine nazaran çok yönlü dış politikaya yönelmesi, Türkiye tarafının belirtilen endişesini geçersiz kılmıştır. Nitekim bu dönemden itibaren Türkiye-Azerbaycan ilişkileri daha yapıcı gelişmiştir. 6 Mayıs 1997 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki konuşmasında H. Aliyev'in “*Bir Millet İki Devlet*” sloganı, çok yönlü gelişen Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin temel motivasyon kaynağını oluşturmaktadır.¹⁸³

Türkiye-Azerbaycan ilişkileri Cumhurbaşkanı İlham Aliyev döneminde de bir siyasal miras olarak, gerçekçi politikalar doğrultusunda sürdürülmüştür. Önceki bölümlerde, Türkiye-Azerbaycan arasındaki enerji, askeri ve stratejik ilişkilerinden bahsedilmiştir. Özetlenecek olursa, çok yönlü gelişen Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, 2010 ve 2021 yılında imzalanan, “Stratejik Ortaklık ve Karşılıklı Yardım Anlaşması” ve “Şuşa Beyannamesi” ile “Müttefik” düzeyine yükseltilmiştir. Belirtilmelidir ki, İkinci Karabağ Savaşı'nda Türkiye üretimi olan Bayraktar İnsansız Hava Araçları, Azerbaycan'a önemli güç kazandırmıştır. Türkiye ve Azerbaycan arasında bu denli yakınlık ve yapıcı iş birliği, halkların kardeşliğinin yanı sıra Türkiye ve Azerbaycan liderlerinin, birbirini anlaması, uyumlu ve iş birliği temelli çalışmalarından olumlu etkilenmiştir. Bu doğrultuda, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in doğum günü dolayısıyla Azerbaycan Televizyonunda yayınlanan programa gönderdiği videolu mesajda, “*Umum Milli Lider Haydar Aliyev'in bizlere miras bıraktığı tek millet iki devlet şiarını İlham kardeşimle birlikte daha ilerilere taşıma kararlılığımız da bakidir. İlişkilerimizde daim olan bir diğer unsur da 'Kardeş kömeyi' yani kardeş yardımdır. Türkiye'nin milli mücadele döneminde Azerbaycanlı kardeşlerince toplanan yardımları unutmamız mümkün müdür? Geçtiğimiz yaz aylarında çıkan orman yangınlarıyla mücadelede bize omuz veren Azerbaycanlı neferlerin sergilediği dayanışmayı unutmamız mümkün müdür? 15 Temmuz menfur darbe girişiminin akim bırakılmasında can Azerbaycan'ın desteğini unutmamız mümkün müdür? Bu temelde kardeşliğimizi 2010 yılında stratejik ortaklık seviyesine ulaştırdık. Bu yıl imzaladığımız Şuşa beyannamesi ile de kardeşliğimizi müttefiklikle taçlandırdık. Birbirine kalben bağlı olan ülkelerimizi boru hatlarıyla, demir yollarıyla da kenetledik.*

¹⁸³ Heydar Aliyev Heritage International Online Library, “Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in TBMM'ye hitaben yaptığı konuşma-Ankara, 6 Mayıs 1997”, 1997, “Çevrimiçi” <https://lib.aliyevheritage.org/tk/1020396.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Önümüzdeki dönemde inşallah Nahçıvan ile Azerbaycan'ın geri kalan toprakları arasındaki bağlantı da sağlanacak, iki kardeş böylece bir kez daha kucaklaşacaktır. Tüm bu ortak adımlar ve projeler sayesinde Türkiye-Azerbaycan iş birliğinin bölgesel refah ve istikrarın garantisi olma niteliği pekişecektir. Bu düşüncelerle İlham Aliyev kardeşimin doğum gününü en kalbi duygularımla tekrar kutluyor, can Azerbaycan'a selamlarımı iletiyorum. Rabb'im tüm Türkiye-Azerbaycan kardeşliğini daim kılsın, korusun diyorum” açıklaması, Türkiye ve Azerbaycan iş birliğinin geldiği son noktayı göstermesi açısından önemlidir.¹⁸⁴

Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin aksine Türkiye-Ermenistan ilişkileri tarihin farklı dönemlerinde sorunlar yaşamıştır. Taraflar arasındaki en sorunlu ve uzlaşması Ermeni diasporası etkisinden dolayı mümkün olmayan konu, sözde 1915 Ermeni Soykırımı iddialarıdır. Nitekim Fransa ve ABD'deki Ermeni diasporası bunu, Türkiye'ye karşı etkin kullanmaktadır. Bu sorundan ziyade Ermeniler, Türkiye'nin Doğu Anadolu bölgesini “Batı Ermenistan” olarak kabul etmektedir.¹⁸⁵ Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilk modern temas, 3 Aralık 1920 tarihinde taraflar arasında gerginliği azaltarak ve Ermenistan'ı Doğu Anadolu bölgesine yönelik toprak iddialarından vazgeçirecek Gümrü Antlaşması'nın imzalanmasıdır.¹⁸⁶

SSCB'nin dağılması sonrasında Türkiye, Ermenistan'ın bağımsızlığını 16 Ocak 1991 tarihinde tanımıştır.¹⁸⁷ Bağımsızlığın ilanından sonra ekonomik sorunlarla karşılaşan Ermenistan'a Türkiye, çeşitli insani desteklerde bulunmuştur. Fakat Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarının yüzde 20'sini işgal etmesi yüzünden, Türkiye'nin destekleri durmuş, iki ülke arasında hava ve kara sınırları kapatılmıştır.¹⁸⁸ Azerbaycan-Ermenistan arasında başlayan çatışmayı durdurmak için 12 devletin katılımıyla 24 Mart 1992 tarihinde AGİT Minsk Grubu tesis edilmiştir.¹⁸⁹ Bu örgütte

¹⁸⁴ Berk Özkan, “Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev'e doğum günü tebriği”, 24.12.2021, “Çevrimiçi” <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/cumhurbaskani-erdogandan-azerbaycan-cumhurbaskani-aliyev-dogum-gunu-tebrigi-/2456763> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁸⁵ Melek Kaymaz Mert, “Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinin AB ve ABD Açısından Önemi: 90'lı Yıllar Açısından Bir Değerlendirme”, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, 13 (1), 64-86, 2021, s. 68.

¹⁸⁶ ERIK J. ZÜRCHER, Turkey: A Modern History, 3.bs., London, I.B. Tauris, 2004, s. 153.

¹⁸⁷ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Türkiye-Ermenistan Siyasi İlişkileri”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁸⁸ Canyurt, a.e., ss. 112-113.

¹⁸⁹ Shamkhal Abilov, “OSCE Minsk Group: Proposals and Failure, the View from Azerbaijan. Insight Turkey”, 20(1), 143-164, 2018, s. 145.

gözlemci misyonunda bulunan Türkiye'nin örgütteki etkinliği, 3 eş başkanın (ABD, Fransa ve Rusya) etkinliğini pekiştirmesi sonrasında gitgide azalmıştır.¹⁹⁰

Türkiye-Ermenistan ilişkileri 15 Nisan 2005 tarihinde R. T. Erdoğan'ın Ermenistan Robert Koçaryan'a 1915 olaylarının araştırılması konusunda tarihçilerden oluşan bir komisyonun kurulması için istekte bulunmuştur.¹⁹¹ R. T. Erdoğan'ın yapıcı tavrına rağmen Ermenistan tarafı bunu dolaylı olarak kabul etmemiştir. Buna rağmen 2008 yılında yaşanan Rusya-Gürcistan Savaşı, bölgesel tecritte olan ve Gürcistan ve İran karayoluna bağımlı Ermenistan için çok zor olmuştur. Bu doğrultuda, Türkiye ile sınırların açılması, Ermenistan için büyük ekonomik önem taşımıştır.¹⁹²

2009-2014 döneminde Türkiye Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu döneminde belirlenen “Komşularla Sıfır Sorun” politikası kapsamında diğer komşular gibi Ermenistan ile normalleşmeye yönelik ılımlı yaklaşım benimsenmiştir.¹⁹³ Bu yaklaşım, Türkiye ve Ermenistan devletleri arasında 2008-2009 dönemlerinde yeni normalleşme sürecini doğurmuştur. Dünya Kupası grup eleme maçları kapsamında, Türkiye Cumhurbaşkanı A. Gül'ün 6 Eylül 2008 tarihinde Ermenistan'ı ziyaretini,¹⁹⁴ 7 Ekim 2009 tarihinde Ermenistan Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan'ın Türkiye'yi ziyareti takip etmiştir.¹⁹⁵

10 Ekim 2009 tarihine gelindiğinde İsviçre arabuluculuğunda Türkiye ve Ermenistan arasında “Diplomatik İlişkilerin Tesisi Protokolü” ve “İkili Ülkelerin Geliştirilmesi Protokolü” imzalanmasına rağmen bu normalleşme girişimi başarısız

¹⁹⁰ Ömer Engin Lütem, “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu”, Ermeni Araştırmaları, (50), 231-373, 2015, s. 239.

¹⁹¹ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “No:62 - 15 Nisan 2005, Başbakan Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan'a Gönderdiği Mektup hk.”, 15.04.2005, “Çevrimiçi” https://www.mfa.gov.tr/no_62---15-nisan-2005_basbakan-sayin-recep-tayyip-erdogan_in-ermenistan-devlet-baskani-robert-kocaryan_a-gonderdigi-mektup-hk_.tr.mfa Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁹² Faruk Sönmezoglu, Son Onyıllarda Türk Dış Politikası, İstanbul, DER Yayın Evi, 2016, ss. 707-708

¹⁹³ Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Yeni Dönemde Sıfır Sorun Politikası”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://www.mfa.gov.tr/yeni-donemde-sifir-sorun-politikasi.tr.mfa> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁹⁴ Sebnem Arsu, “Turkey's President Makes Historic Visit to Armenia”, The New York Times, 06.09.2008, “Çevrimiçi” <https://www.nytimes.com/2008/09/07/world/europe/07turkey.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁹⁵ Paul de BERNARD, Hasmik Mkrtchyan, “Soccer Diplomacy Brings Turkey's Gul To Armenia”, Reuters, 07.09.2008 “Çevrimiçi” <https://www.reuters.com/article/us-armenia-turkey-idUSL634500720080907> Erişim Tarihi 13/06/2022.

olmuştur.¹⁹⁶ İmzalanan protokoller 2018 yılında S. Sarkisyan tarafından fesih edilmiştir.¹⁹⁷ Agos gazetesine röportaj veren Ermeni Devrimci Federasyonu Partisi Uluslararası Büro Temsilcisi Giro Manoyan, sürecin arkasında ABD'nin olduğu kanısındadır. Zira bu yaklaşıma göre ABD, Türkiye-Ermenistan ilişkilerini güçlendirerek, Rusya ve İran'ın bölgedeki etkisini dengelemeye çalışmıştır.¹⁹⁸ Ayrıca Türkiye'nin Ermenistan ile normalleşmeye yönelik başlattığı sürecin, Karabağ Sorunu'nun çözümünü kapsamaması, Türkiye-Azerbaycan arasında geçici gerginlik yaratmıştır. Gerginliği tırmandıran en önemli sorunsu Türkiye-Ermenistan arasında imzalanan protokollerde, Ermenistan askerlerinin işgal ettikleri Azerbaycan topraklarını terk etmesine dair gerekliliğin bulunmaması olmuştur.¹⁹⁹ Türkiye-Ermenistan arasında yaşanan bu başarısızlığın ana nedeninin A. Davutoğlu'nun savunduğu "Komşularla Sıfır Sorun" politikasından kaynaklandığı gözlemlenebilir. Belirtilen sorunlardan dolayı Türkiye-Ermenistan arasındaki normalleşme süreci başarısız olmuştur.

2018 yılında Ermenistan'da yaşanan Kadife Devrimi sonrasında, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde önemli birtakım gelişmeler görülmüştür. Ermenistan'daki seçimleri Batı destekli Nikol Paşinyan'ın kazanması ve onun Türkiye ile normalleşmeye yönelik verdiği mesajlar önemle belirtilmelidir. İkinci Karabağ Savaşı'nda büyük yenilgiye uğrayan Ermenistan tarafı ve özellikle N. Paşinyan, iç politikada etkinlik kazanabilmek ve dış politikada bölgesel projelerden faydalanabilmek için Türkiye ve Azerbaycan ile normalleşme görüşmelerini başlatmıştır. Bu doğrultuda, Türkiye tarafından da savunulan 3+3 platformu, Türkiye-Ermenistan ve Azerbaycan-Ermenistan devletleri arasındaki normalleşme açısından büyük kolaylık sağlayacaktır. 2009 yılında yarım kalan normalleşme süreci, Türkiye ve Ermenistan devletlerinin karşılıklı özel temsilciler atamasıyla yeniden işlevlik kazanmıştır. Bu doğrultuda, taraflar arasındaki

¹⁹⁶ Rick Demarest, "Turkey And Armenia Sign Accords To Normalize Diplomatic Relations", DW, 10.10.2009, "Çevrimiçi" <https://www.dw.com/en/turkey-and-armenia-sign-accords-to-normalize-diplomatic-relations/a-4781064> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁹⁷ Ruslan Rehimov, "Ermenistan, Zürih Protokollerini Feshetti", AA, 01.03.2018, "Çevrimiçi" <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ermenistan-zurih-protokollerini-feshetti/1077406> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁹⁸ Alin Ozinian, "Türkiye "Bağımsız Ermenistan" fikrine bunca yıldır hâlâ alışamadı", AGOS, 06.03.2015, "Çevrimiçi" <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/10793/turkiye-bagimsiz-ermenistan-fikrine-bunca-yildir-hl-alisamadi> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁹⁹ Yelda Demirağ, "2015'e Bir Kala Türkiye-Ermenistan İlişkileri", Ermeni Araştırmaları", (47), 71-84, 2015, s. 76.

normalleşmeyi başlatmak için Türkiye tarafından ABD’de Büyükelçilik görevinde bulunmuş Serdar Kılıç, Ermenistan tarafından Parlamento Başkan yardımcısı Ruben Rubinyan öncülüğünde özel temsilci grup oluşturulmuştur. Özel temsilcilerin görüşmeleri, 14 Ocak 2022 tarihinde Moskova’da, 24 Şubat ve 3 Mayıs 2022 tarihlerinde Viyana’da gerçekleşmiştir.²⁰⁰ Bu görüşmeler sonucunda devletler arasında şimdilik, uçak seferleri başlatılmıştır.²⁰¹

12 Mart 2022 tarihinde Türkiye ev sahipliğinde düzenlenen Antalya Diplomasi Forumu’na Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan’ın katılımı ise Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde geline son noktayı göstermektedir.²⁰² Ermenistan’ın Türkiye ile bu denli yakın ilişkiler içerisine girmesi ve normalleşmeyi “önkoşulsuz” çok yönlü sürdürmeye çalışması, Rusya’nın Ermenistan üzerindeki etkisini dengelemekten kaynaklanmaktadır. Bunun hem Ermenistan hükümetinin hem de ABD’nin planı olduğu söylenebilir. Buna rağmen 24 Şubat 2022 tarihinden başlayan Rusya-Ukrayna Krizi sonucunda “*bölgede Rusya’nın etkisi azalacak*” varsayımı, Ermenistan tarafından ulusal güvenlik sorunu olarak algılanmıştır. Zira bölgede Rusya güç kaybederse, Türkiye bu boşluğu çok kolaylıkla telafi edebilecek ve “önkoşulsuz” başlatılan görüşmeler Ermenistan’ın aleyhine sonuçlanacaktır. Bu varsayımla Ermenistan, bu sefer Türkiye ve Azerbaycan’ı da dengelemek için Batılı devletleri, Dağlık Karabağ Sorunu’nun çözümü ve Azerbaycan ile normalleşme sürecine dahil etmeye çalışmaktadır. Ancak Ermenistan’ın bu yöndeki girişimleri ne Rusya ne Türkiye ne de Azerbaycan devletlerinin stratejik hedefleriyle uzlaşmaktadır. Ermenistan’ı bu politikalarından vazgeçirmek için 8 Nisan 2022 tarihinde Moskova’da Rusya-Ermenistan Dışişleri Bakanlarının gerçekleşen toplantısında Rusya Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov, dolaylı olarak AGİT Minsk Grubu’na ihtiyacın artık kalmadığı görüşünü mevkidaşına iletmiştir. Rusya’nın Türkiye ve Azerbaycan gibi meseleye yaklaşımı, oluşum süreci devam eden 3+3 platformunun ne

²⁰⁰ Armenpress, “Armenian, Turkish Special Representatives to hold next meeting on May 3”, 28.04.2022, “Çevrimiçi” <https://armenpress.am/eng/news/1081889.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²⁰¹ Rabia İclal Turan, “Armenia receives 1st flight from Türkiye amid normalization process”, AA, 03.02.2022, “Çevrimiçi” <https://www.aa.com.tr/en/turkey/armenia-receives-1st-flight-from-turkiye-amid-normalization-process/2492451> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²⁰² Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “No: 83, 12 Mart 2022, Sayın Bakanımızın Antalya Diplomasi Forumu Marjında 12 Mart 2022 tarihinde Ermenistan Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan’la Yaptığı İkili Görüşme Hk.”, 12.03.2022, “Çevrimiçi” https://www.mfa.gov.tr/no_-83_-sayin-bakanimizin-antalya-diplomasi-forumu-marjinda-12-mart-2022-tarihinde-ermenistan-disisleri-bakani-ararat-mirzoyan-la-yaptigi-ikili-gorusme-hk.tr.mfa Erişim Tarihi 13/06/2022.

denli etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim ilgili taraflarca kabul edilmesi pek mümkün olmayan isteklerde bulunan Ermenistan'ın, kendisine karşı birleşen güçler karşısında pek dayanamayacağı ve normalleşme sürecini başlatacağı beklenmektedir. Ermenistan eğer Rusya'nın kendi üzerindeki etkisini azaltmak istiyorsa, Türkiye ve Azerbaycan ile normalleşme en karlı seçim olacaktır. Ayrıca Türkiye ve Ermenistan arasında sağlanması beklenen normalleşme, Yunan ve Kürt lobisine karşı Türkiye'nin elini güçlendirecektir.

3.4.İsrail Dış Politikasında Güney Kafkasya ve Azerbaycan-Ermenistan Çatışması

3.4.1. Yeni Çevre Doktrini

Bağımsızlığını ilan ettiği 14 Mayıs 1948 tarihinden itibaren Arap devletleriyle çevrelenen İsrail, devlet egemenliğini sürdürebilmek için çeşitli dış politika stratejileri geliştirmiştir. Bunlar, 1950-1990 dönemlerinde uygulanan “Çevre Stratejisi” ve “Yeni Çevre Stratejisi” olmuştur. Bu bağlamda, İsrail devletinin coğrafi konumu ve jeopolitik gerçeklerinin incelenerek, Çevre ve Yeni Çevre stratejilerinin İsrail dış politikasındaki etkisinin değerlendirilmesi, Azerbaycan-Ermenistan çatışması sürecinde aktif aktör olan İsrail'in rolünün analiz edilmesi açısından elzemdir.

*“İsrail Devletin toplam alanı 22.145 km karedir. Bunun 21.671 km karesi toprak alanıdır. İsrail'in uzunluğu 470 km, en büyük genişliği ise 135 km.dir.”.*²⁰³ *“İsrail, Asya ile Afrika kıtalarının birleştiği bir noktada bulunmakta olup; batısında Akdeniz, kuzeyinde Lübnan ve Suriye, doğusunda Ürdün, güneyinde Mısır ve Kızıl Deniz ile çevrilidir. İsrail'in en yüksek noktası Golan Tepeleri'ndeki Hermon Dağı (2.656 m) ile Negev'deki Rosh Ramon Dağı (1.035 m); en alçak noktası ise deniz seviyesinin 400 metre altında bulunan Ölü Deniz'dir.”.*²⁰⁴ İsrail ekonomisi açısından şüphesiz ki enerji zengini Doğu Akdeniz bölgesindeki Leviathan sahasının önemi gösterilmelidir.²⁰⁵ Sahada 605 milyar m³ doğal gaz rezervi bulunduğu tahmin edilmektedir.²⁰⁶

²⁰³ Ruth Ben-Haim, İsrail Hakkında Gerçekler, 1.bs., İsrail Enformasyon Merkezi, Kudüs, İsrail, 2003, s. 96.

²⁰⁴ Emine Özal, “İsrail Ülke Bilgi Notu”, ADASO İhracat Destek Ofisi, 2020, s. 2.

²⁰⁵ Umut Kedikli, Önder Çalağan, “Enerji Alanında Bir Rekabet Sahası Olarak Doğu Akdeniz'in Önemi”, Sosyal Bilimler Metinleri, 2017 (1), 120-138, 2017, s. 126.

²⁰⁶ NS Energy, “Leviathan Gas Field, Mediterranean Sea”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://www.nsenergybusiness.com/projects/leviathan-gas-field-mediterranean-sea/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Akdeniz'e sınırının bulunması İsrail'i liman ülkesi yapmaktadır. Özellikle Hayfa Limanı yenilendiği takdirde, İsrail için uzun vadeli büyük ekonomik kazanım olacaktır. Buna rağmen ülkede, Filistin meselesinden dolayı istikrar sağlanabilmiş değildir.²⁰⁷ İsrail ve Arap devletleri arasında tarihte çeşitli savaşlar yaşanmıştır. 1948-1949 yılları arasında yaşanan savaş ve 1964 yılında tesis edilen Filistin Kurtuluş Örgütü, İsrail'i daha sert politika uygulamaya zorlamıştır. İsrail'in güvenlik sorunlarını iç ve dış unsurlar kapsamında inceleyen Yadak şöyle sınıflandırmaktadır;

İç unsurlar: din, toplumsal yapı, coğrafi konum, devlet sınırlarının savunmasında askeri gücün yetersiz kalması, sınırlı insan kaynakları ve radikal Yahudi sempatizanların artması,

Dış unsurlar: Arap devletleri arasında iş birliği, ulaşım ve iletişim teknolojilerindeki ilerleme, Filistin Kurtuluş Örgütü'nün artan etkinliği ve Filistin meselesinde İsrail karşıtı ülkelerin sayısının artması.²⁰⁸

Orta Doğu'nun mevcut jeopolitiği de İsrail'i sert gerçekçi politikalar uygulamaya zorlamaktadır. Bu kapsamda, kendisini Siyonizm'in merkezi konumuna taşımaya çalışan İsrail, Yahudilerin bölgeye göçünü hızlandırarak, ülke içerisinde yaşayan Arapların devlet üzerindeki etkisini kırmaya çalışmaktadır. Ayrıca komşusu Lübnan'da etkin faaliyet gösteren Hizbullah grupları da İsrail için birer güvenlik sorunudur. AL-Akhbar, Hizbullah'ın sahip olduğu füze sayısının İsrail için büyük tehlike olduğunu belirtmektedir.²⁰⁹ Hizbullah'ın bu denli nüfuzunun arkasında Hizbullah Genel Sekreteri Nasrallah'ın "*İran'ın parası olduğu sürece Hizbullah'ın da var.*"²¹⁰ açıklaması, İsrail'in güvenlik gerekçelerini anlamak adına önemli bir kanıttır.

²⁰⁷ Ceyhun Çiçekçi, "İsrail, Tiran Boğazı ve Ötesi: Jeopolitik Bir Okuma", Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi, 2 (1), 68-82, 2019, s. 72.

²⁰⁸ Abdallatif Yadak, "İsrail Güvenlik Politikası ve Güvenlik Duvarının Filistin Halkına Etkileri", 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 3 (9), 163-176, 2014, ss. 167-168.

²⁰⁹ Yahya Dbuk, "Stratejik Çevre: İsrail'i Endişelendiren Sorular", Medyasafak.net, 20.04.2013, "Çevrimiçi" <https://medyasafak.net/haber/773/stratejik-cevre--israili-endiselendiren-sorular> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²¹⁰ TRT Haber, "İran'ın parası olduğu sürece Hizbullah'ın da var", 24.06.2016, "Çevrimiçi" <https://www.trthaber.com/haber/dunya/iranin-parasi-oldugu-surece-hizbullahin-da-var-258084.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Bu denli ulusal güvenlik sorunu yaşayan İsrail dış politikasında, Başbakan David Ben-Gurion tarafından 1957-1960 döneminde “Çevre Doktrini” kapsamında politikalar uygulanmıştır. Bu doktrin kapsamında İsrail, Mısır Cumhurbaşkanı Gamal Abdel Nasser`ın Pan-Arap fikrinin etkisini azaltmaya çalışmış, bölgedeki azınlıkta olan millet ve dini gruplarla ilişkilerini geliştirmiştir. Bu stratejisinin hayata geçmesinde Türkiye, İran ve Etiyopya temel partner ülkeler olarak belirlenmiştir.²¹¹ Buna rağmen 1960 yılında yaşanan askeri darbeye Türkiye, 1979 yılında yaşanan İslam Devrimi sonrasında İran ile ortaklık ilişkileri son bulmuştur. Türkiye ile ilişkiler incelendiğinde, ilk yıllarda Türk hükümetlerinin Arap devletlerine mesafeli olması ve Batıcı politika uygulaması olumlu karşılanırken, 1970`li yıllardan itibaren Türkiye`nin Arap devletleriyle ilişkileri güçlendirmesi bu ilişkileri kesintiye uğratmıştır.²¹² Buna karşın İsrail ve Türkiye arasında 1990`lı yıllarda önemli iş birlikleri gözlemlenmiştir. Örneğin, Kürdistan İşçi Partisi (Partîya Karkerên Kurdistanê, PKK) ile mücadelede ABD ve AB, Türkiye`yi eleştirerek, silah satışlarında ciddi kısıtlamalar getirirken, İsrail, askeri açıdan Türkiye`ye destek sağlamıştır. Ayrıca bu dönemde Suriye ve Yunanistan, Türkiye karşıtı PKK`yı desteklerken, İsrail, Türkiye`ye lobi konusunda da destek vermiştir.²¹³

1998 yılında Commentary dergisinde Soğuk Savaş sonrasında 'Yeni Orta Doğu' konusu üzerine çalışma yapan Daniel Pipes, sahip olduğu dünyevi benzerlikler ve Arap olmamasından dolayı İsrail ve Türkiye arasındaki ilişkilerin yeniden iş birliğine dönmesi gerektiği fikrini savunmuştur.²¹⁴ Pipes gibi bu varsayımı Emmanuel Navon, Türkiye ve İran ile ilişkilerin geliştirilmesi halinde, Araplara karşı çevrelemenin kolay olacağı varsayımıyla bu fikri desteklemiştir.²¹⁵

²¹¹ The Guardian, “Periphery: Israel’s search for allies in the Middle East by Yossi Alpher”, 30.04.2015, “Çevrimiçi” <https://www.theguardian.com/world/iran-blog/2015/apr/30/periphery-israel-iran-relations-yossi-alpher-book-review> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²¹² Mehmet Kaya, “Türk-İsrail İlişkileri ve Filistin”, Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9 (18), 1043-1066, 2019, s. 1058.

²¹³ Engin Akçay, İbrahim Aytaç Anlı, “İsrail: Türkiyesiz Güvenlik”, Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi, 5 (1), 2013, s. 159.

²¹⁴ Leon Hadar, “The Collapse Of Israel’s ‘Periphery Doctrine’”, Foreign Policy, 26.06.2010, “Çevrimiçi” <https://foreignpolicy.com/2010/06/26/the-collapse-of-israels-periphery-doctrine/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²¹⁵ Dipanjan Roy Chaudhury, “Experts discuss emerging contours of Israel’s ‘periphery’ doctrine”, The Economic Times, 25.06.2021, “Çevrimiçi” <https://economictimes.indiatimes.com/news/international/world-news/experts-discuss-emerging-contours-of-israels-periphery-doctrine/articleshow/83814726.cms> Erişim Tarihi 13/06/2022.

1979 yılında yaşanan İslam Devrimi sonrasında İran, İsrail karşıtı bölgesel politikalar uygulamaya başlamıştır. İran'ın İsrail karşıtı bu söylemleri, İsrail'in güvenlik politikalarında değişime neden olmuştur. 1980-1990 döneminden itibaren İsrail, İran karşıtı olmak kaydıyla komşularıyla hızlı bir normalleşme sürecine girmiştir. Bunu kolaylaştıran unsursa, Arap devletlerinde İsrail karşıtı liderlerin çoğunun görevde olmayışı olmuştur. Benimsenen “Yeni Çevre Doktrini” doğrultusunda, 3 Mart 1979 tarihinde Mısır, 30 Ekim 1991 tarihinde ABD ve SSCB'nin ara buluculuğunda düzenlenen Madrid Barış Konferansı'nda Suriye, Ürdün ve Filistin taraflarıyla barış antlaşması imzalanmıştır.²¹⁶ Buna rağmen eski ortak Türkiye ile ilişkiler istenen düzeye yükseltilememiştir. Bu antlaşmadan ziyade 13 Eylül 1993 tarihinde Filistin ile Oslo Antlaşması'nı imzalayan İsrail, iç dengeye yönelik çabalarını da artırmıştır.²¹⁷

Komşuları ile ilişkilerini yeniden normalleştirmeye çalışan İsrail, Şii Hilali politikası uygulayan İran'ın eylemlerini kendi ulusal güvenliğine yönelik tehdit olarak algılamaktadır. Bu tehdit, İsrail için A. Nasser'in Pan-Arap milliyetçiliğinden sonra ikinci büyük sorun olmaktadır. Bu hususta, 2019 yılında yayınlanan “İsrail ile Arap Körfez ülkeleri arasındaki ilişkinin arkasında ne var?” konulu çalışmasında Rahman, İsrail'in Arap devletleriyle ilişkilerini geliştirmesinin nedenini, ABD'nin bölgeden çekilmesi sonrasında İran'ın güçlenme ihtimalinde göstermektedir.²¹⁸ 9 Mart 2022 tarihinde İsrail Cumhurbaşkanı Isaac Herzog'un Türkiye ziyareti²¹⁹ de bu bağlamda, İsrail'in yeni stratejisinin çalışması için büyük adımdır. Nitekim ikili görüşme esnasında İsrail ve Türkiye arasında yeni doğal gaz nakil hatlarına dair istişarelerin yapılması²²⁰ ikili

²¹⁶ UN, “Invitation to Madrid Middle East Peace Conference (“Madrid Principles”)-US, USSR Letter (Non-UN Document)”, 1991, “Çevrimiçi” <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-208112/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²¹⁷ Richard Kreitner, “September 13, 1993: Israel and the PLO Sign the Oslo Accords”, The Nation, 13.09.2015, “Çevrimiçi” <https://www.thenation.com/article/archive/september-13-1993-israel-and-the-plo-sign-the-oslo-accords/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²¹⁸ Omar Rahman, “What’s behind the relationship between Israel and Arab Gulf states?”, The Brookings Institution, 28.06.2019, “Çevrimiçi” <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/01/28/whats-behind-the-relationship-between-israel-and-arab-gulf-states/#cancel> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²¹⁹ Isabel Kershner and Safak Timur, “Israel’s President Visits Turkey in Sign of Thawing Relations”, The New York Times, 09.03.2022, “Çevrimiçi” <https://www.nytimes.com/2022/03/09/world/middleeast/israel-isaac-herzog-turkey-visit.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²²⁰ Euronews, “İsrail ile Türkiye arasındaki doğal gaz boru hattı projesi Rus gazına karşı Avrupa için çözüm mü?”, 03.04.2022, “Çevrimiçi” <https://tr.euronews.com/2022/03/29/israil-ile-turkiye-aras-ndaki-dogal-gaz-boru-hatt-projesi-rus-gaz-na-kars-avrupa-icin-cozu> Erişim Tarihi 13/06/2022.

ilişkilerin zamanla stratejik yakınlık kazanmasına katkı sağlayabilir. Buna rağmen taraflar arasında Filistin meselesinden dolayı çeşitli siyasi karşıtlıklar çözülmüş değildir.

Kısaca, uzun dönemdir Arap devletleriyle kuşatılan İsrail, benimsediği Yeni Çevre Doktrini doğrultusunda, eski hasımları Arap devletleri ve ortağı Türkiye ile normalleşme sürecini sürdürmektedir. İsrail'in bu stratejisi, bir taraftan İran tehlikesine karşı düşünülmüşken, diğer taraftan bölgesel projelerde daha çok katılımı amaçlamaktadır. İsrail'in bu isteğine rağmen Filistin sorunu çözülmeden belirtilen hedeflerin somutlaşması ve istikrarlı sürdürülmesi zor görülmektedir. Bunun için İsrail'in, devlet üzerindeki radikal Yahudi grupları dizginlemesi gerekmektedir.

3.4.2. İsrail Dış Politikası ve Azerbaycan-Ermenistan Çatışması

Önceki başlıkta bahsedildiği gibi 1990'lı yıllardan itibaren dış politikasında Yeni Çevre doktrini uygulayan İsrail, hasımı İran'ı dengelemek için farklı bölgelerde girişimlerini sürdürmektedir. Güney Kafkasya bölgesinde 30 yılı aşkın süredir devam eden Azerbaycan-Ermenistan çatışması sürecinde İsrail de etkin rol almaktadır. Özellikle Azerbaycan'da yaşayan Yahudilerle Azerbaycanlılar arasındaki toplumsal yakınlıktan ve ortak stratejik çıkarlardan dolayı, Birinci ve İkinci Karabağ Savaşı'nda İsrail, Azerbaycan ile hem lobi hem de askeri alanda iş birliğini sürdürmüştür. Çalışmanın seyri açısından İsrail'in Azerbaycan ve Ermenistan ile ilişkilerinin tarihsel bulgular ışığında genel incelenmesi çalışmanın seyri açısından elzemdir.

25 Aralık 1992 tarihinde İsrail'in Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımasıyla taraflar arasında ikili ilişkiler gelişmeye başlamıştır. Bu ortaklığın temelinde, iki halk arasındaki yakınlık ve İran'ın İsrail yardımıyla dengelenmesi başlıkları olmuştur.²²¹ Nitekim Azerbaycan Devlet İstatistik Komitesi'nin 2009 yılı raporuna göre ülkede 9 bin civarında Yahudi yaşamaktadır.²²² İsrail-Azerbaycan arasındaki uyum Özdaşlı'ya göre Hazar Havzası'nın enerji potansiyelinin İsrail için öneminden ve her iki ülkenin kuşatılmış jeopolitik benzerliğinden kaynaklanmaktadır.²²³

²²¹ Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, “İsrail Dövləti”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://mfa.gov.az/az/category/asiya-ve-okeaniya/israil> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²²² Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, “Əhali”, 2009, “Çevrimiçi” <https://www.stat.gov.az/source/demography/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²²³ Özdaşlı, a.e., s. 181.

1990'lı yıllarda açıktan olmasa da İsrail ve Azerbaycan devletleri arasında çeşitli diplomatik temaslar yaşanmıştır. Birinci Karabağ Savaşı'nda Türkiye gibi Azerbaycan'a Yahudi lobisi aracılığıyla destek sağlayan İsrail'in Azerbaycan'a sattığı silahlar, dönemin zorluklarına rağmen Azerbaycan ordusunun savunma kabiliyetini olumlu etkilemiştir.²²⁴ Bu yakınlık ve iş birliği, birçok düşünce kuruluşuna göre “*dini farklılıklar devletlerarası iletişimin kurulmasına engeldir*” varsayımını geçersiz kılmıştır. Devletler arasında belirtilen ilişkilerden ziyade Yahudi asıllı Azerbaycanlıların Birinci Karabağ Savaşı'ndaki etkin katılımı ve Yahudi asıllı Azerbaycan ulusal kahramanı tankçı Albert Aguranov örneğinde savaş esnasındaki fedakarlıkları ve şehit olmaları, halklar arasındaki ilişkilerin ne denli yakın olduğunu özetlemektedir.²²⁵ Özellikle 1992 yılında ABD Kongresi tarafından Azerbaycan'a uygulanan 907 sayılı ekonomik ve askeri ambargoya uymayan İsrail, Azerbaycan'a önemli silahların satışını hayata geçirmiştir. Fakat sürdürülen askeri ilişkilere ait resmi kayıtların bilinir olmaması, beraberinde rivayetleri doğurmuştur. Ayrıca 1994 yılında başlayan Azerbaycan enerji diplomasisine de Yahudi lobisinin katkıda bulunduğu bilinmektedir.²²⁶

1997 yılından itibaren İsrail-Azerbaycan ilişkileri daha somutlaşmıştır. 1997, 2007, 2009 yıllarında Benjamin Netanyahu (1997), Başbakan Yardımcısı Lieberman (2007), Dışişleri Bakanı Tsipi Livni (2007) ve Devlet Başkanı Şimon Peres'in (2009) Azerbaycan'a ziyaretleri ikili ilişkilerin çok yönlü geliştiğini göstermektedir.²²⁷ Bu ziyaretlerin askeri boyutlar bazında etkisi sadece 2008 yılında İsrail'de yayınlanan “Haaretz” gazetesinin savunma editörlerinden Yossi Melman'ın yazısıyla bilinirlik kazanmıştır.²²⁸ 2012 yılına gelindiğinde İsrail ve Azerbaycan arasında İnsansız Hava Araçları'nın alınması ile ilgili 1,6 milyar dolarlık anlaşma imzalanmıştır.²²⁹ Jeopolitik

²²⁴ Murat Ülgül, “İsrail-Azerbaycan Stratejik Ortaklığı ve Türkiye-İsrail İlişkilerine Etkileri, 2009-2015”, Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Cilt 7 Sayı 16, 2016, s. 102.

²²⁵ Doğan Kasadolu, “Azeri halk kahramanı Yahudi Agarunov”, ŞALOM, 15.07.2020, “Çevrimiçi” <https://www.salom.com.tr/haber/115230/azeri-halk-kahramani-yahudi-agarunov> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²²⁶ Esma Özdaşlı, “Azerbaycan-İsrail: Dar Ama Derin Bir İlişki”, Fikir Turu, 13.09.2021, “Çevrimiçi” <https://fikirturu.com/jeo-strateji/azerbaycan-israil-dar-ama-derin-bir-iliski/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²²⁷ İbrahim Erdoğan, “Farklılıktan Stratejik İşbirliğine Azerbaycan-İsrail İlişkileri”, OAKA, Cilt: 8, Sayı: 15, 2013, ss. 20-44.

²²⁸ Yossi Melman, “Israel and Azerbaijan Close Multi-million Dollar Arms Deal”, Haaretz, 26.09.2008, “Çevrimiçi” <https://www.haaretz.com/1.5038068> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²²⁹ Haaretz, “Israel Signs \$1.6 Billion Arms Deal With Azerbaijan”, 26.02.2012, “Çevrimiçi” <https://www.haaretz.com/1.5190757> Erişim Tarihi 13/06/2022.

gerekeçler ve İran'ın hassasiyeti gözetilerek sürdürüldüğü tahmin edilen İsrail-Azerbaycan ilişkileri, 2013 yılında Azerbaycan Dışişleri Bakanı Elmar Mammadyarov'un İsrail ziyaretiyle olgunluk kazanmıştır.²³⁰ İsrail-Azerbaycan devletleri arasındaki askeri ilişkiler, 2011-2020 döneminde önemli gelişim yaşamıştır. Azerbaycan'ın silah ithalatının yüzde 69'luk payını karşılayan İsrail'in üretimini yaptığı "Harop" insansız hava araçları, 2016, 2020 yıllarında yaşanan Nisan ve İkinci Karabağ Savaşı'nda, Azerbaycan tarafına önemli güç kazandırmıştır.²³¹ Haziran 2021'de taraflar arasındaki ilişkilerin daha üst seviyeye yükseltilmesi ve büyükelçiliğin açılacağına dair bilgi, Azerbaycan Ekonomi Bakanı Mikayıl Cabbarov ile İsrail Turizm Bakanı Yoel Razvozov'un İsrail'de Azerbaycan Ticaret ve Turizm Temsilciliği'nin açılış konuşmasında yer almıştır.²³² Bu dönemde İsrail-Azerbaycan ilişkilerinin gelişmesine tepki gösteren İran'ın geçersiz iddialarına Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, *"Biz iyi niyet sergiliyoruz. Fakat bu kendimize yönelik asılsız suçlamaları kabul edeceğimiz anlamına gelmez. Bunu burada, Cebrayıl'da, Aras nehrinin kıyısında, Azerbaycan halkına ve tüm dünyaya söylüyorum. Bize karşı yapılan asılsız suçlamalar cevapsız kalmayacak. Bu iddiaları reddediyor ve kanıt talep ediyoruz. Bazı İranlı taşralı mollaların son dönemde Azerbaycan'a yönelik iftiralarını umursamadık. Fakat sonra ne yazık ki yetkililer bize karşı mesnetsiz suçlamalarda bulunmaya başladılar. Güya Azerbaycan İsrail'i bu bölgelere getirmiş. Gözlerini açıp görsünler. İsrail'i burada nerede gördüler. Burada tek bir kişi bile yaşamıyor. Burada bina yok. Kanıt var mı. Yok. Kanıt yoksa herkes söylediklerinden sorumlu tutulmalıdır. Kimsenin bize karşı mesnetsiz iftiralar üretmesine izin veremeyiz."*²³³ Bu açıklama sonrasında Azerbaycan ve İran devletleri arasındaki güven artırıcı görüşmeler ve bir dizi anlaşmalarla taraflar arasındaki gerilim giderilmiştir. İsrail-Azerbaycan ilişkilerinin, İsrail Cumhurbaşkanı'nın Türkiye'yi resmi ziyareti sonrasında bu sefer, Türkiye-Azerbaycan-İsrail olarak da gelişim yaşayacağı tahmin edilmektedir. İsrail karşısında Azerbaycan'ın ekonomik

²³⁰ Azernews, "Elmar Mammadyarov to visit Israel", 18.04.2013, "Çevrimiçi" <https://www.azernews.az/nation/52487.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²³¹ SİPRİ, "Arms transfers to conflict zones: The case of Nagorno-Karabakh", 2021, "Çevrimiçi" <https://www.sipri.org/commentary/topical-background/2021/arms-transfers-conflict-zones-case-nagorno-karabakh> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²³² Rüdaw, "Azerbaycan, İsrail'de ticari temsilcilik ofisi açtı", 29.07.2021, "Çevrimiçi" <https://www.rudaw.net/turkish/world/290720212> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²³³ Anayurt Gazetesi, "Aliyev'den İran'a tepki", 04.10.2021, "Çevrimiçi" <https://anayurtgazetesi.com/haber/10680854/aliyevden-irana-tepki> Erişim Tarihi 13/06/2022.

performansı şöyledir. İhracat: 1.331.618.190 \$, ithalat: 43.686.270 \$, ticaret dengesi ise 1.287.929.920 \$'dır.²³⁴

İsrail'in Azerbaycan ile sürdürdüğü ilişkilere karşın Ermenistan ile ilişkilerinde kayda değer ilerleme yaşanmamıştır. İlişkilerin gelişimi önündeki engeli Özdaşlı, iki varsayımla özetlemektedir.

1. 1915 yılında Osmanlı Devleti tarafından kabul edilen Ermeni Tehcirinde Yahudilerin rolünün olduğu varsayımı,
2. İkinci Dünya Savaşı döneminde 812. Ermeni lejyonun Yahudi karşıtı eylemleri varsayımı.²³⁵

18 Aralık 2014 tarihinde, "Ermenistan'da Yahudi karşıtlığı: Açık ve Mevcut Tehlike" başlıklı yazısında Arye Gut, SSCB'nin dağılması sonrasında Ermenistan'da yaşayan Yahudilere karşı uygulanan antisemitist yaklaşım sonucunda Yahudilerin göçe zorlandığını anlatmaktadır.²³⁶

Bölge devletleriyle ilişkilerini geliştirmeyi hedefleyen İsrail, Ermenistan'ın bağımsızlığını 4 Nisan 1992 tarihinde tanımıştır.²³⁷ Gelişen İsrail-Azerbaycan ilişkilerinden dolayı Ermenistan ile ilişkiler ikincil önemde olmuştur. Bu bağlamda, Novikova kendi çalışmasında, Yunanistan ve İran ile iş birliğini tercih etmesi yüzünden Ermenistan'ın Türkiye ve İsrail ile ilişkilerini geliştiremediğini belirtmektedir.²³⁸ 1993-2007 döneminde Gürcistan'ın Tiflis Elçiliği üzerinden Ermenistan ile diplomatik ilişkilerini sürdüren İsrail'e karşın Ermenistan, 1996, 2012 yıllarında fahri konsolos olarak Tsolak Momjian'ı ve Armen Melkonian'ı İsrail'de görevlendirmiştir.²³⁹ İsrail ise sadece 2010 yılında Shmuel Meirom'u Ermenistan'da görevlendirmiştir. Fakat İkinci Karabağ Savaşı'nda Azerbaycan'ı destekleyen İsrail'e protesto olarak Ermenistan, kendi

²³⁴ <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/AZE/Year/2019/TradeFlow/EXPIMP>

²³⁵ Özdaşlı, a.e., s. 188.

²³⁶ Arye Gut, "Anti-Semitism in Armenia: a clear and present danger", 18.12.2014, "Çevrimiçi" <https://jewishchronicle.timesofisrael.com/anti-semitism-in-armenia-a-clear-and-present-danger/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²³⁷ Iya Bourtnan, "Israel and Azerbaijan's Furtive Embrace", Middle East Quarterly, 2006, "Çevrimiçi" <https://www.meforum.org/987/israel-and-azerbaijans-furtive-embrace?ref=nf> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²³⁸ Gayane Novikova, "Armenia and the Middle East", MERIA, 2000, "Çevrimiçi" https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/meria/meria00_nog01.html Erişim Tarihi 13/06/2022.

²³⁹ Armenpress, "Armenian Ambassador had a meeting with Israeli president", 18.10.2012, "Çevrimiçi" <https://armenpress.am/eng/news/696728> Erişim Tarihi 13/06/2022.

konsolesunu geri çağırıştır.²⁴⁰ İsrail karşısında Ermenistan'ın ekonomik performansı ise şöyledir. İhracat: 7.256.010 \$ İthalat:10.406.980 \$, taraflar arasındaki ticaret dengesi: - 3.151.970 \$'dır.²⁴¹

Kısaca, halklar ve devletler arasındaki yakın temaslar doğrultusunda gelişen İsrail-Azerbaycan ilişkileri “Stratejik Ortak” olarak nitelendirilebilir. Bu bağlamda, İsrail ile geliştirdiği ilişkileri Ermenistan ile çatışmada doğru kullanan Azerbaycan, İran'ın ülke üzerindeki etkisini en aza indirirken hem lobi hem de askeri üstünlük kazanmıştır. Kendi Yeni Çevre Doktrini kapsamında, Arap devletleri, Rusya ve Türkiye ile ilişkileri güçlendirerek, İran'ın etkisini azaltmaya çalışan İsrail, Azerbaycan ile ilişkilerini bu doğrultuda geliştirmektedir. Rus uçağı krizinin çözümünde olduğu gibi Türkiye-İsrail ilişkilerinin normalleşmesinde de Azerbaycan'ın önemli rol oynayacağı tahmin edilmektedir.

²⁴⁰ Google Arts and Culture, “Armenia–Israel relations”, “Çevrimiçi” <https://artsandculture.google.com/entity/armenia-israel-relations/m02z5fxz> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²⁴¹ World Integrated Trade Solution, “Armenia trade balance, exports and imports by country 2019”, 2019, “Çevrimiçi” <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/ARM/Year/2019/TradeFlow/EXPIMP/Partner/by-country> Erişim Tarihi 13/06/2022.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. KÜRESEL GÜÇLER VE AZERBAYCAN-ERMENİSTAN

4.1.ABD Dış Politikasında Güney Kafkasya ve Azerbaycan-Ermenistan Çatışması

4.1.1. Çevreleme Politikası

Mevcut uluslararası aktörler incelendiğinde şüphesiz ki, ABD çeşitli kategorilere liderlik etmektedir. Buna olanak sağlayan unsurlarsa, sahip olduğu, coğrafi konumu, ekonomi, eğitim ve askeri alanlarda kazandığı başarılarıdır. Bu başarıların birçoğu, ABD'nin Birinci ve İkinci Dünya savaşları ve ardından yaşanan Soğuk Savaş dönemindeki konjonktürü doğru değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır. Süper Güç devlet statüsü taşıyan ABD, Avrupa, Orta Doğu, Afrika ve Asya bölgelerinde çeşitli girişimlerle önceleri SSCB'yi, günümüzde ise Rusya ve ÇHC'yi dengelemeye çalışmaktadır. Bu bölgelerde yaşanan hakimiyet mücadelesi, Güney Kafkasya bölgesinde de gözlemlenmektedir. 30 yılı aşkın süredir devam eden Azerbaycan-Ermenistan çatışmasında ABD'nin rolü incelendiğinde, onun benimsediği “Çevreleme Politikası” öne çıkmaktadır. Çalışmanın seyri açısından, Çevreleme Politikası'nın ve George Kennan'ın bu politikaya dair düşüncelerinin, ABD dış politikasındaki kullanımının genel değerlendirilmesi önemlidir.

Türk Dil Kurumu'na göre, “kuşatmak, sarmak, ihata etmek” anlamına gelen “Çevreleme” kelimesinin¹ kavram olarak ABD dış politikasında bilinirlik kazanmasına, ABD Başkanı Harry. S. Truman döneminde rastlanılmaktadır. Bu kavrama göre SSCB'nin yakın çevresi üzerinde etkisi azaltıldığı takdirde, Birlik içerisinde parçalanmalar yaşanacaktı. Kavramın doktrin haline dönüşmesi, SSCB'de görev yapan ABD'li diplomat G. Kennan ile bağlantılıdır. G. Kennan 8000 kelimelik uzunluğunda yazdığı telgrafi² ve Temmuz 1947'de Foreign Affairs dergisine “X” imzasıyla “Sources of Soviet Conduct” isimli yayınladığı makalesiyle yeni varsayımlarda bulunmuştur.³ G. Kennan, siyasi ideolojik propaganda yardımıyla yakın çevre ülkeleri üzerinde etkisini

¹ Türk Dil Kurumu Sözlükleri (t.y.) “Çevrelemek” “Çevrimiçi” <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

² Office of the Historian, “George Kennan and Containment”, (t.y.), Çevrimiçi” <https://history.state.gov/departmenthistory/short-history/kennan> Erişim Tarihi 13/06/2022.

³ George F. Kennan, “The Sources of Soviet Conduct”, Foreign Affairs on Digital Platforms”, 1947, “Çevrimiçi” <https://www.foreignaffairs.com/articles/russian-federation/1947-07-01/sources-soviet-conduct> Erişim Tarihi 13/06/2022.

sürdüren SSCB'nin, bu sayede kapitalist ülkelere karşı mücadele verebildiğini göstermiştir. Eğer SSCB'nin yakın çevresindeki devletler üzerinde etkisi kırılabilseydi, merkezle çevre arasındaki ilişkiler de yıpranacaktı.⁴ Bu politika uygulanmaz ve eyleme geçilmezse SSCB, çeşitli devrimler sonucunda yakın çevre devletleri üzerindeki egemenliğini güçlendirecekti. Bu doğrultuda, SSCB'nin etkisine karşın Türkiye ve Yunanistan desteklenmiştir.⁵ Belirtilmelidir ki, G. Kennan'ın geliştirdiği Çevreleme Politikası, bünyesinde hem yumuşak gücü (ekonomi, psikoloji) hem de gerekli olduğu takdirde askeri gücü barındırmıştır.⁶ Bu bağlamda, Marshall Yardımı ile Türkiye ve Yunanistan'a 400 milyon dolar⁷ destek sağlayan ABD, Avrupa Ekonomik Topluluğu ülkelerine 13 milyar dolarlık yardımda bulunmuştur.⁸

Böylelikle, ABD Başkanı H. Truman döneminde dış politikada G. Kennan'ın Çevreleme Politikası öncelik kazanmıştır. Bu doğrultuda, SSCB genişlemesini engellemek, ABD ve müttefiklerinin güvenlik ihtiyaçlarını karşılayabilmek için 1949 yılında NATO tesis edilmiştir.⁹ NATO'nun tesis edilmesinin ardından nükleer güce sahip ABD ve SSCB arasında nükleer bir savaşın yaşanmaması, böyle bir savaşın her iki taraf açısından da kabul edilemez olmasından kaynaklanmıştır. Bununla birlikte bu dönemde, çevre devletler arasında çeşitli sıcak çatışmalar yaşanmıştır. 1952 yılına gelindiğinde SSCB tehlikesine karşılık vermek adına Türkiye ve Yunanistan, NATO üyeliğine kabul edilmiştir.¹⁰ Taraflar, 1950, 1962, 1963-1973, 1980-1988 dönemlerinde yaşanan Kore Savaşı, Küba Krizi, Vietnam Savaşı ve Afganistan Savaşı'nda karşı karşıya gelmiştir.

⁴ Osman Metin Öztürk, "ABD-Çin Rekabeti: ABD'nin Yeni Çevreleme Politikası", Stratejik Ortak, 2016, "Çevrimiçi" <https://www.stratejikortak.com/2016/03/abd-cin-cevreleme-politikasi.html> Erişim Tarihi 13/06/2022. ss. 1-20.

⁵ İshak Turan, Bahadır Yusuf Keskin, "Çevreleme Politikasının Çin'e Uygulanabilirliği", Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 13(13), 707-717, 2017, s. 710.

⁶ Halil Ercan, "Kennan ve Clinton'un Yaklaşımları Çerçevesinde ABD Dış Politikasının İncelenmesi", Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, The Journal of Social Sciences Institute Sayı/Issue: 38 – Sayfa / Page: 325-338 ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY, 2017, ss. 328-329.

⁷ Student Soft History, "Containment and the Truman Policy", (t.y.), "Çevrimiçi" <https://www.studentsofhistory.com/containment-the-truman-policy> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁸ Kelly M. McFarland, "The Marshall Plan turns 70 this week. Here are four reasons it was so important", The Washington Post, 05.07.2017, "Çevrimiçi" <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/06/05/the-marshall-plan-turns-70-this-week-here-are-4-reasons-this-was-so-important/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁹ NATO İNT, "Why was NATO founded?", (t.y.), "Çevrimiçi" <https://www.nato.int/wearenato/why-was-nato-founded.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁰ NATO İNT, "Member Countries", 2020, "Çevrimiçi" https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_52044.htm Erişim Tarihi 13/06/2022.

1990'lı yıllarda Başkan Bill Clinton yönetiminde ülke dış politikasında Çevreleme Politikası'na benzer, "Genişleme Politikası" benimsenmiş,¹¹ bu kapsamda demokrasinin evrenselleştirilmesi, demokrasi ve liberalleşmeye yönelik sorunların çözümü ön planda olmuş ve hatta Rusya'nın bu süreçlere katılımı planlanmıştır.¹² ABD'nin hedeflediği politika, Rusya'nın, yakın çevre ülkeleri üzerindeki etkisini olumsuz etkilemiştir. Başlayan merkezden kaçma eylemlerine karşın Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, ilk dönemlerinde, güç toplamak adına NATO ile ilişkilere sıcak yaklaşmıştır.¹³

2000'lı yılların başında taraflar arasında iyimser hava hakimken, boşluktan yararlanmaya çalışan NATO'nun, orta vadede, Ukrayna ve Gürcistan'ı da kapsayan Baltık devletlerini bünyesine katmayı hedeflemesi, Rusya engeliyle karşılaşmıştır. Bu doğrultuda, 2008 yılında Gürcistan ve 2014 yılında Ukrayna ile yaşanan askeri müdahaleler sonucunda Rusya, Abhazya, Güney Osetya, Donbass, Lugansk bölgelerini merkezi yönetimlerden ayırırken, Kırım'ı ilhak etmiştir. Taraflar arasında süren karşılıklı restleşmeler, 24 Şubat 2022 tarihinde Rusya-Ukrayna Krizi'ne neden olmuştur. Kriz doğrultusunda, NATO aracılığıyla AB ülkeleri üzerinde yeniden kendi etkisini artıran ABD'nin, bağımsızlık isteyen ve Avrupa Ordusu'nun tesisine ilişkin AB'nin girişimlerini engellendiği söylenebilir. Ayrıca Rusya'ya karşı Ukrayna'yı destekleyen NATO'nun Rusya'yı aynı Afganistan savaşında olduğu gibi yenilgiye uğratmak istediği bilinmektedir. Fakat Afganistan hezimetinde SSCB karşısında olan ÇHC, bu sefer dolaylı olarak çeşitli açıklama ve eylemlerle Rusya'nın yanında NATO'ya karşı saf almaktadır. Böylelikle, ÇHC, krizin ilk döneminden Batılı devletler tarafından Rusya'ya uygulanan yaptırımlara katılmayacağını belirtmiştir.¹⁴ Ayrıca Çin sosyal medyasında V. Putin'in ABD karşısında olduğu propagandası üzerinden Rusya'ya dolaylı destek mesajları verilmektedir.¹⁵ Devlet yetkilileri çerçevesinde, ÇHC Dışişleri Bakanı Wang Yi'nin

¹¹ Aziz Balcı, "Yeni Dünya Düzeninde Jeopolitiğin Değişen Konumu", Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5 (10), 107-129, 2016, ss. 116-117.

¹² Douglas Brinkley, "Democratic Enlargement: The Clinton Doctrine", Foreign Policy, Spring, 1997, (106), 111-127, 1997, s. 121.

¹³ Serhan Yalçın, "Putin Dönemi Rusya Federasyonu-NATO İlişkileri", Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 12 (2), 339-358, 2007, ss. 346-347.

¹⁴ TRT Haber, "Çin: Rusya ile ticari işbirliğini sürdüreceğiz", 01.03.2022, "Çevrimiçi" <https://www.trthaber.com/haber/dunya/cin-rusya-ile-ticari-isbirligini-surdurecegiz-659552.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁵ Stephen McDonnell, "Rusya'nın Ukrayna'yı işgali Çin için neden büyük bir sınav?", 02.03.2022, BBC Türkçe "Çevrimiçi" <https://www.trthaber.com/haber/dunya/cin-disisleri-bakani-zaman-tarihin-dogru-tarafinda-durdugumuzu-gosterecek-665357.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

ABD'nin eleştirilerine yönelik, “Zaman tarihin doğru tarafında durduğumuzu gösterecek” ve “Savaşı başlatanın kim olduğunu herkes biliyor” gibi bir dizi açıklamaları,¹⁶ Rusya-ÇHC iş birliğini açıklayıcı niteliktedir.¹⁷

1980'li yıllarda hızla ekonomik, askeri ve siyasi güç kazanan ÇHC'yi, ABD kendi stratejilerine yönelik tehdit olarak algılamaktadır.¹⁸ Bu sefer, ÇHC'nin küresel ve bölgesel boyutta artan etkisini dengelemek için ABD, oluşturduğu Asya-Pasifik stratejileri doğrultusunda uyguladığı Çevreleme Politikası ile, ÇHC'yi dengelemeye çalışmaktadır.¹⁹ Buna karşın ÇHC, Bir Kuşak Bir Yol projesi ve “Borçlandırma Politikası” ile, stratejilerini istikrarla geliştirmektedir.²⁰ Ayrıca Çevreleme Politikası'nın yanında ABD Başkanları Barack Obama ve Donald Trump dönemlerinde ÇHC'ye karşı, “Dengeleme Stratejisi” ve “Ticaret Savaşları” gibi gümrük politikaları da uygulanmıştır.²¹ Başkan Joe Biden döneminde ABD'nin, Japonya, Güney Kore ve Hindistan ile ilişkileri geliştirerek, insan hakları, demokrasi başlıklarıyla ÇHC'yi çevrelemeye ve dengelemeye çalışacağı söylenebilir.²² Özellikle ABD-Filippinler arasında sürdürülen askeri ilişkiler doğrultusunda, ABD'nin, Basa, Macton-Benito Ebu, Lumbia, Antonio Bautista Hava Üssü ve Magsaysay Kalesi'ndeki etkinliği bu varsayımı güçlendirmektedir.²³

Asya-Pasifik bölgesindeki güç mücadelesi Güney Kafkasya örneğinde incelenecek olursa, Rusya'nın belirleyici aktör olduğu söylenebilir. Rusya'nın ortağı olarak nitelendirilen ÇHC'nin, çeşitli projeler doğrultusunda, Azerbaycan ve Ermenistan

¹⁶ TRT Haber, “Çin: Savaşı başlatanın kim olduğunu herkes biliyor”, 25.03.2022, “Çevrimiçi” <https://www.trthaber.com/haber/dunya/cin-savasi-baslatanin-kim-oldugunu-herkes-biliyor-666839.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁷ TRT Haber, “Çin Dışişleri Bakanı: Zaman tarihin doğru tarafında durduğumuzu gösterecek”, 20.03.2022, “Çevrimiçi” <https://www.trthaber.com/haber/dunya/cin-disisleri-bakani-zaman-tarihin-dogru-tarafinda-durdugumuzu-gosterecek-665357.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁸ The Economist, “China”, 27.09.2007, “Çevrimiçi” <https://www.economist.com/taxonomy/term/111?page=87> Erişim Tarihi 13/06/2022.

¹⁹ Mustafa Cem Koyuncu, “Amerika Birleşik Devletleri'nin Hint Pasifik Bölgesinde Çin'i Çevreleme Politikası”, Bölgesel Araştırmalar Dergisi, 5 (1), 13-4, 2021, ss. 15-16.

²⁰ Nihal Altun, İpek Kurt, Tansu Özbaysal, “Adım Adım Yeni Dünya Düzeni: Çin BKBY Projesi”, Gümrük ve Ticaret Dergisi, 8 (26), 81-93, 2021, s. 83.

²¹ Sami Yıldırım, “Yeni Çevrelemenin İlk Sahnesi: Güney Çin Denizi'nde ABD-Çin Rekabeti”, International Journal of Politics and Security 2, 197-216, 2020, ss. 204-205.

²² Cenk Tamer, “ABD'nin Çin'i Çevreleme Stratejisi: Blinken'in Seul ve Tokyo Ziyaretleri”, ANKASAM, 17.03.2021, “Çevrimiçi” <https://www.ankasam.org/abd-nin-cini-cevreleme-stratejisi-blinkenin-seul-ve-tokyo-ziyaretleri> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²³ Öztürk, a.e.,

ile ilişkileri geliştirdiği gözlemlenirken, Batılı devletlerle olan etkileşiminden dolayı Gürcistan ile ilişkiler, istenilen düzeyde değildir. Buna rağmen ÇHC, bölgede Batılı devletlerin etkisini en aza indirmeye çalışmaktadır.²⁴ Özetlenecek olursa, ÇHC, Rusya safında Güney Kafkasya bölgesinde Batılı devletlerin etkinliğini azaltmak için bölgesel devletlerle yakın ilişkiler içerisinde.²⁵

Soğuk Savaş dönemini andıran stratejileri benimseyen ABD, NATO aracılığıyla kendi hasımları Rusya ve ÇHC'ye karşı Çevreleme Politikası'nı uygulamaktadır. Benimsenen bu politika, Rusya ve ÇHC'nin yakın çevresinde gerilimleri artırırken, coğrafi konumu itibarıyla bölgeden uzak olan ABD, bu gerginliklerden az kayıplarla çıkmaktadır. Bir bakıma, bu girişimlerin, hasımlarını güçsüz bırakmaya çalıştığı olarak da anlaşılabilir. ABD, Rusya ve ÇHC arasında devam eden bu rekabet diğer bölgeler gibi Güney Kafkasya bölgesini ve Azerbaycan-Ermenistan çatışmasını da olumsuz etkilemektedir.

4.1.2. ABD Dış Politikası ve Azerbaycan-Ermenistan Çatışması

SSCB'nin dağılması sonrasında Rusya'nın hem iç sorunlarla karşılaşması hem de yakın çevresinde etkisini kaybetmesi, önceki bölümlerde bahsedildiği gibi Batılı devletlerin etki kazanmasına olanak sağlamıştır. Doğu Avrupa, Orta Asya ve Asya-Pasifik bölgelerinde başlayan hakimiyet mücadelesi, Güney Kafkasya bölgesinde de sürdürülmüştür. AB ve NATO aracılığıyla bölgede etkisini artıran ABD, Çevreleme Politikası ve Genişleme ve Güçlenme stratejileri kapsamında, Rusya yakın çevresindeki devletlerle çeşitli alanlarda ilişkilerini güçlendirmiştir. Bu doğrultuda, ABD, Güney Osetya ve Abhazya sorunlarında olduğu gibi Azerbaycan-Ermenistan çatışmasını da yakından takip etmiştir. Azerbaycan-Ermenistan çatışması sürecinde ABD'nin rolünün incelenmesi için Güney Kafkasya bölgesinin ABD için önemi, ABD'nin Azerbaycan ve Ermenistan ile ilişkilerinin genel incelenmesi, çalışmanın seyri açısından elzemdir.

SSCB'nin dağılması sonrasında ABD-Rusya ilişkileri, Batıcı düşünceler doğrultusunda çok yönlü gelişim yaşamıştır. 1993 yılına kadar Güney Kafkasya bölgesini Rusya'nın arka bahçesi olarak gören ABD'nin bölgeye dair planları, 1993 yılında

²⁴ Araz Aslanlı, "Çin-Güney Kafkasya Ülkeleri İlişkileri", Türk Yurdu Dergisi, Şubat 2006- Yıl 95- Sayı 222, 2006, "Çevrimiçi" <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=3939> Erişim Tarihi 13/06/2022.

²⁵ Erkan Avcı, "Çin'in Kafkasya Politikaları", Uluslararası Stratejik Bakış Enstitüsü, 2014, ss. 16-17.

yükselişe geçen Yeni Avrasyacı politika karşısında belirgin değişime maruz kalmıştır. Özellikle ABD Başkanı B. Clinton'un ikinci dönem Dışışleri Bakanı Madalina Albright'in "*Bölge Rusya'ya teslim edilmemeli*" ısrarı, ABD'nin bölge ile ilgili düşüncelerinin göstergesi olmuştur.²⁶ ABD, Hazar Havzası'nın enerji potansiyelinden faydalanmak için bölgesel güç olan Rusya, İran ile Güney Kafkasya bölgesinde mücadele ederken, Rusya ve İran ile yakın ilişkiler içerisinde olan ÇHC'yi de Asya-Pasifik bölgesinde çevrelemeye çalışmıştır.²⁷ Karşı bloktan farklı olarak ABD, çeşitli projeler kapsamında insan hakları ve demokrasilerin geliştirilmesi çerçevesinde, Gürcistan ve Ermenistan örneğinde olduğu gibi bölge devletlerine maddi destek sağlamıştır.²⁸ Bu doğrultuda, NATO'nun bölgeye doğru genişlemesi, Rusya ve İran'ın bölgesel stratejilerine aykırı gelmiştir.

ABD'nin 25 Aralık 1991 tarihinde 12 eski Sovyetler Birliği cumhuriyetlerinin bağımsızlığını tanınması kararı sonrasında,²⁹ ABD-Azerbaycan ilişkileri, Cumhurbaşkanı Ayaz Mutallibov döneminde gelişmeye başlamıştır. Şubat 1992'de ABD Dışışleri Bakanı James Baker ve birtakım ABD'li yetkili³⁰ Azerbaycan'a ziyarette bulunmuşsa da Rusya'nın baskısı yüzünden Azerbaycan, karşı ziyarette bulunamamıştır.³¹ Zira ülkenin enerji üretimi ve taşınmasında Rusya tekelinin mevcutluğu, ABD ile ilişkilerin geliştirilmesini engellemiştir.³²

Azerbaycan, BDT'den Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözümünde istediği desteği alamayınca, AGİT Minsk Grubu kapsamında çalışmaların yapılmasını istemiştir. Ancak uluslararası örgütlerin ve kendisinin sorunun çözümünde ilerleme kazanamaması gibi nedenlerden dolayı A. Mutallibov hükümeti düşürülmüştür. Hükümeti kazanan

²⁶ Nazim Caferov, Araz Aslanlı, "ABD ve Güney Kafkasya: Ağustos 2008 Öncesinde ve Sonrasında", Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8 (4), 1-10, 2016, ss. 4-5.

²⁷ Koca, a.e., ss. 23-24.

²⁸ Mustafa Rasikov, "Soğuk Savaş Sonrası ABD'nin Güney Kafkasya Politikası", ULUSAM, Analiz, Sayı: 15, 2018, s. 7.

²⁹ Office of the Historian, "A Guide to the United States' History of Recognition, Diplomatic, and Consular Relations, by Country, since 1776: Azerbaijan", (t.y), Çevrimiçi" <https://history.state.gov/countries/azerbaijan> Erişim Tarihi 13/06/2022.

³⁰ Thomas L. Friedman, "Baker Opens Tour Of The Caucasus", The New York Times, 12.02.1992, Çevrimiçi" <https://www.nytimes.com/1992/02/12/world/baker-opens-tour-of-the-caucasus.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

³¹ Elnur Jamili, "ABD'nin Güney Kafkasya Politikası (1991- 2001)", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, S.B.E. Ankara, 2004, s. 213.

³² Mardanov, a.e., ss. 69-70.

Cumhurbaşkanı Ebulföz. Elçibey döneminde Türkiye ve Batılı devletlerle ilişkilerin geliştirilmesine yönelik izlenen politikalar ve Rusya, İran ve ÇHC ile ilişkilerin gerginleşmesi, ABD-Azerbaycan ilişkilerini bir dönem olumlu etkilemiştir. Bu olumlu gelişime rağmen 24 Ekim 1992 tarihli ABD Kongresi'nin 907 sayılı tasarısı gereğince Azerbaycan'a uygulanan yaptırım sonrasında E. Elçibey hükümetinin eylemleri kısıtlanmıştır. İster uygulanan yaptırımdan isterse de komşularıyla gergin ilişkilerden dolayı E. Elçibey hükümeti de önceki hükümet gibi başarısız olmuştur. Önceki bölümlerde bahsedildiği gibi sorun sürecindeki diğer aktörler gibi ABD de AGİT Minsk Grubu bünyesinde "Toprak Takası" teklifi gibi girişimlerde bulunmuştur.

Dönemin hükümeti ve halkın daveti üzerine yönetimi devralan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev döneminde iç ve dış politikada önemli istikrar sağlanmıştır. Bu dönemden itibaren ABD-Azerbaycan arasındaki ilişkilerde Rusya'nın hassasiyetine rağmen olumlu gelişmeler görülmüştür. Özellikle Asrın Anlaşması ve devamı niteliğindeki enerji ve taşımacılık projeleri, bu süreci olumlu etkilemiştir. Şüphesiz ki bu denli gelişen ABD-Azerbaycan ilişkileri Rusya tarafından tehdit olarak algılanmıştır. Zira V. Putin'in 9 Ocak 2001 tarihinde Bakü'ye gerçekleştirdiği ziyareti sonrasında Rusya, Azerbaycan ile ilişkilere daha çok önem vermeye başlamıştır.³³ Bu konuda Rusya'nın hassasiyeti boşuna olmamıştır. Bir taraftan Azerbaycan'ın enerji potansiyelinden yararlanmaya çalışan ABD, diğer taraftan ülkenin coğrafi konumunu Rusya ve İran'a karşı kullanmayı hedeflemiştir.³⁴ 2001 yılına gelindiğinde H. Aliyev, ABD ile geliştirdiği ilişkiler sonucunda Azerbaycan'a karşı kabul edilen adaletsiz 907 sayılı tasarıyı uygulamadan kaldırabilmiştir. Bu da iki ülke arasındaki ilişkilerin daha yapıcı gelişmesine olanak sağlamıştır.

11 Eylül olaylarından sonra dış politikasında daha sert tutum sergileyen ABD, kendi operasyonları için Orta Doğu ve Afganistan'a yakın devletlerle ilişkilerini geliştirmek için çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu kapsamda NATO öncülüğünde başlayacak terör karşıtı operasyonlar için ABD'ye geçici üsler gerekmiştir. NATO ile geliştirilen ilişkilerinden dolayı Azerbaycan hava sahasını ve hava limanlarını terör karşıtı

³³ Kremlin.ru, "President Vladimir Putin arrived in Azerbaijan for his first official visit", 09.01.2001, "Çevrimiçi" <http://en.kremlin.ru/events/president/news/40279> Erişim Tarihi 13/06/2022.

³⁴ Günay Kerimova, "Azerbaycan'ın Bağımsızlık Sonrası Kafkasya Politikası: Haydar Aliyev Dönemi", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, S.B.E. İstanbul, 2015, s. 28.

operasyonlar kapsamında NATO kullanımına sunmuştur. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev döneminde de NATO ile geliştirilen ilişkiler ABD ile ilişkileri olumlu etkilemiştir.

Güney Kafkasya bölgesi üzerine çeşitli stratejiler geliştiren ABD, Rusya'ya karşı, Ermenistan ile ilişkilerin geliştirilmesine de önem vermiştir. Bu doğrultuda, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin geliştirilmesi, ABD'nin öncelikleri arasında olmuştur. ABD'nin bu isteği çerçevesinde Ermenistan'ı, Rusya'nın etkisinden kurtarmayı hedefleyen Batılı Ermeni diasporası, çeşitli girişimlerle bu isteği desteklemiştir.³⁵ Önceki bölümlerde bahsedildiği gibi Ermeni diasporasının en etkin olduğu ülkelerin başında ABD gelmektedir. Nitekim ABD, Ermenistan'ın en zor 1992-1996 dönemlerinde ülkeye 350 milyon dolar destekte bulunmuştur.³⁶

Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan döneminde, İran ile ilişkilerin geliştirilmesi, ABD-Ermenistan ilişkilerini olumsuz etkilemiştir.³⁷ Ayrıca İran'a uygulanan yaptırımlar Rusya'nın da isteği doğrultusunda, Ermeni diasporası yardımıyla engellenmeye çalışılmıştır. Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesini isteyen ABD'ye, R. Koçaryan hükümeti tarafından sadece “önkoşulsuz” görüşmelerin başlatılabileceği belirtilmiştir. Bu yaklaşım kapsamında Türkiye, Ermenistan'dan, Dağlık Karabağ Sorunu ve Batı Ermenistan konularında değişim beklememeliydi.³⁸ Türkiye-Ermenistan normalleşmesine dair ilk adım, Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan döneminde, 2009 yılında Türkiye ve Ermenistan arasında normalleşmeye dair protokollerin imzalanmasıyla atılmıştır. Fakat bu girişim ABD'nin tüm sözde desteğine rağmen önceki bölümlerde bahsedilen nedenlerden dolayı başarısız olmuştur.

2018 yılında Batılı devletlerin yardımıyla, düzenlenen Kadife Devrim sonrasında Başbakan seçilen Nikol Paşinyan dönemi, daha çok Gürcistan Cumhurbaşkanı Mikheil Saakashvili dönemini andırmıştır. Rusya-Gürcistan Savaşı öncesinde yaşanan gelişmelerin Ermenistan'da da tekrarlanması, süreçte ABD'nin planı olduğunu

³⁵ Çalık, T. (2019). Soğuk Savaş Sonrası ABD-Ermenistan İlişkileri. ss. 73-76.

³⁶ Bayram, M. (2016). Ermenistan Dış Politikasında Reelpolitikle Psikopolitiğin Çatışması: Cumhurbaşkanlığı Dönemleri Bağlamında Bir Analiz.

³⁷ Ural, S. ve Çaykiran, G. (2011) Robert Koçaryan Dönemi Ermenistan Dış Politikası.

³⁸ Demir, F. A. (2005). SSCB Sonrası Dönemde Türkiye-Ermenistan İlişkileri. s. 118.

göstermiştir.³⁹ Fakat Azerbaycan ile yaşanan İkinci Karabağ Savaşı sonrasında ABD'nin Ermenistan üzerindeki hedefleri tam bir başarıya ulaşamamıştır.

Kısaca, küresel düzeyde Rusya ve ÇHC ile mücadelesini, Doğu Avrupa, Orta Asya, Asya-Pasifik bölgelerinde sürdüren ABD, Güney Kafkasya bölgesinde de enerji, askeri ve çeşitli projelerle bölge devletleriyle ilişkilerini geliştirmeyi hedeflemektedir. Bu doğrultuda, geliştirdiği politikalar kapsamında bölgede Rusya ve İran'ı dengelemeye çalışan ABD, Güney Osetya ve Abhazya sorunlarının çözümünde olduğu gibi Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının çözümünde de etkinlik göstermeye çalışmaktadır. Fakat hasımları Rusya, İran ve ÇHC'ye nazaran bölgeye hem coğrafi hem de etki açısından uzak kalan ABD, Ermeni diasporası destekli Kongre üyelerinin Ermenistan yanlısı tavırlarından dolayı, Azerbaycan toplumu tarafından önemli karşılık bulamamaktadır. Bu yüzden bölgeye yönelik politikalarını Türkiye üzerinden uygulamaya çalışan ABD, çeşitli sorunlar yüzünden Türkiye ile de beklenen iş birliğini sağlayabilmiş değildir. Ayrıca oluşum süreci devam eden 3+3 platformu sonrasında bölgede AB ve ABD'nin ekonomik alan hariç, diğer konularda önemli güç kaybedeceği söylenebilir. Tıpkı diğer aktörler gibi ABD'de sorunun çözümünde kendi çıkarlarını gözetmeye çalışmaktadır.

4.2.Avrupa Birliği'nin Güney Kafkasya Politikası ve Azerbaycan-Ermenistan Çatışması

4.2.1. Yeni Komşuluk Politikası

İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünyanın diğer bölgeleri gibi Batı Avrupa'da da hem maddi hem de insani kayıplar yaşanmıştır. Yeniden toparlanmak için Batılı devletler, uluslarüstü bölgesel kurum olan AB'nin tesisi için çeşitli girişimleri başlatmıştır. 18 Nisan 1951 tarihinde "Schuman Planı" doğrultusunda, Belçika, Federal Almanya, Lüksemburg, Fransa, İtalya ve Hollanda'nın üyeliğiyle ilk birleşme, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu, 25 Mart 1957 tarihinde Roma Anlaşması gereğince Avrupa Ekonomik Topluluğu, 1 Ocak 1958 tarihinde Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu, 8 Nisan 1965 tarihinde diğer kollarıyla birleşmesi sonucunda Avrupa Toplulukları olarak isimlendirilen

³⁹ Dinmuhammed Ametbek, "Nikol Paşinyan'ın Çok Taraflı Dış Politikası", 17.10.2018, ANKASAM, "Çevrimiçi" <https://www.ankasam.org/nikol-pasinyanin-cok-taraflı-dis-politikasi> Erişim Tarihi 13/06/2022.

örgüt, 7 Şubat 1992 tarihinde imzalanan Maastricht Anlaşması ve yaşanan büyük çaplı genişlemeler sonucunda AB olarak varlığına devam etmiştir.⁴⁰

Ayrıca NATO bünyesinde Rusya ve ÇHC'ye karşı genişleme ve etki artırmayı hedefleyen AB'nin Komşuluk ve Yeni Komşuluk Politikası'nın incelenmesi çalışmanın seyri açısından elzemdir.

1973, 1981, 1986, 1995 yıllarında gerçekleşen genişlemelere rağmen Doğu Avrupa'ya doğru uygulanan beşinci genişlenme, Rusya ile AB arasında yeni sorunlara neden olmuştur. Altıncı genişlemeye hazır olmayan AB, bölge sınır içi güvenliğini sağlamak adına yeni bir yapılanmaya gitmiştir. 2004 yılından itibaren sürdürdüğü Türkiye örneğinde, Doğu Avrupa ülkeleri olan Ukrayna, Belarus ve Moldova, Akdeniz bölgesinde Cezayir, Mısır, Ürdün, Lübnan, Fas, Filistin, Suriye ve Tunus ile üyelik dışı iş birliği yapmıştır. Komşularının mevcut siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlarının kendi sınırları içerisine sığmasını engellemek için AB, Mayıs 2004'te kabul ettiği “Avrupa Komşuluk Politikası Stratejisi Belgesi” kapsamında, komşularıyla ilişkilerini sürdürmüştür.⁴¹ Zira Rusya'nın enerji tekelinden kurtulmak isteyen AB, benimsediği politika gereğince komşularını çeşitli programlar kapsamında desteklemiştir.

2004 yılında AB'nin 10 yeni devleti bünyesine katarak genişlenmesi sonrasında birlik içerisindeki güvenliği ve bütünleşmeyi sürdürebilmek için Avrupa Komisyonu Başkanı Romano Prodi tarafından, üyelik dışı ilişkilerin geliştirilmesi fikri savunulmuştur. Nitekim bu yaklaşıma göre AB, komşu devletlerle ilişkilerini güçlendirecek ama bu, onların üye olacağı anlamına gelmeyecekti.⁴² Bu doğrultuda, 2004-2007 yıllarında BDT üyelerini kapsayan “Bağımsız Devletler Topluluğu'na Teknik Yardım” (Technical Assistance for the Commonwealth of Independent States, TACIS)⁴³

⁴⁰ Sertaç Aktan, “Avrupa Birliği'ne hayat veren Maastricht Antlaşması'nın 28. yıl dönümü: Neden önemli?”, 07.02.2021, Euronews, “Çevrimiçi” <https://tr.euronews.com/2021/02/07/avrupa-birligi-ne-hayat-veren-maastricht-antlasmas-n-n-28-y-l-donumu-neden-onemli> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁴¹ Zelal Başak Kızıllan, “Arap Baharı Sonrası Avrupa Birliği'nin Yeni Komşuluk Politikası”, Mukaddime, 9 (2), 79-102, 2018, s. 86.

⁴² Philippe Perchoc, “The European Neighbourhood Policy”, 2016, “Çevrimiçi” [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/595865/EPRS_IDA\(2016\)595865_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/595865/EPRS_IDA(2016)595865_EN.pdf) Erişim Tarihi 13/06/2022. s. 6.

⁴³ European Commission, “What is TACIS?”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://cordis.europa.eu/article/id/4390-what-is-tacis> Erişim Tarihi 13/06/2022.

ve AB-Akdeniz Ortaklığı için “MEsures D'Accompagnement” projeleri yürürlüğe konulmuştur.

2007-2013 döneminde “Ortaklık Aracı”, 2014-2020 döneminde “Komşuluk Aracı” ve bunların yanında “TaieX”, “Twinning”, “Erasmus+” gibi projeler AB ve komşuları arasındaki etkileşimi artırırken,⁴⁴ AB'nin bu ülkeler üzerinde yumuşak güç kullanımına olanak sağlamıştır. Sağlanan ekonomik yardımlar karşılığında AB, komşu ülkelerden, iyi yönetim, demokrasi ve insan hakları, istikrarlı ekonomik kalkınma, güvenlik ve göç sorunlarının çözümü doğrultusunda kayda değer çalışma beklemiştir. AB ve komşuları arasında belirtilen ilişkiler sürerken, Rusya sınırları boyunca ortaya Berlin Duvarı'nı andıran (Rusya tarafına nazaran AB tarafının ekonomik gelişmişliği) fark çıkmıştır. Bu da AB'nin komşu bölgeler üzerindeki imajını güçlendirirken, bir o kadar da göçü teşvik etmiştir.⁴⁵ Buna rağmen komşu devletlere sağladığı destekler karşısında AB'nin bu devletlerden bir beklentisinin olması ve kendi evrensel Avrupa hukuk ve yaklaşımlarını onlara empoze etmesi, AB karışıklığını zamanla artırmıştır. Bu duruma, Belarus, Ukrayna, Gürcistan, Moldova ve Ermenistan'da yaşanan çeşitli demokratik müdahaleler örnek gösterilebilir. Fakat 2008, 2011, 2014 yıllarında yaşanan, Rusya-Gürcistan savaşı, Arap Baharı ve Rusya-Ukrayna gerginliği sonucunda Rusya ile yaşanan soğukluk beraberinde Yeni Komşuluk Politikası'nda değişimleri getirmiştir. Nitekim 24 Şubat 2022 tarihinde başlayan Rusya-Ukrayna Krizi adeta AB'nin bütünlüğü için birer sınavdır. Zira Emmanuel Macron, ABD, Birleşik Krallık'ın aksine Ukrayna, Moldova ve Gürcistan'ın AB'ye üyeliğinin zaman alacağını ve yeni genişlenme yerine AB Siyasi Topluluğunun kurulmasının gerekli olduğu fikrini savunmaktadır.⁴⁶

AB'nin düzenlemelere tabi tuttuğu Yeni Komşuluk Politikası aşağıdaki gibi açıklanabilir;

⁴⁴ Siret Hürsoy, Erdi Kutlu, “Yenilenen Avrupa Komşuluk Politikası Perspektifinden Avrupa Birliği'nin Doğu Komşularına Yaklaşımı”, Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi, 9(2), 169-189, 2018, s. 173.

⁴⁵ Sönmez, A. S. (2014) Avrupa Birliği'nin Komşu Bölgelere Yönelik Siyasal Açılımı: Avrupa Komşuluk Politikası/The Political Initiative Of The European Union Towards Neighbouring Regions: European Neighbourhood Policy. s.117.

⁴⁶ France 24, “Macron calls for ‘European political community’ that could include Ukraine, UK”, 09.05.2022, “Çevrimiçi” <https://www.france24.com/en/europe/20220509-macron-calls-for-european-political-community-that-could-include-ukraine-uk> Erişim Tarihi 13/06/2022.

1. Komşu devletlerde, demokratik ilerleme, seçim ve insan haklarına ilişkin şeffaflık reformlarının izlenilmesi,
2. Komşu devletlerin ekonomik gelişiminin desteklenmesi,
3. Komşu devletlerle, ticaret, enerji, ulaşım ve göç konularında ortaklık,
4. Hedeflenen strateji için uygun kurumların tesisi ve onların güçlendirilmesi.⁴⁷

Kısaca, AB, dış tehditleri engellemek ve kendi sınırları içerisinde bütünleşmeyi sağlamak için çaba göstermektedir. Bu doğrultuda, AB, Rusya'nın enerji bağımlılığından kurtulmak ve kendisine doğru sürekli hareket halinde olan göç dalgasını engellemek için komşu devletleri desteklemektedir. Ayrıca komşu devletler üzerinde kendi etkisini sürdürebilmek ve müdahale olasılığı oluşturmak için eğitim, kültür, ekonomi gibi alanlarda sahip olduğu yumuşak güç unsurlarını etkin kullanmaktadır.

4.2.2. Avrupa Birliği Dış Politikası ve Azerbaycan-Ermenistan Çatışması

SSCB'nin dağılması sonrasında Güney Kafkasya bölgesi üzerinde etkinliğini artırmak için diğer aktörler gibi AB de çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Bu girişimlerin temelini, AB'nin artan enerji talebinin karşılanması ve Rusya'nın enerji tekelinden kurtulmak isteği oluşturmaktadır. 2006 yılında yaşanan Rusya-Ukrayna doğal gaz krizi sonrasında alternatif enerji pazarı bulmak veya oluşturmak için AB, 1992 yılında TRACECA ve INOGATE programları kapsamında, bölge devletlerine çeşitli maddi destekler sağlamıştır.⁴⁸ Bu doğrultuda, gelişen “Güney Enerji Koridoru” (Güney Gaz Koridoru) öncelikler arasındadır. Zira proje kapsamında Azerbaycan-Gürcistan-Türkiye enerji iş birliği doğrultusunda çeşitli projeler oluşturulmuştur. Bu hususta, 1996 yılında bölge devletleriyle Lüksemburg'da imzalanan ve 1999 yılında onaylanan “Ortaklık ve İş birliği Anlaşması”, AB ve bölge devletleri arasındaki ilişkileri olumlu etkilemiştir.

Güney Kafkasya ülkeleri ile iş birliğine yönelik benimsediği politikalar kapsamında AB, mevcut Güney Osetya, Abhazya sorunlarından ziyade Azerbaycan ve Ermenistan arasında 30 yılı aşkın süredir devam eden Dağlık Karabağ sorununda ve iki ülke ilişkilerinin normalleşmesi sürecinde etkin yer almaya çalışmaktadır. AB'nin Azerbaycan-Ermenistan çatışması sürecindeki rolünün belirlenmesi için AB'nin,

⁴⁷ Kızılkın, a.e., ss. 95-96.

⁴⁸ Karimov. H. (2016). Avrupa Birliği'nin Enerji Güvenliği ve Güney Kafkasya. ss. 95-96.

Azerbaycan ve Ermenistan ile ilişkilerinin genel incelenmesi çalışmanın seyri açısından elzemdir.

SSCB'nin dağılması sonrasında diğer bölgesel ve küresel aktörler gibi çeşitli girişimlerle bölgede etkinliğini artırmaya çalışan AB, Azerbaycan-Ermenistan çatışması sürecinde, AGİT Minsk Grubu eş başkanlarından biri olarak (Fransa) yer almıştır. Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı şiddet eylemlerini önlemede Rusya'nın başarısız olması yüzünden Cumhurbaşkanı Ayaz Mutallibov döneminden AB (dönem ismi Avrupa Ekonomik Topluluğu) ile temaslar artmıştır. Bu sorunu gidermek için AB-Azerbaycan arasında, Türkiye merkezli ilişkiler geliştirilmiştir. Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının çözümü konusunda 24 Mart 1992 tarihinde Helsinki Konferansı kararınca AGİT Minsk Grubu oluşturulmuştur. Önceki bölümlerde belirtilen nedenlerden dolayı A. Mutallibov ve Ebulfaz Elçibey, bu dönemde aktörler arasındaki dengeyi gözetememesi yüzünden sorunun çözümü nihai sonuca varamamıştır.

Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev döneminden itibaren, iç ve dış politikada aktörler arasında dengenin gözetilmesiyle Azerbaycan, yeniden istikrara kavuşmuştur. Özellikle 20 Eylül 1994 tarihinde imzalanan Asrın Anlaşması ve 1995-1998 döneminde AB-Azerbaycan arasında gerçekleşen resmi ziyaretler, ikili ilişkileri güçlendirirken, Azerbaycan petrol ve doğal gazını AB'ye taşıyacak mega projelerin gerçekleşmesini somutlaştırmıştır.⁴⁹ Cumhurbaşkanı İlham Aliyev döneminde de AB ile ilişkilerde olumlu gelişmeler yaşanmıştır. 2006 yılından itibaren AB Komşuluk Politikası kapsamında etkin rol alan Azerbaycan, TACIS ve TRACECA projelerinde önemli kazanımlar elde etmenin yanında enerji güvenliği kapsamında AB'nin en önemli ortaklarından biri konumuna yükselmiştir.⁵⁰ Ocak 2022 yılı verilerine göre TRACECA projesi kapsamında Azerbaycan'dan 803.8 milyon ton kargo taşınmıştır.⁵¹ 2008 yılına gelindiğinde Brüksel zirvesi kararı gereğince tesis edilen Doğu Ortaklığı Programı'nda da ülke etkin rol almıştır.⁵² 24 Şubat 2022 tarihinde başlayan Rusya-Ukrayna Krizi sonrasında yeniden

⁴⁹ Kerimova, a.e., ss. 16-17.

⁵⁰ Beşikçi, a.e., s. 249.

⁵¹ AZERTAC, "Azerbaijan's cargo transportation via TRACECA hits 3.4 million tons", 17.03.2022, "Çevrimiçi"

https://azertag.az/en/xeber/Azerbaijans_cargo_transportation_via_TRACECA_hits_34_million_tons-2057549 Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁵² Renata Goldirova, "“Eastern Partnership” could lead to enlargement, Poland says", Euobserver, 27.05.2008, "Çevrimiçi" <https://euobserver.com/world/26211> Erişim Tarihi 13/06/2022.

enerji güvenliği sorunu yaşayan AB açısından Azerbaycan'ın önemi bir o kadar artmıştır. Kısaca, AB-Azerbaycan ilişkileri, enerji ve taşımacılık alanları kapsamında önemli gelişme göstermiştir.

SSCB'nin dağılmasının ardından AB-Ermenistan ilişkileri de gelişmiştir. 1999 yılında Ortaklık ve İş birliği Anlaşması ve 2004 yılından Komşuluk Politikası kapsamında Ermenistan, AB'nin projelerinde katılım gerçekleştirmiştir. Özellikle AB genelinde Ermeni diasporasının etkin olması, taraflar arasındaki ilişkileri olumlu etkilemiştir.⁵³ Fakat demokrasi ve insan hakları konusunda Ermenistan'ın büyük ilerleme kat ettiğini savunan AB'nin, Ermenistan'da yaşanan seçim usulsüzlüklerini, 2008 yılı örneğinde olduğu gibi polisin orantısız güç kullanımını ve medyanın sansürlendiği dönemlerini göz ardı ettiği aşıkardır.⁵⁴

2018 yılında yaşanan Kadife Devrimi'ne kadarki süreçte Rusya merkezli politika uygulayan Ermenistan'ın, 1991-2018 döneminde AB ile yakın iş birliği yaptığı pek söylenemez. Özellikle Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan döneminde bölgesel devletlerle izlenilen ilişkiler bunu kanıtlamaktadır. 2008 yılında yaşanan Rusya-Gürcistan Savaşı sonrasında her ne kadar Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan döneminde, Batılı devletlerle ilişkilerin güçlendirilmesi için 2009 yılında Türkiye ile normalleşme protokolleri imzalanmasına rağmen bu girişim önceki bölümlerde belirtilen nedenlerden dolayı başarısız olmuştur. Ayrıca 2013 yılında Doğu Ortaklığı ve Avrupa Komşuluk Politikası kapsamında AB ile imzalanması beklenen Derin ve Kapsamlı Serbest Ticaret Anlaşması, Rusya'nın etkisiyle engellenmiştir.⁵⁵ Bunun yerine Ermenistan, 9 Ekim 2014 tarihinde Rusya öncülüğündeki Avrasya Ekonomik Birliği'nin üyesi olmuştur.⁵⁶

Başbakan Nikol Paşinyan döneminde Batı ve Rusya arasında izlenmeye çalışılan denge politikası, yaşanan İkinci Karabağ Savaşı sonrasında hüsrana uğramıştır. İkinci

⁵³ Seniye Gül Yıldırımkaaya, "Komşuluk Politikası Çerçevesinde Avrupa Birliği'nin Ermenistan'la İlişkilerinin Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerine Etkileri", Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, S.B.E. İstanbul, 2011, ss. 33-35.

⁵⁴ Fulya Akgül Durakçay, Özge Bozkaya, "Avrupa Komşuluk Politikası'nda Demokrasi Teşviki: Ermenistan Örneği ve İç Çok yönlülerin Değerlendirilmesi", İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6 (2), 223-247, 2019, s. 237.

⁵⁵ Esme Özdaşlı, "Avrupa Komşuluk Politikası Çerçevesinde Avrupa Birliği-Ermenistan İlişkileri", Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 8 (1), 135-146, 2016, s. 141.

⁵⁶ Minister Of Foreign Affair of Republic of Armenia, "International Organisation", (t.y.), "Çevrimiçi" <https://www.mfa.am/en/international-organisations/6> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Karabağ Savaşı sonrasında ağır yenilgiye uğrayan Ermenistan üzerinde Rusya kendi etkisini artırırken, bu etkiyi en aza indirmek ve kendi hakimiyetini sürdürmek için N. Paşinyan, Türkiye ve Azerbaycan ile normalleşme yolunu seçmiştir. Bu doğrultuda, 2022 yılının 14 Ocak, 24 Şubat ve 28 Nisan'ında gerçekleşen Türkiye ve Ermenistan temsilcilerinin görüşmesinin olumlu sonuçlandığı düşünülebilir. Özellikle ilk görüşmenin Moskova'da gerçekleşmesi konusunda Ermeni hükümeti, Rusya'nın hassasiyetine özen göstermiştir.

1992 yılından itibaren AB, Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının çözümü doğrultusunda, AGİT Minsk Grubu aracılığıyla çalışmalarını sürdürmektedir. Şimdiye kadar AGİT, sorunun çözümü için çeşitli tekliflerde bulunmuştur.

Ama bu teklifler içerisinde “kendi kaderini tayin etme” gibi Azerbaycan toprak bütünlüğüne karşı yaklaşımın bulunması ve Minsk Grubu'nun Ermenistan eylemlerine karşı sessizliği, sorunun çözümünü olumsuz etkilemiştir. Bu gibi nedenlere göre Azerbaycan, örgütün faaliyetini yetersiz bulmaktadır. Bu hususta, İ. Aliyev, “*30 yıl daha bekleyecek vaktimiz yok. Sorun şimdi çözülmelidir*”⁵⁷ ve *Minsk Grubu çatışmanın çözümünde herhangi bir rol oynamadı*”⁵⁸ açıklamaları durumu özetler niteliktedir. İkinci Karabağ Savaşı sonrasında AB'nin Ermenistan'a 3,1 milyar avroluk yardım desteğinde bulunacağı haberi hem Minsk Grubu'nun eş başkanlarından biri olarak Fransa'nın hem de AB'nin tarafsızlığını olumsuz etkilemektedir. Buna rağmen 24 Şubat 2022 tarihinde başlayan Rusya-Ukrayna Krizi ve enerji fiyatlarında yukarıya doğru dalgalanma, enerji potansiyeline sahip Azerbaycan faktörünü bir daha öne çıkarmıştır. Zira Güney Kafkasya bölgesinde etkisini artırmaya çalışan AB, önceleri olduğu gibi şimdi de Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının çözümünde Minsk Grubu bünyesinde veya direkt ara bulucu olarak girişimlerde bulunmaktadır. Bu bağlamda, 19 Kasım 2021 ve 7 Nisan, 22 Mayıs 2022 tarihlerinde AB ara buluculuğunda düzenlenen Azerbaycan-Ermenistan liderlerinin Brüksel görüşmeleri gösterilebilir. Ara buluculuk çalışmalarında AB ve Rusya arasında

⁵⁷ Independent Türkçe, “Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev'den Minsk Grubu'na yanıt: 30 yıl daha bekleyecek vaktimiz yok, sorun şimdi çözülmelidir”, 03.10.2020, “Çevrimiçi” <https://www.indyturk.com/node/253001/dünya/azerbaycan-cumhurbaşkanı-aliyev'den-minsk-grubu'na-yanıt-30-yıl-daha-bekleyecek> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁵⁸ Ruslan Rehimov, “Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev: Minsk Grubu çatışmanın çözümünde herhangi bir rol oynamadı”, AA, 12.12.2020, “Çevrimiçi” <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-cumhurbaşkanı-aliyev-minsk-grubu-catismanin-cozumunde-herhangi-bir-rol-oynamadi/2074886> Erişim Tarihi 13/06/2022.

adeta rekabet sürmektedir. Ancak AB ve Rusya ara buluculuk faaliyetleri kıyaslandığında hem taraflara hem de bölgede önemli etkiye sahip olan Rusya, bu süreçte daha etkilidir.

Kısaca, kendi bölgesel enerji ve güvenlik stratejileri doğrultusunda AB, Azerbaycan ve Ermenistan çatışması sürecinde etkin katılım göstermektedir. Komşuluk Politikası kapsamında benimsediği yumuşak güç aracılığıyla bölge devletleri üzerinde etkinlik kazanmaya çalışan AB'nin, Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının çözümünde bu gücünü kullanabildiği söylenemez. Nitekim, insan hakları, demokrasi ve “kendi kaderini tayin etme” düşünceleri doğrultusunda sorunun çözümüne yaklaşan AB'nin, çift başlı politikalar uyguladığı gözlemlenmektedir. Zira bölgede yaşayan ve tarihsel süreç içerisinde bölgeye iskan edilen Ermenilerin hakları savunulurken, bölgenin gerçek sahibi olan Azerbaycanlıların Ermeniler tarafından zorla göçe maruz bırakılması çok önemsenmemektedir. Ayrıca AB'nin, İkinci Karabağ Savaşı sonrasında Ermenistan'a çeşitli projeler kapsamında maddi desteklerde bulunması, onun tarafsızlığından başka sorunun çözümünü de olumsuz etkilemektedir. AB'nin bu durumunu Rusya, kendi bölgesel politikaları doğrultusunda değerlendirmektedir.

4.3.ÇHC Dış Politikasında Güney Kafkasya ve Azerbaycan-Ermenistan Çatışması

4.3.1. “Bir Kuşak Bir Yol” Projesi

Yaşanan 11 Eylül olayları, uluslararası ilişkilerde ABD'nin öncülüğündeki tek kutuplu sistemin sonunu getirirken, Rusya ve ÇHC gibi yeni güçleri doğurmuştur. Bu süreci, daha çok geliştirdiği ekonomik ilişkiler ve yumuşak güç kullanımı ile doğru değerlendiren ÇHC, ABD ile rekabet edecek güce ulaşmıştır. Zira 14,72 trilyon dolar ile dünya ekonomi güçleri arasında ikinci olan ÇHC,⁵⁹ Global Fire Power 2022 yılı raporuna göre 230 milyar dolar ile askeri alanda da dünya ikincisidir.⁶⁰ Bu rekabeti daha da güçlendirecek olan, Devlet Başkanı Xi Jinping'in 2013 yılında Kazakistan seferinde duyurduğu “Bir Kuşak Bir Yol” projesidir.⁶¹ Asya-Avrupa ve Afrika kıtaları arasındaki

⁵⁹ Caleb Silver, “The Top 25 Economies in the World”, Investopedia, 22.12.2021, “Çevrimiçi” <https://www.investopedia.com/insights/worlds-top-economies> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁶⁰ Global Fire Power, “2022 China Military Strength”, (2022), “Çevrimiçi” https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=china Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁶¹ Wu Jiao, “Xi proposes a “new Silk Road” with Central Asia”, China Daily, 09.05.2013, “Çevrimiçi” https://www.chinadaily.com.cn/china/2013xivisitcenterasia/2013-09/08/content_16952228.htm Erişim Tarihi 13/06/2022.

taşımacılığı geliştireceği düşünülen proje, Modern İpek Yolu olarak nitelendirilmektedir. Projenin, bazı kaynaklara göre 71,⁶² bazılarına göreyse 138 devletin katılımına olanak sağladığı, dünya nüfusunun yüzde 70'ni, küresel GSYİH'nin yüzde 55'ni, üretilen ve keşfedilmiş enerji rezervlerinin yüzde 75'ini kapsadığı tahmin edilmektedir.⁶³

Projenin deniz ve kara olarak uygulama alanı ÇHC-Rusya-Avrupa, ÇHC-Orta Asya-Basra Körfezi, ÇHC-Orta Asya olarak belirlenmiştir.⁶⁴ Proje, 2020 yılı raporlarına göre mevcut, 672 milyon ton petrol, 324 milyar m³ doğal gaz, 3.9 Gt kömür ve 7028 twh enerji talebi olan ÇHC ekonomisi için önemlidir.⁶⁵ ABD'nin baskılarına rağmen istikrarla süreci yöneten ÇHC, projeye katılım gösteren devletler için çeşitli maddi desteklerde bulunmuştur. Kendi çalışmasında Mutlu, Çin Kalkınma Bankası'nın 60'dan fazla ülkeyi, 900 civarında projeyi, Çin İhracat ve Kredi Sigorta Şirketi'nin yüksek teknoloji alanındaki projelere 2,2 trilyon dolardan fazla maddi destek sağladığını belirtmektedir. Bu destekler göz önüne alındığında proje, ABD'nin Marshall Yardımı'nı anımsatmaktadır.⁶⁶ Kısaca, ÇHC'nin projeden beklentileri şu şekilde açıklanabilir;

1. Küresel gücün artırılması,
2. Proje katılımcısı devletlere ihracatın artırılması,
3. Yeniden üretimi ve Çinli şirketlerin küresel rekabet gücünün artırılması,
4. ÇHC'nin jeopolitik etkisinin artırılması,
5. Milli paraya değerin kazandırılması.⁶⁷

ÇHC'nin Bir Kuşak Bir Yol'u ekonomik olmasından ziyade geniş siyasi boyutları olan düşünülmüş bir projedir. 2000'li yılların başında Orta Asya bölgesinde ÇHC ile ekonomik alanda rekabet içerisinde olan Rusya, 1 Ocak 2015 tarihinde AEB'yi tesis etmiştir. Belirtilen ekonomik rekabete rağmen taraflar, ortak hasımları ABD'ye karşı

⁶² Belt and Road Initiative, "Belt and Road Initiative", (t.y.), "Çevrimiçi" <https://www.beltroad-initiative.com/belt-and-road/>, Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁶³ EBRD, "Belt and Road Initiative", (t.y.), "Çevrimiçi" <https://www.ebrd.com/what-we-do/belt-and-road/overview.html>, Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁶⁴ Enver Günay ve diğerleri, "Tarihi İpek Yolundan Modern İpek Yolu Projesine: Türkiye- Çin Ekonomik İşbirliği Çerçevesinde Orta Koridor İle Kuşak ve Yol Girişimi", Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 9 (2), 157-175, 2019, s. 165.

⁶⁵ Enerdata, "China Energy Information", (t.y.), "Çevrimiçi" <https://www.enerdata.net/estore/energy-market/china/>, Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁶⁶ Necmettin Mutlu, "Kuşak ve Yol Girişimi (Kyg) Projelerinin İncelenmesi; Türkiye İçin Öneriler", Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, 5 (2), 129-150, 2021, s. 132.

⁶⁷ Altun, Özbaysal, a.e., s. 84.

yakın ilişkilerini sürdürmektedir.⁶⁸ Ekonomik alanda tedbirli ilişkiler söz konusuyken, askeri ve enerji alanlarında yoğunlaşan ilişkilerin geldiği son nokta. “Kapsamlı Stratejik Ortaklık” olarak isimlendirilmektedir.⁶⁹

ÇHC ve Rusya ilişkileri bu denli gelişim yaşarken, ÇHC-ABD ilişkileri rekabete dayalı ve gergin seyretmektedir. Çevreleme Politikası’nı rehber alan ABD’yi dengelemek için ÇHC, bölgede gelişmekte olan ülkelere önemli boyutlarda krediler sağlamaktadır.⁷⁰ Fakat bu ülkelerle kurallara uygun bir anlaşma imzalanırken, devletin borcu geri ödeyemediği durumlarda ÇHC, borçlu ülkenin farklı alanlarında hak iddia ederek, ülkeyi kendisinden bağımlı kılmaktadır.⁷¹ 2017 yılı raporlarına göre, 5 trilyon dolardan fazla kredi veren ÇHC’ye, küresel GSYİH’nin yüzde 6’sı borçlu durumdadır.⁷² Buna göre ABD, 2017 yılında Güvenlik Strateji Belgesi’nde Rusya’yı politik, ÇHC’yi ekonomik revizyonist güç olarak kabul etmiştir.⁷³

Bir Kuşak Bir Yol Projesi ve Borçlandırma Politikası’ndan ziyade ÇHC Devlet Başkanı Hu Jintao döneminde hedeflenen Çin Rüyası Projesi, ÇHC’nin gelecek vizyonunu oluşturmaktadır. Bu proje, 2013 yılında ÇHC Devlet Başkanı Xi Jinping’in konuşması ile “Çinileştirilmiş Sosyalizm” veya “Orta Halli Refah Toplumu” fikri ile Bir Kuşak Bir Yol projesi dahilinde yer almıştır.⁷⁴ Wang kendi çalışmasında Çin Rüyası Projesi’ni tarihsel bulgularla incelemektedir. Ona göre bu proje, ÇHC Devlet Başkanları Mao Zedong’un komünizm, Deng Xiaoping’in Çin’in canlandırılması, Jiang Zemin’in ulusal gençlik, H. Jintao’nun uyumlu toplum düşüncesinin son halidir.⁷⁵ Projenin, ırk,

⁶⁸ Ümit Alperen, “‘Bir Kuşak Bir Yol’ Girişimi ve Çin’in Orta Asya Politikası”, Bilge Strateji 10. 17-38, 2018, ss. 30-33.

⁶⁹ Hüseyin Korkmaz, “Çin ve Rusya’nın kapsamlı stratejik ortaklığı ABD’yi endişelendiriyor”, AA, 12.12.2019, “Çevrimiçi” <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/cin-ve-rusya-nin-kapsamli-stratejik-ortakligi-abd-yi-endiselendiriyor/1671495> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁷⁰ Ulaş Birkan Çakılcı, “Kuşak-Yol Projesi ve Türkiye Üzerine Etkileri”, Fiscaeconomia, 5 (1), 87-98, 2021, s. 94.

⁷¹ The Economist, “What 100 contracts reveal about China’s development lending”, 31.03.2021, “Çevrimiçi” <https://www.economist.com/finance-and-economics/2021/03/31/what-100-contracts-reveal-about-chinas-development-lending>, Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁷² Sebastian Horn, Carmen M. Reinhart, and Christoph Trebesch, “How Much Money Does the World Owe China?” Harvard Business Review, 2020, “Çevrimiçi” <https://hbr.org/2020/02/how-much-money-does-the-world-owe-china> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁷³ Ayvaz, Ramadhan, a.e., s. 89.

⁷⁴ Berkan Karamurtlu, “Kuşak Yol Projesi Bağlamında Çin Halk Cumhuriyeti’nin Küresel Hegemonya Girişimi”, Doğu Asya Araştırmaları Dergisi, 3 (6), 54-81, 2020, s. 64.

⁷⁵ Zheng Wang, “The Chinese Dream From Mao to Xi”, The Diplomat, 20.09.2013, “Çevrimiçi” <https://thediplomat.com/2013/09/the-chinese-dream-from-mao-to-xi/>, Erişim Tarihi 13/06/2022.

din, dil, millet ayrımı gözetmeden büyük coğrafyayı kapsaması, Çin hegemonyasının devletler üzerinde etki kurmasını kolaylaştırmaktadır.⁷⁶

Gelişmekte olan ülkelere sağlanan büyük krediler, zamanla ülkelerin iç işlerine karışma olanağı yaratırken, Afrika'nın üçüncü dünya ülkelerini borcu geri ödeyemez duruma getirmektedir. Zamanla ekonomik hegemonya uygulayan ÇHC'nin, bu gücünü somutlaştırması sorgulanırken, 24 Şubat 2022 tarihinde başlayan Rusya-Ukrayna Krizi ve Tayvan meselesindeki tavrı, ÇHC'nin gitgide etkin aktöre dönüştüğünü ve hatta sert güce başvurabilme ihtimalini artırmaktadır.

4.3.2. ÇHC Dış Politikası ve Azerbaycan-Ermenistan Çatışması

SSCB'nin dağılması sonrasında küresel boyutta rekabet içinde olan ÇHC ve ABD arasında hem enerji hem de nüfuz alanını genişletmek için Kafkasya bölgesi üzerinde yeni bir rekabet başlamıştır. Bölgeye yönelik Rusya merkezli politika uygulayan ÇHC, Kafkasya'nın sadece güney kısmında yer alan ülkeleriyle (Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan) ilişkilerini geliştirmiştir. Bu doğrultuda, Bir Kuşak Bir Yol projesi kapsamında bölge devletleriyle ilişkilerini geliştiren ÇHC'nin, Azerbaycan-Ermenistan çatışması sürecindeki aktifliğinin incelenmesi çalışmanın seyri açısından elzemdir.

ÇHC ve Azerbaycan devletleri arasındaki ilk diplomatik temas, 27 Aralık 1991 tarihinde ÇHC'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanınması ile başlamıştır.⁷⁷ İlk başlarda bölgeye yönelik Azerbaycan merkezli politika uygulamaya çalışan ÇHC, 1992-1993 dönemi Cumhurbaşkanı Ebulfez Elçibey tarafından hoş karşılanmamıştır. Özellikle, dış politikada ÇHC karşıtı söylem içerisinde kullanılan “Doğu Türkistan” konuşmaları, iki devlet arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemiştir. ÇHC ve Azerbaycan arasındaki ilişkiler, Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in 7-10 Mart 1994 tarihinde ÇHC ziyareti ve çeşitli alanlarda iş birliğini kapsayan anlaşmaların imzalanması sonrasında iş birliğine dayalı gelişme göstermiştir.⁷⁸ ÇHC'nin Azerbaycan ile ilişkilere önem vermesi nedenleri arasında, Azerbaycan'ın enerji potansiyeli ve bölge üzerinde ABD'nin etkinliğinin

⁷⁶ Ahmet İkiz, “Tek Kuşak Tek Yol Projesi ve Türkiye’ye Olası Etkileri”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 18 (72), 1688-1700, 2019, s. 1695.

⁷⁷ Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi, “Çin Xalq Respublikası”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://www.mfa.gov.az/az/category/asia-and-oceania/china> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁷⁸ Dante Schulz, “China-Azerbaijan Bilateral Relations”, Caspian Policy Center, 01.02.2022, “Çevrimiçi”, <https://www.caspianpolicy.org/research/security-and-politics-program-spp/china-azerbaijan-bilateral-relations> Erişim Tarihi 13/06/2022.

azaltma isteği olmuştur.⁷⁹ Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 2005, 2008, 2014 ve 2019 yıllarında ÇHC'ye düzenlediği ziyaretler, ÇHC-Azerbaycan ilişkilerini olumlu etkilemiştir.⁸⁰ 2019 yılı verilerine göre ÇHC karşısında Azerbaycan'ın durumu; ihracat: 752.162.630 \$, ithalat: 1.432.151.450 \$, sonuç olarak ticaret dengesi ise: -679.988.820 \$'dır.⁸¹

Bölge üzerinde ÇHC'nin ticaret payı yüzde 40'tır.⁸² 3 Ekim 2018 tarihinde SOCAR ve Çin Milli Petrol Şirketi arasında anlaşma imzalanmıştır.⁸³ 28 Nisan 2019 tarihinde İ. Aliyev'in Bir Kuşak Bir Yol Uluslararası İşbirliği Forumu'nda katılımı, ilişkiler açısından olumlu değerlendirilebilir.⁸⁴ Bu görüşmede imzalanan anlaşmayı yorumlayan Ceferli, tarafların birbirinin toprak bütünlüğüne yönelik gösterdiği saygının, gelişen ilişkilerin güvencesi olduğunu belirtmektedir.⁸⁵ Ayrıca, ÇHC, Bakü-Tiflis-Kars demir yolu projesinde önemli paydaş ülkelerden biridir.⁸⁶ Bu doğrultuda, Azerbaycan'a taşınan ilk trenleri incelediğinde açıklamada bulunan, ÇHC Devlet Başkanı Xi Jinping, Azerbaycan ile diplomatik ilişkilerin tesis edilmesinin 30. yıl dönümüne kadar, ilişkilerin daha da gelişmesini vurgularken, Tayvan, Hong Kong ve Sincan meselelerinde, ÇHC'nin toprak bütünlüğüne saygı gösterdiği için Azerbaycan'a teşekkürlerini bildirmiştir.⁸⁷

⁷⁹ Araz Aslanlı, Elşen Memmedli, "Azerbaycan-Çin İlişkileri (1991-2015)", Bölgesel Çalışmalar Dergisi, 1(1), 141-156, 2016, s. 143.

⁸⁰ Embassy of the People's Republic of China in the Republic of Azerbaijan, "Relations between China and Azerbaijan", 2020 "Çevrimiçi" <https://www.mfa.gov.cn/ce/ceaz//eng/sbjw/t1833634.htm> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁸¹ World Integrated Trade Solution, "Azerbaijan trade balance, exports and imports by country and region 2019", 2019, "Çevrimiçi" <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/AZE/Year/2019/TradeFlow/EXPIMP#> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁸² Nurlan Aliyev, "China's Soft Power in the South Caucasus", CACI Analyst, 02.03.2020, "Çevrimiçi" <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13604-chinas-soft-power-in-the-south-caucasus.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁸³ OİL&GAS JOURNAL, "SOCAR-BGP venture to explore Caspian", 03.10.2018, "Çevrimiçi" <https://www.ogj.com/exploration-development/article/17296965/socarbgp-venture-to-explore-caspian> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁸⁴ President.az, "İlham Aliyev attends 2nd "One Belt One Road" Forum in Beijing", 26.04.2019, "Çevrimiçi" <https://president.az/en/articles/view/32878> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁸⁵ Şahin Cəfərli, "Azərbaycan-Çin əlaqələri", Baku Research Institute, 22.09.2020, "Çevrimiçi" <https://bakuresearchinstitute.org/az/azerbaijan-china-relations> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁸⁶ Jurgens Klaus, "Baku-Tbilisi-Kars Railway represents new Silk Road's middle corridor", 08.11.2017, "Çevrimiçi" <https://www.dailysabah.com/op-ed/2017/11/08/baku-tbilisi-kars-railway-represents-new-silk-roads-middle-corridor> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁸⁷ XINHUA, "Xi calls for greater development of China-Azerbaijan relations", 03.06.2021, "Çevrimiçi" http://www.xinhuanet.com/english/2021-06/03/c_139986348.htm Erişim Tarihi 13/06/2022.

Ekonomik ilişkilerinin yanı sıra Confucius merkezlerinin Azerbaycan'da büyük önem kazanması Azerbaycan kamuoyunda ÇHC'ye önemli avantaj sağlamaktadır.

ÇHC ve Ermenistan devletleri arasındaki diplomatik ilişkiler, 6 Nisan 1992 tarihinde ÇHC'nin Ermenistan'ın bağımsızlığını tanınması ile başlamıştır.⁸⁸ Taraflar arasındaki ilişkileri geliştiren en önemli etmen, Azerbaycan'daki 1992-1993 dönemi E. Elçibey hükümetinin ÇHC karşıtı söylemleri olmuştur. Bu söylemler yüzünden bölge üzerinde ÇHC'nin ilgisi bir dönemlik Ermenistan'a kaymıştır. 1996 yılında ÇHC'de büyükelçilik açan Ermenistan, bu süreci hızlandırmıştır. Bu süreci, 1996, 2004, 2010 yıllarında Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın ÇHC'ye resmi ziyaretleri takip etmiştir.⁸⁹ Başbakan Nikol Paşinyan'ın 2019 yılında ÇHC'ye düzenlediği resmi ziyaret, ÇHC-Ermenistan arasında yeni süreci başlatmıştır.⁹⁰ 2019 verilerine göre ÇHC karşısında Ermenistan'ın durumu; ihracat: 193.681.980 \$, ithalat: 748.023.780 \$, ticaret dengesi ise: -554.341.79\$'dır.⁹¹

ÇHC-Ermenistan ilişkileri, Azerbaycan'ın yüksek hassasiyeti yüzünden önemli gelişim yaşayamamış, küçük ve orta ölçekli işletmeler arasında ilişkiler sürdürülmüştür. Ayrıca Azerbaycan topraklarının yüzde 20'sini işgal eden Ermenistan'ın bölgesel projelerden tecridi, bunu olumsuz etkileyen en büyük neden olmuştur. Buna rağmen taraflar arasında askeri alanda iş birliğine gidildiği gözlemlenmiştir. 18 Ocak 2012 tarihinde, ÇHC ve Ermenistan arasında İkili Askeri ve Askeri-Teknik İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır.⁹² Ayrıca Ermenistan, "Aria" savunma sistemi örneğinde ÇHC'den çeşitli silahları satın almıştır.⁹³

⁸⁸ XINHUA, "Armenia, China mark 25 years of diplomatic relations", 06.04.2017, "Çevrimiçi" http://www.xinhuanet.com/english/2017-04/06/c_136185345.htm Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁸⁹ Dbpedia, "Armenia-China relations", "Çevrimiçi" https://dbpedia.org/page/Armenia-China_relations Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁹⁰ Caucasus Watch, "Pashinyan's visit to China", 17.05.2019, "Çevrimiçi" <https://caucasuswatch.de/news/1665.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁹¹ World Integrated Trade Solution, "Armenia trade balance, exports and imports by country 2019", 2019, "Çevrimiçi" <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/ARM/Year/2019/TradeFlow/EXPIMP/Partner/by-country> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁹² Asbarez, "Armenia, China Sign Military Cooperation Agreement", 18.01.2012, "Çevrimiçi" <https://asbarez.com/armenia-china-sign-military-cooperation-agreement/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁹³ Sargis Harutyunyan, "New Chinese Rockets "Acquired By Armenia"", Azatutyun, 19.08.2013, "Çevrimiçi" <https://www.azatutyun.am/a/25080110.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Bu dönemde Ermenistan ile gelişen ilişkiler “*düşmanımın düşmanı dostumdur*” yaklaşımına benzemesine rağmen ÇHC, bu geliştirilen ilişkiler sonucunda Ermeni diasporasının desteğini kazanmayı hedeflemiş olabilir. 2015 yılında ÇHC’yi ziyaret eden Cumhurbaşkanı Serj Sarkisyan’ın, Sincan ve Tayvan meselesinde ÇHC’ye destek olacağını beyan etmesi, bu varsayımı güçlendirmektedir.⁹⁴ Diplomatik ilişkilerden ziyade ÇHC, Confucius enstitüleri kapsamında Azerbaycan’da olduğu gibi Ermenistan’da da kendi yumuşak güç çalışmalarını sürdürmektedir.⁹⁵

Kısaca, ABD ile karşılıklı rekabeti Güney Kafkasya bölgesinde de sürdüren ÇHC, bölge devletleriyle Bir Kuşak Bir Yol projesi kapsamında ilişkilerini sürdürmektedir. Kendi enerji güvenliği projesinin devamı için ÇHC, Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının çözümüne yönelik çalışmalar yapmaktadır. Bu çalışmalar, Rusya ara buluculuğunda gerçekleşen görüşmelerin desteklenmesi ve bölge devletleri ile iş birliği ortamının sağlanması olarak gösterilebilir. Ayrıca İkinci Karabağ Savaşı sonrasında Zengezur Koridoru’nun yeniden kullanıma açılması ÇHC tarafından olumlu karşılanmaktadır. Fakat diğer aktörler gibi ÇHC de Azerbaycan ve Ermenistan arasında taraf seçmeden her iki taraf ile ilişkilerini sürdürmektedir. Bu doğrultuda, ÇHC, kendi projelerinin güvenliğinin devam etmesi için Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının çözümü için ekonomik gücünü kullanmalı, taraflara iş birliği için ortam oluşturmalıdır. Şayet tesis edilen karşılıklı ekonomik bağımlılık, bölgenin etnik sorunlarını çözeceği gibi ÇHC’nin ABD ile mücadelesini olumlu etkileyecektir.

⁹⁴ ANCA, “China Ready for Closer Ties with Armenia”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://anca.org/china-ready-for-closer-ties-with-armenia/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

⁹⁵ People’s Daily Online, “Senior CPC official urges Confucius Institute to contribute to China-Armenia friendship”, 12.04.2011, “Çevrimiçi” <http://en.people.cn/90001/90776/90883/7347096.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

SONUÇ

Güney Kafkasya sahip olduğu coğrafi konumundan dolayı büyük güçlerin mücadele alanıdır. Bu mücadelenin, bölgesel etnik sorunlardan beslendiği belirtilmelidir. Rusya Çarlığı ve SSCB dönemlerinde etnik destek kazanmak adına Karabağ bölgesine Ermenilerin yerleştirilmesi gibi Gürcistan'da da izlenen iskan politikalarının, günümüz etnik sorunlarını ortaya çıkaran en yanlış karar olduğu söylenebilir. Buna rağmen bölge üzerinde “Bir Kuşak Bir Yol”, TRACECA, TACİS ve Azerbaycan'ın enerji diplomasisi doğrultusunda öncülük ettiği projeler, bölgesel aktörler arasında iş birliği ortamı yaratmaktadır. Bu ortam bile Rusya ve Batılı devletler arasında devam eden mücadeleyi önleyebilmiş değildir. Ayrıca bölge, Abhazya, Güney Osetya ve Dağlık Karabağ sorunları nedeniyle enerji güvenliği riski de taşımaktadır. Bu risk, 2008 yılında yaşanan Rusya-Gürcistan Savaşı'nda ve 2020 yılında Azerbaycan-Ermenistan arasında yaşanan “Tovuz Olayları” ile kendisini göstermiştir. Bölgesel sorunların çözümü için iş birliği ve güven ortamının oluşturulması gerekmektedir. Tesisi süren 3+3 platformu bunun için en iyi örnek olabilir.

30 yılı aşkın süredir Azerbaycan-Ermenistan çatışmasının temel nedeni olan Dağlık Karabağ Sorunu, bölgesel iş birliği ve güvenliği açısından büyük önem taşımaktadır. Rusya Çarlığı ve SSCB döneminde uygulanan yanlış iskan politikaları ve SSCB Devlet Başkanı Mikhail Gorbachev döneminde benimsenen “Açıklık” düşüncesi, Dağlık Karabağ Sorunu'nu ortaya çıkarmıştır. 1991-1993 dönemi Azerbaycan hükümetlerinin (Ayaz Mutallibov ve Ebulfez Elçibey) konjonktürü yanlış değerlendirmesi, ülkeyi savunmasız bırakırken, bu dönemde ülke, Rusya, İran ve ÇHC desteğinden mahrum bırakılmıştır. Bu durumu doğru değerlendiren Ermenistan, Rusya, İran ve ÇHC ile ilişkilerini geliştirerek, Azerbaycan'a karşı etkin güç olarak kullanmıştır. Ayrıca Ermeni diasporası uluslararası düzeyde karşıt söylem ve eylemlerini artırarak, Azerbaycan'a karşı ABD Kongresi'nin 907 sayılı tasarımı onaylamasını başarmıştır. Yaşadığı toprak kaybına rağmen haklı iken haksız duruma düşen Azerbaycan, sadece Haydar Aliyev döneminden itibaren iç ve dış politikada güçlenebilmiştir.

Bu doğrultuda, Rusya ara buluculuğunda Ermenistan ile ateşkes sağlanırken, 1994 yılında Rusya ve Batılı devletlerin katılımıyla Asrın Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma sayesinde, Ermenistan'ın ve diasporanın Azerbaycan karşıtı eylemleri en aza

indirilmiştir. Rusya, İran ve ÇHC ile ilişkileri geliştiren Azerbaycan, Ermenistan'ı bölgesel projelerden tecrit ederken, Dağlık Karabağ Sorunu'nun çözüleceği takdirde Ermenistan'a projelerde katılım hakkı sağlanacağını belirtilmiştir. Azerbaycan'ın bu yaklaşımı, uygulamaya koyduğu enerji diplomasisinin sorunun çözümüne engel değil fırsat olduğunu göstermektedir. 2010 yılına kadar sorunun çözümünde rol alan aktörlerin ve uluslararası örgütlerin işlevsiz kalması, sorunun askeri yolla çözülebileceği varsayımını güçlendirmiştir. Nitekim süreçte rol alan aktörlerin sonuç üretememesi, taraflar arasında silahlanma yarışını başlatmıştır.

2020 yılına gelindiğinde Azerbaycan ve Ermenistan arasında yaşanan İkinci Karabağ Savaşı sonucunda Azerbaycan, topraklarını Ermenistan işgalinden özgürleştirmiştir. Savaş döneminde bölgesel güç dengesini sürdürmek adına Rusya ve İran, Ermenistan üzerine silah nakliyesi yaparken, Rusya'nın Batı yanlısı Başbakan Nikol Paşinyan'ı Azerbaycan'a sessizlik göstererek dengelediği gözlemlenmiştir. Ayrıca Rusya, 5 yıllığına Karabağ bölgesinde geçici barışı koruma gücü olarak yer alma hakkı kazanmıştır. Son dönemlerde gelişen ilişkilerinden ve Azerbaycan kamuoyu talebinden kaynaklanacak ki, Rusya, bölgede barışı koruma gücünü Türkiye ile ortaklaşa yapmaktadır. Bu yöntemle Rusya, sorumluluğu tek değil Türkiye ile göğüsleyecektir.

Azerbaycan ve Ermenistan arasında başlayan normalleşme ve barış antlaşmasının imzalanması süreci devam ederken, bölgede söz sahibi olmak için Rusya ve AB arasında ara buluculuk konusunda adeta yarış başlamıştır. Rekabet çerçevesinde düzenlenen görüşmeler yüzünden halen Azerbaycan-Ermenistan sınırında ateşkes tam sağlanamamıştır. Ayrıca Azerbaycan tarafının barış antlaşması için Ermenistan'a sunduğu 5 maddelik teklif, Ermenistan tarafından onaylanmasına rağmen diasporanın ve Karabağ Klanı'nın etkisiyle N. Paşinyan hükümeti Karabağ'ın ayrılıkçı Ermeniler yaşadığı bölgesi üzerinde hak iddia etmektedir. Üstelik Ermenistan, Minsk Grubu arabuluculuğuyla sorunun çözülmesini istemektedir. Ermenistan tarafının süreci yavaşlatması diasporanın ülke üzerindeki etkisinden kaynaklandığı gibi 24 Şubat 2022 tarihinden devam eden Rusya-Ukrayna Krizi'nden de kaynaklanmaktadır. Bu yaklaşıma göre eğer kriz sonrasında Rusya'nın etkisi azaltılabilirse, Ermenistan, Minsk Grubu aracılığıyla sorunun çözümünü kendi lehine değiştirebilecektir. Bu yaklaşım gerçekleşse

bile Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki askeri ve ekonomik farklılık, Azerbaycan`ın lehinedir.

Sorunun çözümü doğrultusunda, Türkiye, İsrail ve ÇHC işlevlerine göre önemli ülkelerdir. Zira Türkiye ve İsrail yardımıyla Azerbaycan, İran ve Rusya etkisini dengelerken, 3+3 platformu sayesinde de Rusya ve İran yardımıyla Batılı devletlerin etkisi dengeleyebilir. Belirtilenler yaşandığı takdirde Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ikili görüşmeler artacak ve dış müdahaleler azalacaktır. Azerbaycan ve Ermenistan arasında barış antlaşması imzalanmadan önce ÇHC`nin bölgesel yatırımları ve Zengezur Koridoru`nun açılması, taraflar arasındaki normalleşmeyi olumlu etkileyecektir. 3+3 platformu çerçevesinde ilişkilerin güçlenmesi, bölgesel iş birliği ve güvenliğini olumlu etkileyecektir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- ALİYEV, N. (2018) **1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Hökumətinin Fəaliyyətində Hərbi-Dəniz Aspektləri**, 1.bs., Bakü, Afpoliqraf.
- ARI, T. (2018) **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, 9.bs., Bursa, Alfa Aktüel.
- BAKHASH, S. (1984) **The Reign Of The Ayatollahs: Iran and the Islamic Revolution**, 1.bs., New York, Basic Books.
- BEN-HAİM, R. (2003) **İsrail Hakkında Gerçekler**, 1.bs., İsrail Enformasyon Merkezi, Kudüs, İsrail.
- BRZEZİNSKİ, Z. (2005) **Büyük Satranç Tahtası**, Çeviren: Yelda Türedi, 3.bs., İstanbul, İnkılap Kitapevi.
- GÜLMEZ, B. G. (2009) **Denizlerin Jeopolitiği: Alfred Thayer Mahan**, Batı'da Jeopolitik Düşünce, M. S. Palabıyık, 1.bs., Ankara, Pozitif Matbaacılık.
- HASANOV, A. (2012) **Jeopolitik**, Çeviren: Azad Ağaoğlu, 1.bs., İstanbul, Babıalı Kültür Yayıncılığı.
- İYİKAN, N. (2011) **Orta Asya Güney Kafkasya Siyasi Gelişmeler 1991-2010**, 1.bs., İstanbul, Hiperlink Yayınları.
- KARABAYRAM, F. (2011) **Güney Kafkasya Jeopolitiğinde Rusya Gerçeği**, 1.bs., İstanbul, İQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- LYNCH, D. (2004) **Engaging Eurasia's Separatist States: Unresolved Conflicts and De Facto States**, United States Institute of Peace Press; Illustrated edition (May 1, 2004).
- MAHAN, A. (1987) **The Influence of Sea Power Upon History, 1660-1783**, Dover Publications, This page formatted 2004 Blackmask Online.
- ÖZEY, R. (2017) **Jeopolitik-Tanımlar, Teoriler ve Değişimler**, 5.bs., Ankara, Pegem Akademi.
- QASIMLI, M. (2015) **Azərbaycan Respublikasının Diplomatiya Tarixi (1991-2003)**, 1.bs., Bakü, Mütərcim.
- SARIKAYA, Y. (2008) **İran'da Milliyetçilik Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla**, 1.bs., İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- SÖNMEZOĞLU, F. (2016) **Son Onyıllarda Türk Dış Politikası**, 1.bs., İstanbul, DER Yayın Evi.

- TAŞAR, M. M.; Y. TEZKAN (2013) **Dünden Bugüne Jeopolitik Dünya ve Türkiye**, 1.bs., Ülke Kitapları, İstanbul.
- YILDIZ, U. B. (2016) **Avrupa Birliği'nin Bölgesel İhtilaflara Yönelik Politikaları**, 1.bs., Ankara, Detay Yayıncılık.
- ZÜRCHER, E. (2004) **Turkey: A Modern History**, 3.bs., London, I.B. Tauris.

Makaleler

- ABILOV, S. (2018) "OSCE Minsk Group: Proposals And Failure, The View From Azerbaijan", **Insight Turkey**, 20 (1), 143-164.
- ACAR, D. Ş.; M. ÇEMREK (2005) "Kafkasya'nın Kronikleşen Çatışma Alanı: Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi", **Karadeniz Araştırmaları**, 8 (8), 114-136.
- ACARAY, D. (2020) "Kafkasya Jeopolitiğinde Odak Noktası Olarak Güney Osetya", **Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 6 (2), 168-183.
- AĞACAN, K. (2001) "Kaderdaş Devletler: Azerbaycan-Gürcistan İlişkileri", **ASAM, Avrasya Dosyası**, Azerbaycan Özel, İlkbahar 2001, Cilt: 7, Sayı: 1, ss. 317-333.
- AKÇAY, E.; İ. A. ANLI (2013) "İsrail: Türkiyesiz Güvenlik", **Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi**, 5 (1).
- AKGÜL, Ö. (2019) "Güç Geçiş Teorisi ve Çoklu Hiyerarşi Modelini Yeniden Düşünmek: Dünya Güç Hiyerarşisindeki Değişimin Teorik Analizi", **Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 6 (3), 815-831.
- AKSU, F.; Y. Çolak (2019) "Türkiye'nin Dış Politika Krizlerinde Ahdi Hukuk: Kıbrıs ve Nahçıvan Krizleri", **Bilig**, (88), 19-54.
- ALMAMMADOV, V. (2019) "Azerbaycan'ın Enerji Stratejisi", **Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi**, 8 (3), 40-53.
- ALODALI, M. F. B.; M. KOCAOĞLU, S. USTA (2020) "Türkiye'de Enerji Politikaları ve Bölgesel İşbirliğinin Önemi", **Paradoks: The Journal of Economics, Sociology & Politics**, 16(2).
- ALPEREN, Ü. (2018) ""Bir Kuşak Bir Yol" Girişimi ve Çin'in Orta Asya Politikası", **Bilge Strateji** 10. 17-38.
- ALTUN, N.; İ. KURT, T. ÖZBAYSAL (2021) "Adım Adım Yeni Dünya Düzeni: Çin BKBY Projesi", **Gümrük ve Ticaret Dergisi**, 8 (26), 81-93.

- ALTUNSOY, Y. (2019) “Kafkas İslam Ordusu ve Bakü Zaferi”, **Karatay Sosyal Araştırmalar Dergisi**, (2), 42-91.
- AMİRBEK, A. (2015) “Rusya'nın Jeopolitik ve Kimlik Kodları: Klâsik Kuramlar Çerçevesinde Yakın Çevre Algısı Örneği”, **Karadeniz Araştırmaları Dergisi**, 48, 31-41.
- AN, Ö. F. (2013) “Türkiye'nin Dış Politikasına Etkisi Bakımından 2015'e Doğru Ermeni Lobisi”, **Ermeni Araştırmaları**, (45), 177-244.
- ANCAK, O. (2020) “Yeni Avrasyacılık Bağlamında Güney Kafkasya'da Türkiye ve Rusya”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 75 (3), 1113-1144.
- ANLAR, A. (2017) “Farklı Bakış Açıları ile Enerji Güvenliği Üretici, Tüketici ve Transit Ülkeler: Türkiye Örneği”, **Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi**, (19), 59-88.
- ARAS, İ. (2017) “Avrupa Birliği'nin Dağlık Karabağ Sorunundaki Rolü”, **Avrasya Etüdleri**, 51 (1), 95-122.
- ARAS, O. N. (2006) ““Asrın Antlaşması” ve Azerbaycan Ekonomisine Etkisi”, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, 30, 41-59.
- ARI, Ü. (1996) “Türkiye'nin Jeopolitik Duyarlılık Analizi ve Savunma Sanayi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **İstanbul Üniversitesi, S.B.E.** İstanbul.
- ARSLAN, H.; S. KARADOĞAN (2003) “Sayısal Harita Ortamında Bir Analiz: Jeopolitik-Jeostratejik Teoriler ve Türkiye”, **IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu**, Elazığ, 16-17 Ekim (Ayrı Basım).
- ASLANLI, A.; A. Memmedov (2016). “Neo-Realizm Kuramı Çerçevesinde Azerbaycan-İran İlişkilerinin Analizi”, **Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches**, 5(6).
- ASLANLI, A.; E. MEMMEDLİ (2016) “Azerbaycan-Çin İlişkileri (1991-2015)”, **Bölgesel Çalışmalar Dergisi**, 1(1), 141-156.
- ASTOURIAN, S. H. (2001) “From Ter-Petrosian To Kocharian: Leadership Change In Armenia”, **Berkeley Program in Soviet and Post-Soviet Studies University of California**, Berkeley 260 Stephens Hall #2304 Berkeley, CA 94720-2304.
- ATLI, C. (2020) “Azerbaycan Arşiv Belgelerine Göre: 1918-1920 Yılları Arasında Bakü ve Erivan'da Ermenilerin Yaptığı Mezalim”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, (68), 451-470.
- AVCI, A. (2021) “Güney Kafkasya ve Türkiye Sosyo-Ekonomik İlişkisi”, **Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 5 (2), 195-205.

- AVCI, E. (2014) “Çin’in Kafkasya Politikaları”, **Uluslararası Stratejik Bakış Enstitüsü**.
- AYDIN, U. (2018) “Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinin Son On Yılı (2006-2016): Kardeşlikten Stratejik İşbirliğine Uzanan Yol”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, 6 (13), 38-62.
- AYDOĞUŞ, İ.; S. AKÇAY (1999) “Petrol ve Azerbaycan Ekonomisi 1993-1997”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 1 (2), 71-86.
- AYVAZ, Z.; J. RAMADHAN (2021) “Avrasya Jeopolitiğinin Yeniden Hareketlenmesinde Kuşak-Yol İnisiyatifi’nin Rolü”, **UPA Strategic Affairs** 2: 73-95.
- BABAYEV, R. (2019) “Azerbaycan’da Türkiye ve Rusya Algısı; Azerbaycan’ın Türkiye ve Rusya ile İlişkileri” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Sakarya Üniversitesi, S.B.E.** Sakarya.
- BABAYEVA, V. (2013) “Haydar Aliyev Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **İstanbul Ticaret Üniversitesi, S.B.E.** İstanbul.
- BAGHIROVA, A.; A. OĞUZHAN, E. YILDIZ (2017) “Türkiye-Azerbaycan Dış Ticaretini Etkileyen Faktörler (1998-2014 Dönemi)”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 19 (1), 301-314.
- BAGIROV, S. (1996) “Azerbaijani Oil: Glimpses of A Long History”, **Perceptions: Journal of International Affairs**, 1 (3), 0-0.
- BALCI, A. (2016) “Yeni Dünya Düzeninde Jeopolitiğin Değişen Konumu”, **Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 5 (10), 107-129.
- BASSİN, M.; Ö. TÜFEKÇİ (2011) “”Klasik” ve “Yeni” Avrasyacılık: Geçmişten Gelen Devamlılık”, **Bilge Strateji**, 3 (4), 117-135.
- BAYCAN, K. (2009) “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde ABD ve Rusya Federasyonu’nun Güney Kafkasya Politikası ve Gürcistan Krizi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Beykent Üniversitesi, S.B.E.** İstanbul.
- BAYRAM, M. (2016) “Ermenistan Dış Politikasında Reelpolitikle Psikopolitiğin Çatışması: Cumhurbaşkanlığı Dönemleri Bağlamında Bir Analiz”, **Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 2 (3), 69-77.
- BAYRAMOĞLU, B. (2018) “Gürcistan’da Enerji Rekabeti: ABD, AB ve Rusya”, **Ankara Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, 1(2): 35-49.

- BEŞİKÇİ, S. Ö. (2016) “Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan Dış Politikasındaki Stratejik Değişimler ve Yönelimler”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, 16 (2), 0-0.
- BİRESSELİOĞLU, M. E. (2012) “NATO’nun Değişen Enerji Güvenliği Algısı: Türkiye’nin Olası Konumu”, **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, 9(34), 227-252.
- BİSHKU, M. B. (2015) “Is The South Caucasus Region A Part Of The Middle East?”. **Journal of Third World Studies**, 32(1), 83-102.
- BOLSAJIAN, M. (2018) “The Armenian Diaspora: Migration and its Influence on Identity and Politics”, **Global Societies Journal**, 6(1).
- BOVAN, A.; T. VUČENOVIĆ, N. PERIĆ (2019) “Negotiating Energy Diplomacy and its Relationship with Foreign Policy and National Security”, **International Journal of Energy Economics and Policy** ISSN: 2146-4553.
- BOZKAYA, Ö.; S. EYLEMER (2019) “Güney Kafkasya’da Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişiler Sorunu: Avrupa Birliği’nin Yaklaşımı Üzerine Bir Değerlendirme”, **Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi**, 18(1), 109-142.
- BRINKLEY, D. (1997) “Democratic Enlargement: The Clinton Doctrine”, **Foreign Policy**, Spring, 1997, (106), 111-127.
- BRİSKU, A.; T. BLAUVELT (2020) “Who Wanted The TDFR? The Making And The Breaking Of The Transcaucasian Democratic Federative Republic”, **Caucasus Survey** 2020, Vol. 8, No. 1, 1-8.
- CABBARLI, H. (2010) “Ermenistan’ın İran Politikası”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi** 10(10): 147-174.
- CAFEROV, N.; A. ASLANLI (2016) “ABD ve Güney Kafkasya: Ağustos 2008 Öncesinde ve Sonrasında”, **Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 8 (4), 1-10.
- CAFEROV, N.; A. ASLANLI (2016) “Karabağ Sorununda Ateşkes ve Rusya”, **Ermeni Araştırmaları**, (53), 239-260.
- CANAR, B. (2012) “Rusya Federasyonu’nun Azerbaycan İle İlişkileri”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 2 (1), 21-38.
- CANER, C.; B. M. BOZASLAN, M. SERBEST (2020) “Rusya Lideri Vladimir Putin’i Politik Psikoloji Penceresinden Okumak”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, (65), 245-264.
- CANİKOĞLU, E. (2020) “Rus Güvenlik Düşüncesinin Gelişiminde Jeopolitik Faktörlerin ve Avrasyacılığın Rolü”, **Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 11 (22), 1137-1164.

- CANYURT, D. (2016) “Ermenistan Dış Politikası ve Konstrüktivizm: Türkiye Örneği”, **Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, (Ek1), 102-123.
- CARRİTHERS, D. (1986) “Montesquieu's Philosophy of History”, **Journal of the History of Ideas**, Jan. -Mar., 1986, Vol. 47, No. 1. University of Pennsylvania Press.
- CAVLAK, H.; M. DOĞAN (2019) “Siyasal Kültür ve Yönetim Şekli: Putin Dönemi Rusya”, **Sosyal Bilimler Metinleri**, 2019 (2), 25-34.
- ÇAĞAN, H. (2013) “Ermeni Kültürü ve Ermeni Propagandası”, **Ermeni Araştırmaları**, (46), 199-212.
- ÇAKAŞ, C. Ö. (2018) “Ermeni Diasporası ve Kültürleşme Stratejileri: Lübnan, Fransa ve ABD Örnekleri Üzerinde Bir İnceleme”, **Akademik Matbuat**, 2(2), 31-48.
- ÇAKILCI, U. B. (2021) “Kuşak-Yol Projesi ve Türkiye Üzerine Etkileri”, **Fiscaoeconomia**, 5 (1), 87-98.
- ÇAPRAZ, H. (2012) “19. Yüzyılda Rusya’nın Karabağ Politikası”, **Belgi Dergisi**, (3), 231-240.
- ÇELİK, H. (2008) “Ermeni Tehciri ve Tehcirden Dönen Ermenilerin İskân Sorunu”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 7 (16), 143-163.
- ÇELİK, İ. (2015) “Nükleer Enerji: Türkiye ve Dünya Ölçeğinde Bir Değerlendirme”, **Yeni Fikir Dergisi**, 7 (15), 55-68.
- ÇELİK, O. (2018) “İran’da Türk Etnik Yapısı ve İran’da Türk Milliyetçiliği Hareketleri” Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, **Akdeniz Üniversitesi, S.B.E.** Antalya,
- ÇETİNKAYA, Ş. (2019) “Türkiye’nin Enerji Güvenliğinin Sağlanması: Bir Ulusal Güvenlik Meselesi”, **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi**, (43), 208-215.
- ÇİÇEKÇİ, C. (2019) “İsrail, Tiran Boğazı ve Ötesi: Jeopolitik Bir Okuma”, **Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi**, 2 (1), 68-82.
- DAHL, E. (2001) “Naval Innovation. From Coal to Oil”, National Defense University, **Institute for National Strategic Studies**.
- DEMİRAĞ, Y. (2014) “2015’e Bir Kala Türkiye-Ermenistan İlişkileri”, **Ermeni Araştırmaları**, (47), 71-84.
- DEMİRCİOĞLU, A. (2014) “A Comparison of the Views of Ibn Khaldun and Montesquieu in Terms of the Effect of Climatic Conditions on Human Life”, **The Anthropologist** Volume 17, 2014-Issue 3, Pages 725-733.

- DEMİRYOL, T. (2018) “Türkiye-Rusya İlişkilerinde Enerjinin Rolü: Asimetrik Karşılıklı Bağımlılık ve Sınırları”, **Gaziantep University Journal of Social Sciences**, 17 (4), 1438-1455.
- DİKKAYA, M.; A. TIĞLI (2015) “Güney Kafkasya Enerji Koridoru: Alternatif Projeler Kapsamında, “TANAP” “, **Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, 10 (1), 99-118.
- DUHAN, K. (2010) “Güney Kafkasya Bölgesi’ndeki Etnik Çatışma Alanları”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Selçuk Üniversitesi, S.B.E.** Konya.
- DURAKÇAY, F. A.; Ö. BOZKAYA (2019) “Avrupa Komşuluk Politikası’nda Demokrasi Teşviki: Ermenistan Örneği ve İç Dinamiklerin Değerlendirilmesi”, **İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 6 (2), 223-247.
- DVALİ, N. (2019) “Gürcistan’da Rus İdaresinin Kuruluşu (1801-1918)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, **İstanbul Üniversitesi, S.B.E.** İstanbul.
- EDAM (2019) “Türkiye-Rusya İlişkilerinin Ekonomik Boyutu”, **Dış Politika & Güvenlik** 2019/11.
- EFEGİL, E.; N. MUSAOĞLU (2009) “Rusya-Avrupa Birliği Ekseninde, Türkiye’nin Enerji Politikasının Analizi”, **İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi**, 1 (1), 28-43.
- EKİCİ, Y. (2017) “Azerbaycan ve Ermenistan Arasında Bitmeyen Dağlık Karabağ Sorunu”, **VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, 2 (1), 62-77.
- EKİNCİ, F. D. (2019) “İnşacılık, Kimlik, ‘Üretilmiş’ Vatandaşlar: Rusya’nın Abhazya ve Güney Osetya’da Vatandaşlık Politikaları”, **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, 16 (61), 97-109.
- ELEKBERLİ, F. (2021) “Yukarı Karabağ Probleminin Tarihi, Felsefi, Siyasi ve İdeolojik Açından Değerlendirilmesi”, **Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi**, 3 (3), 530-555.
- ERCAN, H. (2017) “Kennan ve Clinton’un Yaklaşımları Çerçevesinde ABD Dış Politikasının İncelenmesi”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, The Journal of Social Sciences Institute** Sayı/Issue: 38 – Sayfa / Page: 325-338 ISSN: 1302-6879 VAN/TURKEY
- ERDEM, T.; A. ÖRKİ (2019) “Uluslararası İlişkilerde Klasik Askeri Güç Anlayışının Evrimi: Dış Uzay Sahası”, **İzmir Katip Çelebi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 2 (1), 12-28.
- ERDOĞAN, İ. (2013) “Farklılıktan Stratejik İşbirliğine Azerbaycan-İsrail İlişkileri”, **OAKA**, Cilt: 8, Sayı: 15, ss. 20-44.

- ERMAN, K. (2017) “Jeopolitik Teoriler ve Afganistan”, **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 4(11), ss. 394-420.
- FURUNCU, Y.; Z. AKBAŞ (2019) “Neoliberal Teori Ekseninde Küreselleşmenin Türkiye’nin Enerji Politikaları Üzerindeki Etkileri: Enerji Ticareti Boyutu”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, 18 (72), 1724-1741.
- GAHRAMANLI, N. (2019) “Stalin Döneminde Sönen Hayatlar: Azerbaycan Kadınlarının Sürgün Hayatları”, **TÜRKÜL Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi**, 7, 165-179.
- GOZALOVA, N. (2012) “The Main Stages of the Russian Expansion on Azerbaijan at the XVIII and Beginning of the XIX Centuries”, **Mediterranean Journal of Social** 3(8), 11-11.
- GÜNAY, E.; ve diğerleri (2019) “Tarihi İpek Yolundan Modern İpek Yolu Projesine: Türkiye- Çin Ekonomik İşbirliği Çerçevesinde Orta Koridor İle Kuşak ve Yol Girişimi”, **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 9 (2), 157-175.
- GÜNEŞ, E. (2019) “Şii Jeopolitiğinde Türkiye ile İran’ın Güç Mücadelesi”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 74 (1), 57-88.
- GÜNEŞ, M.; T. ARSLAN (2018) “Enerji Bağımlılığında Avrupa Birliği, Rusya, Türkiye Üçgeni ve Doğu Akdeniz Alanı”, **Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi**, 4 (7), 32-60.
- GÜNGÖR, B. (2013) “Kafkasya Bölgesinde Uluslararası Aktörlerin Değişmeyen Mücadele Alanı: Gürcistan”, **KTÜ-Sosyal Bilimler Dergisi**, (6), 37-54.
- GÜVENBAŞ, M. (2019) “Azerbaycan Kolordusunun Millî Güç Unsuru Olmasında Kafkas İslam Ordusunun Rolü”, **Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi**, 17 (31), 33-64.
- HALLALLI, B. (2015) “Humeyni Dönemi İran Dış Politikası (1979-1989)”, **Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi**, 4 (2), 75-96.
- HAMZAOĞLU, H. (2020) “Rus Dış Politikasında Realist Yaklaşım: Primakov Doktrini ve Yakın Çevre Kavramı”, **Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, Özel Sayı, 281-299.
- HARMSTONE, T. (2014) “Russia’s Monroe Doctrine: Peacekeeping, Peacemaking Or Imperial Outreach?”, **Securitologia**, 1(19), 7-45.
- HASANOĞLU, M.; A. MEMMEDOV, B. MAHARRAMOV (2020) “İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Azerbaycan-Türkiye İlişkileri”, **Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi**, 3 (3), 522-529.

- HASANOĞLU, M.; N. SÜLEYMANLI (2013) “Ermenistan Devleti’nin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya’da Nüfuz Mücadelesi ve Azerbaycan”, **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, 2(2), 289-303.
- HASANOV, İ. (2003) “Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan’ın Dış Politikası (1993-2001)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Ankara Üniversitesi, S.B.E.** Ankara.
- HOVANNISIAN, R. G. (1967) “Armenia on the Road to Independence, 1918”, Pp. viii, 364. **Berkeley and Los Angeles: University of California Press.**
- HÜRSOY, S.; E. KUTLU. (2018) “Yenilenen Avrupa Komşuluk Politikası Perspektifinden Avrupa Birliği’nin Doğu Komşularına Yaklaşımı”, **Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi**, 9(2), 169-189.
- İKİZ, A. (2019) “Tek Kuşak Tek Yol Projesi ve Türkiye’ye Olası Etkileri”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, 18 (72), 1688-1700.
- İLHAN, M. (2016) "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti Üzerinde Fransız Siyaseti", **Tarih ve Gelecek Dergisi**, 2(1), 109-128.
- İLHAN, S. (1985) “Jeopolitik ve Tarihle İlişkileri”, **BELLETEREN**, Cilt 49, Sayı 195, ss. 607-624,
- İNCEKARA, R.; B. İNCEKARA (2015) “Avrasya Ekonomik Birliği ve Politik Ekonomik Etkileri”, **Nişantaşı Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 3 (1), 111-129.
- International Crisis Group, (2004) “Georgia: Avoiding War In South Ossetia”, **Europe Report N°159** Tbilisi/Brussels.
- İPEK, C. D. (2012) “Güney Azerbaycan Türklerinde Kimlik Sorunu”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi** 12: 267-283.
- İSMAYIL, E. (2016) “Rusya’nın Avrasya Birliği Politikası”, **Avrasya Etüdleri**, 49 (1), 125-15.
- İSMAYILOV, E. (2013) “21. Yüzyıl Rusya Dış Politika Doktrinleri’nde Güney Kafkasya ve Orta Asya Değerlendirmesi”, **Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi**, 1 (1) 87-105.
- İŞCAN, İ. H. (2004) “Uluslararası İlişkilerde Klasik Jeopolitik Teoriler ve Çağdaş Yansımaları”, **Uluslararası İlişkiler Dergisi**, 1 (2), 47-79.
- İŞCAN, İ. H. (2010) “Uluslararası Enerji Güvenliği Açısından Hazar Bölgesi Enerji Ekonomisi ve Hazar Denizini Paylaşım Sorunu”, **Sosyoekonomi**, 12 (12).
- JAMİLİ, E. (2004) “ABD’nin Güney Kafkasya Politikası (1991-2001)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Ankara Üniversitesi, S.B.E.** Ankara.

- KAKIŞIM, C. (2019) “Karşılıklı Bağımlılık Kapsamında Türkiye-Rusya Enerji İlişkilerinin Analizi”, **International Journal of Political Science and Urban Studies**, 7 (1), 67-89.
- KALKAN, H. (2010) “Güney Kafkasya Bölgesindeki Etnik Çatışma Alanları”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Selçuk Üniversitesi, S.B.E.**, Konya.
- KARADAĞ, S. (2017) “Türkiye-Rusya İlişkilerinde Azerbaycan Faktörü”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Marmara Üniversitesi, S.B.E.** İstanbul.
- KARAMURTLU, B. (2020) “Kuşak Yol Projesi Bağlamında Çin Halk Cumhuriyeti’nin Küresel Hegemonya Girişimi”, **Doğu Asya Araştırmaları Dergisi**, 3 (6), 54-81.
- KARİMOV, B. (2007) “Haydar Aliyev Döneminde Azerbaycan Cumhuriyetinin Dış Politikası (1993-2003)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **İstanbul Üniversitesi, S.B.E.** İstanbul.
- KARİMOVA, N. (2019) “Rusya’nın Kafkasya Politikası ve Azerbaycan ile İlişkileri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Sakarya Üniversitesi S.B.E.** Sakarya.
- KARNIBÜYÜK, M. (2018) “Montesquieu’nün İklim Teorisi”, **Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2 (2), 239-262.
- KAYA, M. (2019) “Türk-İsrail İlişkileri ve Filistin”, **Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 9 (18), 1043-1066.
- KAYMAZ, M. M. (2021) “Türkiye ve Ermenistan İlişkilerinin AB ve ABD Açısından Önemi: 90’lı Yıllar Açısından Bir Değerlendirme”, **Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi**, 13 (1), 64-86.
- KEDİKLİ, U.; Ö. ÇALAĞAN (2017) “Enerji Alanında Bir Rekabet Sahası Olarak Doğu Akdeniz’in Önemi”, **Sosyal Bilimler Metinleri**, 2017 (1), 120-138.
- KEKEVİ, S. (2016) “Yakın Dönem Türkiye-İran İlişkileri: Siyasi ve Ekonomik Perspektiften Bir Bakış”, **Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Uludağ Journal of Economy and Society** Cilt/Vol. XXXV, Sayı/No. 1, 2016, pp. 33-66.
- KELBİZADEH, E. (2019) “Robert Koçaryan’ın Cumhurbaşkanlığı Döneminde Ermenistan-İran İlişkileri”, **Ermeni Araştırmaları**, (62), 73-94.
- KELBİZADEH, E. (2020) “Geopolitical And Regional Analysis Of The Armenia-Iran Relations In 1998-2008, **Revista Inclusiones**, ISSN 0719-4706-Volumen 7/Número Especial / Julio – Septiembre 2020 pp. 424-439
- KELBİZADEH, E. (2020) “Siyasal İndikatörlerin Ermenistan-İran İlişkileri Örneğinde Uygulanması”, **Avrasya İncelemeleri Dergisi**, 9 (2), 247-257.

- KERİMOVA, G. (2015) “Azerbaycan’ın Bağımsızlık Sonrası Kafkasya Politikası: Haydar Aliyev Dönemi”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **İstanbul Medeniyet Üniversitesi, S.B.E.** İstanbul.
- KESKİN, M. (2015) “Yakın Çevre Doktrini Bağlamında Rus Dış Politikası: Ukrayna Müdahalesi”, **Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi**, 3 (2), 45-62.
- KILAVUZ, İ. T. (2017) “Dağlık Karabağ Müzakerelerinin Geleceği”, **Avrasya Etüdleri**, 52 (2), 51-78.
- KIRDAR, S. (2008) “Conflict Resolution In Georgia: An Analysis Applying The Intractable Conflict Theory And The Governmental Politics Model”, **Perceptions: Journal Of International Affairs**, 13 (3), 51-71.
- KISACIK, S.; F. KAYA (2016) “Rusya Federasyonu’nun Yakın Çevre Doktrini Kapsamında Dağlık Karabağ ve Ukrayna Politikalarını Anlamak”, **VIII. Uludağ Uluslararası İlişkiler Kongresi: Küresel ve Bölgesel Sistemde Devlet ve Devlet dışı Aktörler** (pp.45-84) Publisher: DORA Basım Yayın Dağıtım.
- KIZILBUĞA, E. (2006) “Russian Involvement In The Abkhaz-Georgian Conflict”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Orta Doğu Teknik Üniversitesi, S.B.E.** İstanbul.
- KIZILKAN, Z. B. (2018) “Arap Baharı Sonrası Avrupa Birliği’nin Yeni Komşuluk Politikası”, **Mukaddime**, 9 (2), 79-102.
- KOCA, M. (2019) “Soğuk Savaş Sonrası Dönemde ABD ve Rusya’nın Güney Kafkasya Politikaları”, **Anadolu Strateji Dergisi**, 1 (1), 15-36.
- KOCAMAN, M. E. (2018) “Hazar Havzası’nda Enerji Güvenliği ve Enerji Jeopolitiği”, **Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 5 (3), 152-171.
- KOCATEPE, N. (2019) “Enerji Güvenliğinde Türkiye’nin Rolü”, **Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi**, (71), 57-67.
- KOÇAK, B. (2019) “Cumhuriyetin Kökenleri: Ondokuzuncu Yüzyılda Osmanlı Modernleşmesi”. **İmgelem**, 3 (5), 207-238.
- KOÇAK, Ç. (2014) “Turkish Foreign Policy In South Caucasus (2000-2012)”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans, **Yakın Doğu Üniversitesi, S.B.E.** Lefkoşa.
- KODAY, Z. (2020) “İran’ın İdari Coğrafya Analizi”, **Doğu Esintileri**, (12), 143-154.
- KOUTROUMPIS, J. (2019) “Russia and Turkey: An Ambiguous Energy Partnership”, **E-International Relations** ISSN 2053-8626.

- KOYUNCU, M. C. (2021) “Amerika Birleşik Devletleri'nin Hint Pasifik Bölgesinde Çin'i Çevreleme Politikası”, **Bölgesel Araştırmalar Dergisi**, 5 (1), 13-4.
- KÖKTAŞ, N. A. (2015) “Saakaşvili Dönemi Gürcistan: İç ve Dış Politika Üzerine Bir Değerlendirme”, **Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 1 (2), 95-110.
- KUDUBAN, D.; M. KAYA (2018) “Karabağ Sorununa Uluslararası Güçlerin Yaklaşımları Üzerine Tarihsel Bir Değerlendirme”, **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 7 (21), 923-949.
- KUDUBAN, Ş. D. A.; M. KAYA (2017) “Karabağ’ın Siyasi Serüveni: İslam Öncesinden Sovyet İdaresine”, **Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (ERZSOSDE)** X-I: 113-124.
- KURT, S. (2019) “Dugin’in Avrasyacılık Anlayışında Türkiye’nin Yeri”, **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, 15 (31), 425-467.
- KÜLEKÇİ, C. (2014) “Fransız İhtilali ve Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşu”, **İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 5 (1), 151-170.
- LAÇİNER, S.; H. A. Necefoğlu, H. S. Özertem (2009) “Türk Dış Politikası: Uluslararası III. Türk Dış Politikası Sempozyumu Tebliğleri”, **24. USAK yayınları**. ISBN 6054030116. 24
- LÜTEM, Ö. E. (2015) “Türkiye-Ermenistan İlişkilerinin Güncel Durumu”, **Ermeni Araştırmaları**, (50), 231-373.
- MAMMADOV, F. (2009) “Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan-Rusya İlişkileri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **İstanbul Üniversitesi, S.B.E.** İstanbul.
- MANASERYAN, T. (2004) “Diaspora The Comparative Advantage For Armenia”, **Armenian İnternation Policy Research Group**, Working Paper No. 04/14a.
- MANGIR, D. Ş. (2020) “Coğrafi ve Jeopolitik Eksende Neo-Avrasyacılık”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, (43), 193-208.
- MARDANOV, S. (2012) “Azerbaycan-ABD İlişkileri ve Azerbaycan’da ABD Algısı”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, **Ankara Üniversitesi, S.B.E.** Ankara.
- MEMMEDLİ, E. (2017) “Azerbaycan-Avrupa Birliği İlişkilerinde Enerji Faktörü”, **Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi**, (61), 206-215.
- MEMMEDOV, Z. (2004) “İNOGATE Projesi Çerçevesinde Avrupa Birliği-Güney Kafkas Ülkeleri İlişkileri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Ankara Üniversitesi, S.B.E.** Ankara.

- MERT, O. (2004) “Gürcistan`ın Kafkaslarda Jeopolitik Önemi ve Türkiye`nin Kafkasya Politikasında Gürcistan”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü. S.B.E.** Gebze.
- MOSTAFA, G.; M. MAHMOOD (2018) “Eurasian Economic Union: Evolution, challenges and possible future directions”, **Journal of Eurasian Studies** 9 (2018) 163–172.
- MUSAOĞLU, N. (2008) “Avrasyacılığın Rus ve Türk (Kazak) Versiyonları İle Türkiye’de Avrasyacılığın Jeopolitik Ortak Paydası: “Türk Dünyası”, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 10 (1), 59-86.
- MUSTAFAYEV, B. (2011) “Ermeni Devlet Terörünün Eseri: 26 Şubat 1992 Hocalı Soykırımı Üzerine”, **Karadeniz Araştırmaları**, 29 (29), 23-41.
- MUSTAFAYEV, B. (2013) “Karabağ’ın İşgal Süreci ve Bölgede Yaşanan Son Olaylar Çerçevesinde Çözüm Arayışları”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 0 (49), 281-294.
- MUTLU, N. (2021) “Kuşak ve Yol Girişimi (Kyg) Projelerinin İncelenmesi; Türkiye İçin Öneriler”, **Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, 5 (2), 129-150.
- NECİYEYEV, E. (2011) “Azerbaycan’ın Sovyetleştirilmesi Sürecinde Karabağ Problemi”, **Ermeni Araştırmaları**, (39), 163-186.
- NECİYEYEV, E.; T. GASIMLI (2020) “Azerbaycan-İran İlişkileri (1991-2018)”, **Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 8 (4), 1267-1273.
- NİCHOL, J. (2009) “Russia-Georgia Conflict in August 2008: Context and Implications for U.S. Interests”, **Congressional Research Service**, 7-5000,
- OĞURLU, E. (2010) “Ağustos 2008 Rusya-Gürcistan Savaşı Çerçevesinde Avrupa Birliği’nin Güney Kafkasya Politikası”, **Avrasya Etüdleri**, 38 (2), 99-127.
- OKTAY, E.; R. ÇAMKIRAN (2006) “Avrupa Birliği'nin Enerji Güvenliği Açısından Türkiye'nin Önemi”, **Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 14 (1), 153-173.
- ÖĞÜTÇÜ, B.; M. E. YILMAZ, (2021) “Dağlık Karabağ Sorunu'nda Uluslararası Arabuluculuk”, **Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, 7(1), 162-191.
- ÖZ, D. E. (2011) “Kafkasya’da Patlamaya Hazır Etnik Bomba: Gürcistan’da Özerklik Sorunları”, **Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi**, c. 3, 1115-1130, Ankara.

- ÖZAL, E. (2020) “İsrail Ülke Bilgi Notu”, ADASO İhracat Destek Ofisi. ÖZBAY, F. (2011) "Soğuk Savaş Sonrası Türkiye-Rusya İlişkileri: 1992-2010", **Bilge Strateji** 3: 35-77.
- ÖZÇELİK, İ. (2017) “Karabağ’daki Hocalı Soykırımının Tarihi Arka Planı”, **Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Kafkasya Özel Sayısı, 417-456.
- ÖZDAŞLI, E. (2016) “Avrupa Komşuluk Politikası Çerçevesinde Avrupa Birliği-Ermenistan İlişkileri”, **Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 8 (1), 135-146.
- ÖZDEMİR, H. (2008) “Uluslararası İlişkilerde Güç: Çok Boyutlu Bir Değerlendirme”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 63 (03), 113-144.
- ÖZDEMİR, S. (2020) “Güney Azerbaycan Meselesi: Tarihi ve Kültürel Boyutu”, **Tarih ve Günce**, (7), 359-386.
- ÖZGEN, N.; S. GÜNGÖRDÜ, (2019) “Eleştirel Jeopolitik: Yer Politikalarını Yeniden Okumak”, **1. İstanbul Uluslararası Coğrafya Kongresi**, İstanbul, 20-22 Haziran, s. 913-922.
- ÖZSAĞLAM, M. T. (2006) “Geçmişten Günümüze Avrasyacılık”, **Kıbrıs Yazıları**. Sayı 3, 118-119.
- ÖZSAĞLAM, M. T. (2020) “Sınırlı Tanınan Abhazya Cumhuriyeti ve Rusya’nın Abhazya’daki Rolü [The Limited Recognition of the Republic of Abkhazia and Russia’s Role in Abkhazia]”, **Kafkasya Çalışmaları**, 6(11), 1-22.
- ÖZSOY, B. (2019) “Hazar Denizi Meselesi Bağlamında Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Siyasi ve Ekonomik İlişkiler”, **MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 8 (1), 451-468.
- ÖZTOPAL, M. K., L. YİĞİTTEPE (2020) “Türkiye’nin Enerji Güvenliği Bağlamında Doğu Akdeniz’de Enerji Rekabeti”, **Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi**, 259-272.
- ÖZTÜRK, E. Ç. (2013) “Diaspora ve Dış Politika: Türkiye-Ermenistan İlişkilerinde Diasporanın Rolü”, **Ermeni Araştırmaları**, (46), 143-162.
- ÖZTÜRK, S. (2013) “Jeopolitiğin Rusya Federasyonu’na Etkilerinin Kuzey Kafkasya-Gürcistan-Güney Osetya Çerçevesinde İncelenmesi”, **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, 9 (17), 201-242.
- ÖZYILMAZ, E. V. (2013) “Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ”, **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 15 (2), 191-208.
- PATARAYA, A. (2017) “Tanınma Sorunu Yaşayan Ülkelerin Diplomasisinin Analizi: Abhazya Örneği”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, S.B.E. Eskişehir**.

- PEHLİVAN, Z. N. (2016) “Rusya’nın Ermeni Devleti Kurma Politikalarının Sonucu: Karabağ Sorunu”, **Asia Minor Studies**, 4 (8), 94-109.
- PEKER, H. S.; K. Ö. ÖZTÜRK; Y. ŞENSOY (2019) “Doğu Akdeniz’de Deniz Yetki Alanları ve Enerji Kaynakları Çerçevesinde Türkiye’nin Enerji Güvenliği”, **Güvenlik Bilimleri Dergisi**, 8 (1), 85-106.
- PETERSEN, A. (2008) “The 1992-93 Georgia-Abkhazia War: A Forgotten Conflict”, **Caucasian Review of International Affairs**, 2(4), 187-199.
- PULAT, A. (2014) “Türkiye-İran Enerji İlişkileri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, O.A.E. İstanbul.
- RAİMZHANOVA, A. (2015) “Power In IR: Hard, Soft, And Smart”, **Institute for Cultural Diplomacy and the University of Bucharest**, 20.
- RASİKOV, M. (2018) “Soğuk Savaş Sonrası ABD’nin Güney Kafkasya Politikası”, **ULUSAM**, Analiz, Sayı: 15.
- RASİMZADE, E. (2016) “Azərbaycanda Neft Sənayesinin İnkişaf Tarixi”, **Bakü Devlet Üniversitesi**, Bakü.
- SAFAROV, P. (2020) “1990’ların İlk Yarında Türkiye’nin Güney Kafkasya Stratejisinde Azerbaycan Cumhuriyeti”, **Türk Kültürü ve Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, 1 (2), 46-55.
- SALİHİ, E. (2011) “Ortadoğu’da Oluşan Yeni Dengeler ve “Şii Hilali” Söylemi”, **Bilge Strateji**, 3 (4), 183-202.
- SANCAK, K. (2019) “Azerbaycan Ekonomisinde İstikrar Faktörü ve Aliyevler Dönemi”, **The Journal of International Scientific Researches**, 4 (1), 51-57.
- SARISAMAN, S. (2018) “Güney Azerbaycan’da Kurulan Azerbaycan Milli Hükümeti ve Türk Kamuoyu”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, 13 (25), 163-184.
- SAYIN, F.; V. MODEBADZE (2015) “The Role of Russia in Provoking Conflict between Georgians and Abkhazians”, **Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi**, 7 (3).
- SCHOLVİN, S. (2016) “Geopolitics: An Overview Of Concepts And Empirical Examples From International Relations”, **The Finnish Institute of International Affairs**, 4.
- SERBEST, M. B. (2017) “Tarihsel Süreçte Rus Avrasyacılığı: Klasik Avrasyacılıktan Neo-Avrasyacılığa”, **MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 6 (3), 285-307.
- SÖKER, Ç. (2017) “Dağlık Karabağ Sorunu’nun Çatışmayı Çözme Perspektifinden İncelenmesi”, **Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 8 (16), 555-574.

- SÖNMEZ, A. S. (2010) “Moskova’nın Kutuplaşma Çabaları: Putin Dönemi Rus Dış Politikası”, **Avrasya Etüdleri**, 37 (1), 37-76.
- SÖNMEZ, A. S. (2010). “Yakın Çevre Doktrini Bağlamında Yeltsin Dönemi Rusya Federasyonu’nun Bağımsız Devletler Topluluğu Ülkeleriyle İlişkileri”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, (27), 277-290.
- SÖNMEZ, A. S. (2011) “Putin Yönetimi’nin Güney Kafkasya Politikası”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 15 (2), 95-116.
- SÖNMEZ, S. (2010) “Yeni Batıcılık ve Yeni Avrasyacılık Akımları Bağlamında Yeltsin Yönetimi’nin Doğu Batı Politikaları’nın Analizi”, **Gazi Akademik Bakış**, 3 (6), 73-96.
- SUYUNDIKOV, S. (2021) “Dağlık Karabağ Savaşı’nın Çözümü Bağlamında Türkiye ve Rusya”, **Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, 5 (1), 132-145.
- SVANİDZE, M. (2009) “The Amasya Peace Treaty between the Ottoman Empire and Iran (June 1, 1555) and Georgia”, **Bulletin Of The Georgian National Academy Of Sciences**, vol. 3, no. 1.
- ŞAHİN, M.; S. S. ASL (2020) "İran Dış Politikasında Kamu Diplomasisinin Kullanımı", **Ortadoğu Etütleri** 12, 154-180.
- ŞAHİN, S. (2020) “Enerji Güvenliği Politikalarında Enerji Boru Hatlarının Önemi ve Bölgesel Etkileri (TANAP ve TR71 Bölgesi Örneği)”, **Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi**, 7(5), 517-543.
- ŞAMİYEVA, G. (2019) “Azerbaycan’ın Dış Politikasında Uluslararası Örgütlerin İşlevselliği Sorunu”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Sakarya Üniversitesi, S.B.E.** Sakarya.
- ŞENER, T. (2004) “Lobicilik, ABD’de Ermeni Diasporasının Oluşması, Yaptığı Propaganda ve Lobi Faaliyetleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Fırat Üniversitesi, S.B.E.** Elazığ.
- ŞİRİN, A. (2019) “Stalin’in Milliyetler Politikasının Bedeli Olarak Ahıska Sürgünü ve Ahıska’lıların Sürgündeki Yaşamları”, **Avrasya Etüdleri**, 56 (2), 53-77.
- TAN, M. (2012) "Geçmişten Günümüze Şifilik", **Eskiyeni** /25, 66-70.
- TASTAN, Y. K. (2012) “Ulusal Ülküden Emperyal Vizyona: Rusya da Kimlik Arayışları”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, 12 (1), 69-134.
- TAŞ, G. (2016) “İran’ın Ulusal Bütünlüğü ve Güney Azerbaycan Sorunu”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Beykent Üniversitesi, S.B.E.** İstanbul.

- TAŞKIN, M. (2006) “Bağımsızlığından Sonra Gürcistan-Türkiye İlişkileri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Dokuz Eylül Üniversitesi, A.İ.İ.T.E.** İzmir.
- TEKEREK, M. (2021) “Kurtuluş Savaşı’nda Azerbaycan ve Rusya’nın Türkiye’ye Maddi Yardımları”, **Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi**, 6 (2), 165-179.
- TELLAL, E. (2014) “Güney Kafkasya Devletlerinin Dış Politikaları”, **Mülkiye Dergisi**, 24 (225), 85-109.
- TONOYAN, A. (2013) “The Future Of The Armenia-NATO Relationship”, **USAWC Strategy Research Project**, Army War College Carlisle Barracks Pa,
- TOSUN, İ. (2016) “Ermenistan ve Azerbaycan Diaspora Politikalarının Karşılaştırılması”, **The Journal of Europe -Middle East Social Science Studies**, 2 (2), 217-251.
- TSURTSUMIA, Z. (2020) "Gürcistan’daki Rus “Yumuşak Gücü’nün” Tarihi (XIX.-XX Yüzyıl)", **Турецкий журнал российских исследований**, (3), 93-115.
- TUNCEL, T. (2015) “Ermeni Devrimci Federasyonu-Taşnakutyun”, **Avrasya İncelemeleri Merkezi Center for Eurasian Studies**, Analiz No: 2015 / 4 10.02.2015
- TUNCER, A. S. (2018) "ASALA Örgütü", **Türk Dünyası Araştırmaları** 118(233), 85-104.
- TURAN, İ.; B. Y. Keskin (2017) “Çevreleme Politikasının Çin’e Uygulanabilirliği”, **Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi**, 13(13), 707-717.
- TURAN, S. (1992) “Türkiye’nin Coğrafi Konumunun Dış Politikasına Etkisi”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, **İstanbul Üniversitesi, S.B.E.** İstanbul.
- TÜRKMEN, Z. (2018) "100. Yılında Kafkas İslam Ordusu’nu Yeniden Hatırlamak Birinci Dünya Harbi’nde Osmanlı Ordusu’nun Son Savaşı: Gence’den Bakü’ye Zafer Yürüyüşü", **Türk Dünyası Araştırmaları** 119 (2018): 23-48.
- TÜRKÖLMEZ, O. (2017) “Putin mi Rusya’yı Kurtardı, Rusya mı Putin’i Yarattı? Son Yüzyıla İlişkin Bir Değerlendirme”, **PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 3 (2), 17-29.
- TÜYSÜZOĞLU, G. (2013) “Güney Kafkasya’da Bölgesel İşbirliği Gerçekliğinden Soyutlanan Ülke: Ermenistan”, **Ermeni Araştırmaları**, (44), 233-276.
- TÜYSÜZOĞLU, G. (2017) “Rusya Dış Politikası’nın Etkin Silahı: Donmuş Çatışma Bölgeleri”, **Güvenlik Stratejileri Dergisi**, 13 (26), 185-219.

- URAL, S.; G. ÇAYKIRAN (2011) “Robert Koçaryan Dönemi Ermenistan Dış Politikası”, **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi**, 1 (8), 107-136.
- UYGUR, F. (2016) “Osmanlı Devleti’nde Ermeni nüfusu ve Fransız Ermeni ittifakı üzerine bir araştırma”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 35(60), 175-194.
- ÜLGÜL, M. (2016) “İsrail-Azerbaycan Stratejik Ortaklığı ve Türkiye-İsrail İlişkilerine Etkileri, 2009-2015”, **Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Cilt 7 Sayı 16**.
- YADAK, A. (2014) “İsrail Güvenlik Politikası ve Güvenlik Duvarının Filistin Halkına Etkileri”, **21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 3 (9), 163-176.
- YALÇINER, S. (2007) “Putin Dönemi Rusya Federasyonu-NATO İlişkileri”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 12 (2), 339-358.
- YAPICI, M. İ. (2007) “Kafkasya’nın Sorunlu Bölgesi: Güney Osetya”, **OAKA**, Cilt: 2, Say: 3, ss. 71-104.
- YATAĞAN, A. G. (2018) “Sert Güç Unsurlarının Yumuşak Güç Aracı Olarak Etkileri”, **Kara Harp Okulu Bilim Dergisi**, 28 (2), 69-94.
- YEŞİLOT, O. (2008) “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 14 (36), 187-199.
- YILDIRIM, S. (2020) “Yeni Çevrelemenin İlk Sahnesi: Güney Çin Denizi’nde ABD-Çin Rekabeti”, **International Journal of Politics and Security** 2, 197-216.
- YILDIRIM, Z. (2012) “U.S. Foreign Policy Towards Azerbaijan: From 'Alliance to 'Strategic Partnership”, **Alternatives: Turkish Journal of International Relations**, 11 (4), 1-15.
- YILDIRIMKAYA, S. G. (2011) “Komşuluk Politikası Çerçevesinde Avrupa Birliği’nin Ermenistan’la İlişkilerinin Türkiye-Avrupa Birliği İlişkilerine Etkileri”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, S.B.E. İstanbul**.
- YILMAZ, R. (2010) “Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde Son Dönem”, **Bilge Strateji**, 2 (2), 23-41.
- YILMAZ, R.; F. M. SAYIN (2013) “Azerbaycan Dış Politikasını Belirleyen Öğeler ve Denge Politikasına Yansımaları”, **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 4 (1), 23-42.
- YILMAZ, S. (2015) “Yeni Avrasyacılık ve Rusya”, **Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırmaları Dergisi**, 16 (34), 111-120

YILMAZ, S. (2022) “Land Swap Formula in the Nagorno-Karabakh Crisis Solution: Goble Plan and Lavrov Plan”, **Bilig**, (100), 177-209.

YILMAZ, S. T. (2016) “Alman Coğrafyacı Carl Ritter’in Coğrafya Bilimine Katkıları”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, **Ankara Üniversitesi, S.B.E.** Ankara.

YİĞİT, S.; G. GÜLBİTEN (2017) “Rusya’nın Yakın Çevre Dış Politikası ve Azerbaycan”, **Barış Araştırmaları ve Çatışma Çözümleri Dergisi**, 5 (1), 54-70.

YÜCE, A. (2016) “Haydar Aliyev Dönemi Azerbaycan-Türkiye Askerî İşbirliği ve Eğitim Faaliyetleri (1993-2003)”, **Slavyan Üniversitesi**, Bakü, 3-5 may 2016. s. 62-64.

ZARİFİAN, J. (2014) “The Armenian-American Lobby and Its Impact on U.S. Foreign Policy”, **Society**, 51(5), 503-512.

Обозрение российских владений за Кавказом. Часть 1. **Санкт-Петербург**, 1836

İnternet Kaynakları

AAA, “**About Us**”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://www.armenian-assembly.org/about-us> Erişim Tarihi 13/06/2022.

ABBASOV, S. (29 Haziran 2009) “**Azerbaijan: Peres Baku Visit Highlights Possibilities of Israeli-Azerbaijani Cooperation**”, Eurasianet, “Çevrimiçi” <https://eurasianet.org/azerbaijan-peres-baku-visit-highlights-possibilities-of-israeli-azerbaijani-cooperation> Erişim Tarihi 14/06/2022.

AGOS (21 Haziran 2017) “**Fransa’da 4 Ermeni Vekil Parlamentoda**”, “Çevrimiçi” <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/18756/fransada-4-ermen-vekil-parlamentoda> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Agreement on Principles of Settlement of the Georgian-Ossetian Conflict, 24 Haziran 1992, “Çevrimiçi” https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/GE%20RU_920624_AgreementOnPrinciplesOfSettlementGeorgianOssetianConflict.pdf Erişim Tarihi 14/06/2022.

AKBULUT, H. (t.y.) “**Enerji Diplomasisi**”, Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Çevrimiçi” <https://www.mfa.gov.tr/enerji-diplomasisi.tr.mfa> Erişim Tarihi 14/06/2022.

AKTAN, S. (7 Şubat 2021) “**Avrupa Birliği'ne hayat veren Maastricht Antlaşması'nın 28. yıl dönümü: Neden önemli?**”, Euronews, “Çevrimiçi”

<https://tr.euronews.com/2021/02/07/avrupa-birligi-ne-hayat-veren-maastricht-antlasmas-n-n-28-y-l-donumu-neden-onemli> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Alarabiya (14 Ocak 2022) “**Special envoys from Turkey and Armenia meet in bid to end chilly relations**”, “Çevrimiçi” <https://english.alarabiya.net/News/world/2022/01/14/Special-envoys-from-Turkey-and-Armenia-meet-in-bid-to-end-chilly-relations> Erişim Tarihi 14/06/2022.

ALİLİ, H. (22 Ağustos 2020) “**Difai: An Early Political Organization Of The Azerbaijanis**”, Politicon, “Çevrimiçi” <https://politicon.co/en/essays/3/difai-an-early-political-organization-of-the-azerbaijanis> Erişim Tarihi 14/06/2022.

ALİYEV, N. (2 Mart 2020) “**China's Soft Power in the South Caucasus**”, CACI Analyst, “Çevrimiçi” <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13604-chinas-soft-power-in-the-south-caucasus.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Aljazeera (6 Mayıs 2014) “**Tiflis'te Üçlü Zirve**”, “Çevrimiçi” <http://www.aljazeera.com.tr/haber/tifliste-uclu-zirve> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Aljazeera, (8 Ekim 2018) “**The October Arab-Israeli War of 1973: What happened?**”, “Çevrimiçi” <https://www.aljazeera.com/features/2018/10/8/the-october-arab-israeli-war-of-1973-what-happened> Erişim Tarihi 14/06/2022.

AMETBEK, D. (17 Ekim 2018) “**Nikol Paşinyan'ın Çok Taraflı Dış Politikası**”, ANKASAM, “Çevrimiçi” <https://www.ankasam.org/nikol-pasinyanin-cok-tarafl-dis-politikasi> Erişim Tarihi 13/06/2022.

AMETBEK, D. (26 Şubat 2019) “**Paşinyan'ın İran Politikası**”, ANKASAM, “Çevrimiçi” <https://www.ankasam.org/pasinyanin-iran-politikasi/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

AMİRİ, M. S. (2019) “**Azerbaijan Democratic Party: Ups and Downs (1945-1946)**”, Redalyc, “Çevrimiçi” <https://www.redalyc.org/journal/4980/498060395015/html/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Anayurt Gazetesi (4 Ekim 2021) “**Aliyev'den İran'a tepki**”, “Çevrimiçi” <https://anayurtgazetesi.com/haber/10680854/aliyevden-irana-tepki> Erişim Tarihi 13/06/2022.

ANCA (t.y.) “**About ANCA**”, “Çevrimiçi” <https://anca.org/about-anca/profile/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

ANCA (t.y.) “**China Ready for Closer Ties with Armenia**”, “Çevrimiçi” <https://anca.org/china-ready-for-closer-ties-with-armenia/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

- ANCA (t.y.) “**Nagorno Karabakh-Overview**”, “Çevrimiçi” <https://anca.org/nagorno-karabakh-overview-2/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- ARBKLBHSAİN, “**Azərbaycan-Avropa İttifaqı**”, (t.y.), “Çevrimiçi” <https://brussels.mfa.gov.az/az/content/38/azerbaycan-avropa-ittifaqi> Erişim Tarihi 13/06/2022.
- ARF (t.y.) “**A.R.F. Programme**”, “Çevrimiçi” <https://library.fes.de/pdf-files/ialhi/90114/printableprogramme.pdf> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Armenian Institute (t.y.) “**Marseille And Its Surrounding Towns**”, “Çevrimiçi” <https://www.armenianinstitute.org.uk/marseille> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Armenpress (16 Mart 2022) “**Armenia is Ready For Negotiations With Azerbaijan Without Preconditions-FM Mirzoyan At Francophonie Conference**”, “Çevrimiçi” <https://armenpress.am/eng/news/1078069.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Armenpress (18 Ekim 2012) “**Armenian Ambassador had a meeting with Israeli president**”, “Çevrimiçi” <https://armenpress.am/eng/news/696728> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Armenpress (28 Nisan 2022) “**Armenian, Turkish Special Representatives to hold next meeting on May 3**”, “Çevrimiçi” <https://armenpress.am/eng/news/1081889.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Armenpress (28 Ocak 2019) “**January 28 Marks 27th Anniversary Of Armenian Armed Forces Establishment**”, “Çevrimiçi” <https://armenpress.am/eng/news/962182.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Armenpress, “**ArmRusgasprom becomes Gazprom Armenia**”, 17.01.2014, “Çevrimiçi” <https://armenpress.am/eng/news/746561> Erişim Tarihi 13/06/2022.
- ARSU, S. (6 Eylül 2008) “**Turkey’s President Makes Historic Visit to Armenia**”, The New York Times, “Çevrimiçi” <https://www.nytimes.com/2008/09/07/world/europe/07turkey.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Asbarez (18 Ocak 2012) “**Armenia, China Sign Military Cooperation Agreement**”, “Çevrimiçi” <https://asbarez.com/armenia-china-sign-military-cooperation-agreement/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- ASLAN, M. (1 Nisan 2021) “**2021 Yılı İlk İki Ayında Türkiye-İran Ticareti**”, İRAM, “Çevrimiçi” <https://iramcenter.org/2021-yili-ilk-iki-ayinda-turkiye-iran-ticareti/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- ASLANLI, A. (2006) “**Çin-Güney Kafkasya Ülkeleri İlişkileri**”, Türk Yurdu Dergisi, Şubat 2006 - Yıl 95 - Sayı 222 “Çevrimiçi” <https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=3939> Erişim Tarihi 14/06/2022.

- ASLANLI, A. (6 Kasım 2017) “**İran’ın Güney Kafkasya Politikası ve Ermenistan ile İlişkileri**”, ANKASAM, “Çevrimiçi” <https://www.ankasam.org/iranin-guney-kafkasya-politikasi-ve-ermenistan-ile-iliskileri/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- AŞIRLI, E. (8 Eylül 2016) “**Avrupa’nın Enerji Güvenliğinde Azerbaycan’ın Rolü**”, AVİM, “Çevrimiçi” <https://avim.org.tr/tr/Bulten/AVRUPA-NIN-ENERJI-GUVENLIGINDE-AZERBAYCAN-IN-ROLU> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- AVEDİAN, L. (30 Mart 2022) “**Russian peacekeepers deployed to Parukh after Azerbaijani advance on Artsakh**”, The Armenian Weekly, “Çevrimiçi” <https://armenianweekly.com/2022/03/30/russian-peacekeepers-deployed-to-parukh-after-azerbaijani-advance-on-artsakh/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- AVEDİSSİAN, K. (6 Ekim 2019) “**Fact Sheet: What is the Collective Security Treaty Organization?**”, EVN Report, “Çevrimiçi” <https://evnreport.com/understanding-the-region/fact-sheet-what-is-the-collective-security-treaty-organization/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Avrupa Birliği Türkiye Delegasyonu (7 Şubat 2017) “**AB-Azerbaycan İlişkileri**”, “Çevrimiçi” <https://www.avrupa.info.tr/tr/news/ab-azerbaycan-iliskileri-894> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- AW (19 Ocak 2018) “**Sergei Bagapsh (1949-2011)**”, “Çevrimiçi” <https://abkhazworld.com/aw/abkhazians/personalities/1506-sergei-bagapsh-1949-2011> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- AYDEMİR, M. (9 Ağustos 2021) “**Azerbaycan: Etnisite ve İran’da İktidar Mücadelesi**”, İRAM, “Çevrimiçi” <https://iramcenter.org/azerbaycan-etnisite-ve-iranda-iktidar-mucadelesi-2/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- AYDINTAŞBAŞ, A. (15 Mart 2022) “**Acts Of Normality: The Potential For Turkey-Armenia Rapprochement**”, ECFR, “Çevrimiçi” <https://ecfr.eu/publication/acts-of-normality-the-potential-for-turkey-armenia-rapprochement/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- AYDOĞAN, M. (24 Şubat 2022) “**Turkish, Armenian officials hold 2nd meeting in Vienna**”, AA, “Çevrimiçi” <https://www.aa.com.tr/en/turkey/turkish-armenian-officials-hold-2nd-meeting-in-vienna/2513044> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Azadlıq Radiosu (31 Aralık 2018) “**Sovet-İran sərhədi dağıdılarkən: Tarixi videolar**”, “Çevrimiçi” <https://www.azadliq.org/a/24438724.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Azens (t.y.) “**Azərbaycan Neftinin Tarixi**”, “Çevrimiçi” <https://azens.az/az/news/Azərbaycan-neftinin-tarixi> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Azerbaijan.az (t.y.) “**Azərbaycan-Avropa İttifaqı**”, “Çevrimiçi” <https://azerbaijan.az/related-information/193> Erişim Tarihi 14/06/2022.

- Azerbaijan.az (t.y.) **“Neft Sənayesinin İnkişaf Tarixi”**, “Çevrimiçi”
<https://azerbaijan.az/related-information/130> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Azerbaijans.com (t.y.) **“Hazi Aslanov”**, “Çevrimiçi”
https://www.azerbaijans.com/content_1647_en.html Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Azerbaijans.com (t.y.) **“Milli Azadlıq və Demokratik Hərəkətlər”**, “Çevrimiçi”
https://www.azerbaijans.com/content_405_tr.html Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Azərbaycan Dışişleri Bakanlığı (t.y.) **“Çin Xalq Respublikası”**, “Çevrimiçi”
<https://www.mfa.gov.az/az/category/asia-and-oceania/china> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası (t.y.) **“ADDA-Dünən və Bugün”**, “Çevrimiçi”
<http://adda.edu.az/az/content/1> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Abbasqulu Ağa Bakıxanov Adına Tarix İnstitutu (t.y.) **“Şeyx Məhəmməd Xiyabani (1879-1920)”**, “Çevrimiçi”
<http://tarixinstitutu.az/personalities/view/101> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Azərbaycan Milli Məclisi (2010) **“Azərbaycan Respublikasının Hərbi Doktrinası”**, “Çevrimiçi” <https://e-qanun.az/framework/19722> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəmə, (t.y.) **“Karabakh Khanate”**, “Çevrimiçi”
<http://www.supremecourt.gov.az/en/static/view/11> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu (t.y.) **“Fond haqqında”**, “Çevrimiçi”
<https://www.oilfund.az/fund/about/history> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi (2020) **“Neft Sənayesinin İnkişaf Tarixi”**, “Çevrimiçi” <https://minenergy.gov.az/az/neft/neft-senayesinin-inkisaf-tarixi> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Azərbaycan Respublikası Müdafiyyə Nazirliyi (t.y.) **“Military Lyceum Named After J.Nakhchivanski”**, “Çevrimiçi” <https://mod.gov.az/en/military-lyceum-named-after-j-nakhchivanski-200/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Azərbaycan Respublikası Müdafiyyə Nazirliyi (t.y.) **“Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyası”**, “Çevrimiçi” <https://mod.gov.az/az/silahli-quvvelerin-herbi-akademiyasi-435/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Azərbaycan Respublikası və Çin Xalq Respublikasının dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsi və dərinləşdirilməsi haqqında, Birgə Bəyannamənin təsdiq edilməsi barədə** (2016) “Çevrimiçi” <https://e-qanun.az/framework/32179> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi (t.y.) **“İsrail Dövləti”**, “Çevrimiçi”
<https://mfa.gov.az/az/category/asiya-ve-okeaniya/israil> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi (2009) “**Əhali**”, “Çevrimiçi”
<https://www.stat.gov.az/source/demography/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Azərbaycan Respublikasının Türkiyə Cümhuriyyətindəki Səfirliyi (2019) “**İkitərəfli Siyasi Əlaqələr**”, “Çevrimiçi”
<https://ankara.mfa.gov.az/az/content/97/ikiterefli-siyasi-elaqeler> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Tarixi, (t.y.) “Çevrimiçi”
<https://axc.preslib.az/az/page/xMIJ390wRH> Erişim Tarihi 14/06/2022

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyi (t.y.) “**Çin**”, “Çevrimiçi”
<https://www.mfa.gov.az/az/category/asiya-ve-okeaniya/cin> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Azernews (18 Nisan 2013) “**Elmar Mammadyarov to visit Israel**”, “Çevrimiçi”
<https://www.azernews.az/nation/52487.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.

AZERTAC (17 Mart 2022) “**Azerbaijan`s cargo transportation via TRACECA hits 3.4 million tons**”, “Çevrimiçi”
https://azertag.az/en/xeber/Azerbaijans_cargo_transportation_via_TRACECA_hits_34_million_tons-2057549 Erişim Tarihi 14/06/2022.

Aznavour Foundation (t.y.) “**About Foundation Aznavour Foundation**”, “Çevrimiçi”
<https://en.aznavourfoundation.org/aznavour-foundation-about-foundation-w1.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Azvision (14 Mart 2022) “**Ermənistana Təqdim Olunan 5 Təklif Açıqlandı**”, “Çevrimiçi”
<https://azvision.az/news/288146/--ermenistana-teqdim-olunan-5-teklif-aciqlandi--.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.

BAİBHAWİ, R. (2 Ekim 2021) “**“Conquerors Of Kheibar”: Iran Begins Military Drills On Border With Azerbaijan**”, Republicworld, “Çevrimiçi”
<https://www.republicworld.com/world-news/rest-of-the-world-news/conquerors-of-kheibar-iran-begins-military-drills-on-border-with-azerbaijan.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.

BARGANDZHİA, S. (18 Mart 2019) “**Unity In The Name Of Freedom: For The Anniversary Of The 1989 Lykhny Appeal**”, World Abaza Congress, “Çevrimiçi”
<https://abaza.org/en/unity-in-the-name-of-freedom-for-the-anniversary-of-the-1989-lykhny-appeal> Erişim Tarihi 14/06/2022.

BAŞAR, U. (23 Kasım 2020) “**İran Karabağ Savaşının Kaybedeni Mi?**”, AA, “Çevrimiçi”
<https://www.aa.com.tr/tr/analiz/iran-karabag-savasinin-kaybedeni-mi/2052813> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Batum Antlaşması, (t.y.) “Çevrimiçi”
<https://antlasmalar.com/batum-antlasmasi> Erişim Tarihi 14/06/2022.

- BBC (10 Kasım 2020) “**Armenia, Azerbaijan And Russia Sign Nagorno-Karabakh Peace Deal**”, “Çevrimiçi” <https://www.bbc.com/news/world-europe-54882564> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- BBC (24 Kasım 2015) “**Turkey shoots down Russian warplane on Syria border**”, “Çevrimiçi” <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-34907983> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- BBC Azərbaycanca (14 Ağustos 2021) “**Prezident Əliyev: “Rusiyadan gözləntimiz odur ki, Ermənistanı silahlandırmasın”**”, “Çevrimiçi” <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-58218366> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- BBC Azərbaycanca (6 Ekim 2021) “**İranlı nazir Rusiyada: “İran bir, Azərbaycan altı hərbi təlim keçirib”**”, “Çevrimiçi” <https://www.bbc.com/azeri/region-58813186> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Belt and Road Initiative (t.y.) “**Belt and Road Initiative**”, “Çevrimiçi” <https://www.beltroad-initiative.com/belt-and-road/>, Erişim Tarihi 14/06/2022.
- BENDERN, P.; H. MKRTCHYAN (7 Eylül 2008) “**Soccer Diplomacy Brings Turkey's Gul To Armenia**”, Reuters, “Çevrimiçi” <https://www.reuters.com/article/us-armenia-turkey-idUSL634500720080907> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Boris Yeltsin Presidential Library, (22 Şubat 1828) “**The Treaty Of Turkmenchay Between Russia And Iran Signed**”, “Çevrimiçi” <https://www.prilib.ru/en/history/619048> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- BOURTMAN, I. (2006) “**Israel and Azerbaijan's Furtive Embrace**”, Middle East Quarterly, “Çevrimiçi” <https://www.meforum.org/987/israel-and-azerbaijans-furtive-embrace?ref=nf> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- BOYRAZ, H. M.: Y. MAZI (4 Aralık 2020) “**Avrupa’nın Dağlık Karabağ tutumu**”, AA, “Çevrimiçi” <https://www.aa.com.tr/tr/analiz/avrupa-nin-daglik-karabag-tutumu/2065476> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- BP Azerbaijan (t.y.) “**The Contract Of The Century-A National Strategy For Success**”, “Çevrimiçi” https://www.bp.com/en_az/azerbaijan/home/who-we-are/operationsprojects/acg2/the-contract-of-the-century---a-national-strategy-for-success.html Erişim Tarihi 14/06/2022.
- BP Georgia (t.y.) “**Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline Spanning Three Countries From The Caspian Sea To The Mediterranean Coast**”, “Çevrimiçi” https://www.bp.com/en_ge/georgia/home/who-we-are/btc.html Erişim Tarihi 14/06/2022.
- BRANSTEN, J. (9 Şubat 1998) “**Armenia: President's Resignation Leads To Political Crisis**”, Rferl, “Çevrimiçi” <https://www.rferl.org/a/1087897.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.

- BROERS, L. (2005) **“The limits of leadership: Elites and societies in the Nagorny Karabakh peace process”**, Conciliation Resources, “Çevrimiçi” https://rc-services-assets.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/ Accord17_NagornyKarabakh_policybrief_2006_ENG.pdf Erişim Tarihi:14/06/2022.
- CABBARLI, H. (7 Ocak 2012) **“İran-Ermenistan İlişkileri”**, AGOS, “Çevrimiçi” <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/262/iran-ermenistan-iliskileri/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- CARLSON, J. R. (1955) **“The Manifesto Of Hovannes Katchznouni”**, AİS, “Çevrimiçi” <https://www.tc-america.org/files/Katchaznouni.pdf> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Caucasus Watch (17 Mayıs 2019) **“Pashinyan’s visit to China”**, “Çevrimiçi” <https://caucasuswatch.de/news/1665.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- CƏFƏRLİ, Ş. (22 Eylül 2020) **“Azərbaycan-Çin əlaqələri”**, Baku Research Institute, “Çevrimiçi” <https://bakuresearchinstitute.org/az/azerbaijan-china-relations/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- CHAUDHURY, D. (25 Haziran 2021) **“Experts discuss emerging contours of Israel’s ‘periphery’ doctrine”**, The Economic Times, “Çevrimiçi” <https://economictimes.indiatimes.com/news/international/world-news/experts-discuss-emerging-contours-of-israels-periphery-doctrine/articleshow/83814726.cms> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- CNN (27 Ekim 1999) **“Armenia's Prime Minister Killed In Parliament Shooting”**, “Çevrimiçi” <http://edition.cnn.com/WORLD/europe/9910/27/armenia.04/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- CNN (27 Mart 2000) **“Putin receives 52.5 percent of the vote, is declared winner of Russian presidential election”**, “Çevrimiçi” <http://edition.cnn.com/2000/WORLD/europe/03/27/russia.elex/index.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Council of Europe, **“European Commission For Democracy Through Law”**, 1994, “Çevrimiçi” [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL\(1994\)054-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL(1994)054-e) Erişim Tarihi 14/06/2022.
- CSTO (t.y.) **“From the Treaty to the Organization”**, “Çevrimiçi” <https://en.odkb-csto.org/25years/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- CURA, A.: E. ABAY (29 Eylül 2020) **“Azerbaycan'ın İşgal Altındaki Toprakları Karabağ”**, AA, “Çevrimiçi” <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/azerbaycanin-isgal-altindaki-topraklari-karabag/1989594> Erişim Tarihi 14/06/2022.

- CV (22 Eylül 2006) “**Saakashvili Unveils ‘Fresh’ Roadmap in UN Speech**”, “Çevrimiçi” <https://old.civil.ge/eng/article.php?id=13621> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- ÇALIŞKAN, B. (26 Şubat 2021) “**Ermeni Diasporası ve Lobi Faaliyetleri**”, İNSAMER, “Çevrimiçi” <https://www.insamer.com/tr/uploads/pdf/etkinlik-ermen-diaporasi-ve-lobi-faaliyetleri.pdf> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Daily Sabah, (5 Aralık 2020) “**Azerbaijan destroyed \$4.8B worth of Armenian arms during Karabakh conflict, report says**” “Çevrimiçi” <https://www.dailysabah.com/politics/azerbaijan-destroyed-48b-worth-of-armenian-arms-during-karabakh-conflict-report-says/news> Erişim Tarihi 13/06/2022.
- DANİELİYAN, E. (29 Haziran 2011) “**Armenia, Azerbaijan Again Fail to Agree On Karabakh Peace Framework**”, Eurasia Daily Monitor Volume: 8 Issue: 125 “Çevrimiçi” <https://www.refworld.org/docid/4e421c212.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Dbpedia (t.y.) “**Armenia–China relations**”, “Çevrimiçi” https://dbpedia.org/page/Armenia–China_relations Erişim Tarihi 14/06/2022.
- DBUK, Y. (20 Nisan 2013) “**Stratejik Çevre: İsrail'i Endişelendiren Sorular**”, Medyasafak.net, “Çevrimiçi” <https://medyasafak.net/haber/773/stratejik-cevre--israili-endiselendiren-sorular> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- DEMAREST, R. (10 Ekim 2009) “**Turkey And Armenia Sign Accords To Normalize Diplomatic Relations**”, DW, “Çevrimiçi” <https://www.dw.com/en/turkey-and-armenia-sign-accords-to-normalize-diplomatic-relations/a-4781064> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- DİLAVER, T. (2018) “**Batı İle Rusya Arasında Ermenistan’ın Reelpolitik Arayışı**”, AVİM Analiz No: 2018/20 “Çevrimiçi” <https://avim.org.tr/tr/Analiz/BATI-ILE-RUSYA-ARASINDA-ERMENISTAN-IN-REELPOLITIK-ARAYISI> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Diplomatik Gözlem Dergisi (8 Kasım 2016) “**İran-Ermenistan Doğalgaz Boru Hattından Ermenistan’ın Çıkartı Ne Olacak?**”, “Çevrimiçi” https://diplomatikgozlem.com/_haber/iran-ermenistan-dogalgaz-boru-hattindan-ermenistan-in-cikarti-ne-olacak- Erişim Tarihi 14/06/2022.
- DOBBS, M. (7 Ocak 1992) “**Tbilisi Battle Ends As President Flees**”, The Washington Post, “Çevrimiçi” <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1992/01/07/tbilisi-battle-ends-as-president-flees/bacd6382-8315-4ef5-87fb-804c6f145b2b/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

- DONOHUE, S. (8 Nisan 2022) “**Lavrov To Meet With Armenian Counterpart In Moscow**”, FB, “Çevrimiçi” <https://foreignbrief.com/daily-news/lavrov-to-meet-with-armenian-counterpart-in-moscow/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- DW (2 Aralık 2008) “**NATO, Gürcistan için acele etmeyecek**”, “Çevrimiçi” <https://www.dw.com/tr/nato-gürcistan-için-acele-etmeyecek/a-3840548> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- DW (26 Mart 2022) “**Nagorno-Karabakh: Russia says Azeri troops entered peacekeeping zone**”, “Çevrimiçi” <https://www.dw.com/en/nagorno-karabakh-russia-says-azeri-troops-entered-peacekeeping-zone/a-61270221> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- EBRD (t.y.) “**Belt and Road Initiative**”, “Çevrimiçi” <https://www.ebrd.com/what-we-do/belt-and-road/overview.html>, Erişim Tarihi 14/06/2022. ECO (2021) “**15TH**
- ECO (2021) “**ECO holds 15th Summit in Ashgabat**”, “Çevrimiçi” <https://eco.int/news/88776-ECO-holds-15th-Summit-in-Ashgabat.html?t=News> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- ECO (t.y.) “**About ECO**”, “Çevrimiçi” https://www.eco.int/general_content/86055-History.html?t=General-content Erişim Tarihi 14/06/2022.
- EDMOND, C. (2022) “**How much energy does the EU import from Russia?**”, World Economic Forum, “Çevrimiçi” <https://www.weforum.org/agenda/2022/03/eu-energy-russia-oil-gas-import/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- EIA (11 Nisan 2022) “**From Oil Security To Steering The World Toward Secure And Sustainable Energy Transitions**”, “Çevrimiçi” <https://www.iea.org/about/history> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- EIA (2013) “**Caspian Sea**”, “Çevrimiçi” https://www.eia.gov/international/analysis/regions-of-interest/Caspian_Sea Erişim Tarihi 14/06/2022.
- EIA (t.y.) “**Iran**”, “Çevrimiçi” <https://www.eia.gov/international/data/country/IRN/natural-gas/dry-natural-gas-reserves?pd=3002&p=000000000000000000000004&u=0&f=A&v=mapbubble&a=-&i=none&vo=value&vb=102&t=C&g=none&l=249--108&s=315532800000&e=1609459200000&ev=true> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Election Guide (4 Ocak 2004) “**Georgia Election For President**”, “Çevrimiçi” <https://www.electionguide.org/elections/id/1913/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Embassy of Republic of Azerbaijan to the Islamic Republic of Iran (t.y.) “**Iran**”, “Çevrimiçi” <https://tehran.mfa.gov.az/en/content/37/iran> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Embassy of the People's Republic of China in the Republic of Azerbaijan (2020) **"Relations between China and Azerbaijan"**, "Çevrimiçi" <https://www.mfa.gov.cn/ce/ceaz//eng/sbjw/t1833634.htm> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Encyclopedia Britannica (t.y.) **"Azerbaijan Region, Iran"**, "Çevrimiçi" <https://www.britannica.com/place/Azerbaijan-region-Iran> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Encyclopedia Britannica (t.y.) **"Commonwealth of Independent States"**, "Çevrimiçi" <https://www.britannica.com/topic/Commonwealth-of-Independent-States> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Enerdata (t.y.) **"China Energy Information"**, "Çevrimiçi" <https://www.enerdata.net/estore/energy-market/china/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Ermeni Haber (2 Ağustos 2017) **"İran gazının, Ermenistan üzerinden Gürcistan'a ihracatı Türk-Azerbaycan ablukasına son verebilir"**, "Çevrimiçi" <https://www.ermenihaber.am/tr/news/2017/08/02/İran-Gürcistan-Ermenistan-gaz/110085> Erişim Tarihi 14/06/2022.

ERUBAEVA G. (25 Aralık 2021) **"Turkmenistan to Start Supplying Swap Gas to Azerbaijan via Iran in Early 2022"**, Caspian News, "Çevrimiçi" <https://caspiannews.com/news-detail/turkmenistan-to-start-supplying-swap-gas-to-azerbaijan-via-iran-in-early-2022-2021-12-25-0/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Euronews (3 Nisan 2022) **"İsrail ile Türkiye arasındaki doğal gaz boru hattı projesi Rus gazına karşı Avrupa için çözüm mü?"**, "Çevrimiçi" <https://tr.euronews.com/2022/03/29/israil-ile-turkiye-aras-ndaki-dogal-gaz-boru-hatt-projesi-rus-gaz-na-kars-avrupa-icin-cozu> Erişim Tarihi 14/06/2022.

European Commission, (t.y.) **"What is TACIS?"**, "Çevrimiçi" <https://cordis.europa.eu/article/id/4390-what-is-tacis> Erişim Tarihi 13/06/2022.

European Union, **EU Assistance To People Affected By Conflict In Georgia-Overview**, 2011, "Çevrimiçi" https://eeas.europa.eu/archives/delegations/georgia/documents/projects/conflict-assistance_2011overview_en.pdf Erişim Tarihi 14/06/2022.

France 24 (24 Nisan 2019) **"France Marks First National Commemoration Of Armenian Genocide"**, "Çevrimiçi" <https://www.france24.com/en/20190424-france-national-commemoration-armenian-genocide> Erişim Tarihi 14/06/2022.

France 24, (9 Mayıs 2022) **"Macron calls for 'European political community' that could include Ukraine, UK"**, "Çevrimiçi"

<https://www.france24.com/en/europe/20220509-macron-calls-for-european-political-community-that-could-include-ukraine-uk> Erişim Tarihi 13/06/2022.

FRIEDMAN, T. (12 şubat 1992) “**Baker Opens Tour Of The Caucasus**”, The New York Times, şevrimişi” <https://www.nytimes.com/1992/02/12/world/baker-opens-tour-of-the-caucasus.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.

GASIMLI, T. (2022) “**İran-Ermenistan İlişkilerinin Dünü ve Bugünü**”, UPA, “şevrimişi” <http://politikaakademisi.org/2019/03/26/iran-ermenistan-iliskilerinin-dunu-ve-bugunu/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

General Assembly Adopts Resolution Reaffirming Territorial Integrity Of Azerbaijan, Demanding Withdrawal Of All Armenian Forces (2008) “şevrimişi” <https://www.un.org/press/en/2008/ga10693.doc.htm> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Global Fire Power (t.y.) “**2022 Armenia Military Strength**”, “şevrimişi” https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=armenia Erişim Tarihi 14/06/2022.

Global Fire Power (t.y.) “**2022 Azerbaijan Military Strength**”, “şevrimişi” https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=azerbaijan Erişim Tarihi 14/06/2022.

Global Fire Power, (2022) “**2022 China Military Strength**”, “şevrimişi” https://www.globalfirepower.com/country-military-strength-detail.php?country_id=china Erişim Tarihi 13/06/2022.

GOLDIROVA, R. (27 Mayıs 2008) “**“Eastern Partnership” could lead to enlargement, Poland says**”, Euobserver, “şevrimişi” <https://euobserver.com/world/26211> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Google Arts and Culture, “**Armenia–Israel relations**”, “şevrimişi” <https://artsandculture.google.com/entity/armenia-israel-relations/m02z5fxz> Erişim Tarihi 14/06/2022.

GÖKSEDEF, E. (10 Kasım 2020) “**Dağlık Karabağ: Ateşkes Anlaşması Sonrası Türkiye'nin Rolü Ne Olacak, Arka Planda Neler Yaşandı?**”, BBC Türkçe, “şevrimişi” <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54873432> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Gulistan Treaty, 1813 “şevrimişi” <https://karabakh.org/treaties/gulistan-treaty/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

GUT, A. (18 Aralık 2014) “**Anti-Semitism in Armenia: a clear and present danger**”, “şevrimişi” <https://jewishchronicle.timesofisrael.com/anti-semitism-in-armenia-a-clear-and-present-danger/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

- Gülüstan** **Müqaviləsi,** (t.y.) **“Çevrimiçi”**
<https://azerbaijan.az/portal/History/HistDocs/Documents/02.pdf> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- GÜRBÜZ, O. (t.y.) “Siyasi Coğrafya”,** İstanbul Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi **“Çevrimiçi”**
http://auzefkitap.istanbul.edu.tr/kitap/cografya_lisans_ao/siyasi_cografya.pdf Erişim Tarihi 14/06/2022.
- GV (26 Şubat 2021) “Hocalı Katliamı Ne Zaman Oldu, Tarihi? Hocalı Katliamı’nda Kaç Kişi Öldü? Azerbaycan Hocalı Katliamı’nda Ölenler Anılıyor!”,** **“Çevrimiçi”** <https://www.gazetevatan.com/gundem/hocali-katliami-ne-zaman-oldu-tarihi-hocali-katliami-nda-kac-kisi-oldu-azerbaycan-hocali-katliami-nda-olenler-aniliyor-1375632> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Haaretz (26 Şubat 2012) “Israel Signs \$1.6 Billion Arms Deal With Azerbaijan”,** **“Çevrimiçi”** <https://www.haaretz.com/1.5190757> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- HADAR, L. (26 Haziran 2010) “The Collapse Of Israel’s ‘Periphery Doctrine’”,** Foreign Policy, **“Çevrimiçi”** <https://foreignpolicy.com/2010/06/26/the-collapse-of-israels-periphery-doctrine/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- HARUTYUNYAN, S, (19 Ağustos 2013) “New Chinese Rockets “Acquired By Armenia””,** Azatutyun, **“Çevrimiçi”**
<https://www.azatutyun.am/a/25080110.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- HAYES, A. (27 Temmuz 2021) “Organization of the Petroleum Exporting Countries (OPEC)”,** Investopedia, **“Çevrimiçi”**
<https://www.investopedia.com/terms/o/opec.asp> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Heydar Aliyev Heritage International Online Library, “Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev’in TBMM’ye hitaben yaptığı konuşma-Ankara, 6 Mayıs 1997”,** 1997, **“Çevrimiçi”**
<https://lib.aliyevheritage.org/tk/1020396.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Heydar Aliyev Heritage International Online Library, “Official visit of the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev to the People’s Republic of China (March 7-10, 1994)”,** 1994, **“Çevrimiçi”** <https://lib.aliyev-heritage.org/en/32490422.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- HISTORİCA (t.y.) “Islamic Party of Azerbaijan”,** **“Çevrimiçi”**
https://historica.fandom.com/wiki/Islamic_Party_of_Azerbaijan Erişim Tarihi 14/06/2022.
- HICKMAN, K. (8 Ağustos 2019) “The History of Containment Policy”,** Thoughtco, **“Çevrimiçi”** <https://www.thoughtco.com/definition-of-containment-2361022> Erişim Tarihi 14/06/2022.

- HİST, W. G. M. (2013) “**Power Politics and Geopolitics**”, L’Espace Politique [Online], 21 | 2013-3, “Çevrimiçi” <http://smu-facweb.smu.ca/~wmills/course520/geopolitics.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- History (11 Mayıs 2018) “**Six-Day War**”, “Çevrimiçi” <https://www.history.com/topics/middle-east/six-day-war> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- History (13 Temmuz 2021) “**Iran-Iraq War**”, “Çevrimiçi” <https://www.history.com/topics/middle-east/iran-iraq-war> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- HORN S.; C. M. REINHART, C. TREBESCH (2020) “**How Much Money Does the World Owe China?**” Harward Business Review, “Çevrimiçi” <https://hbr.org/2020/02/how-much-money-does-the-world-owe-china> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Hraparak (28 Ocak 2015) “**Հայկական Բանակը 23 Տարեկան Է. Պատմական Ակնարկ**”, “Çevrimiçi” <https://hraparak.am/post/591fa9ffe3d84d0d37fd220e> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Hürriyet (5 Ağustos 2021) “**Şia Mezhebi Nedir ve Ne Zaman Ortaya Çıkmıştır? Şia Görüşleri, Özellikleri ve Kurucusu**”, “Çevrimiçi” <https://www.hurriyet.com.tr/ramazan-ozel/dini-bilgiler/sia-mezhebi-nedir-ve-ne-zaman-ortaya-cikmistir-sia-gorusleri-ozellikleri-ve-kurucusu-41867000> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Hydrocarbons Technology (t.y.) “**South Caucasus Pipeline (SCP), Georgia, Turkey, Azerbaijan**”, “Çevrimiçi” <https://www.hydrocarbons-technology.com/projects/south-caucasus-pipeline-scp-georgia-turkey-azerbaijan/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Hyetert (21 Mart 2020) “**Armenian who Was Born on Ararat Street: Sergey Lavrov-the Unsurpassed Diplomat**” “Çevrimiçi” <https://hyetert.org/2020/03/21/armenian-who-was-born-on-ararat-street-sergey-lavrov-the-unsurpassed-diplomat/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Independent Türkçe (3 Ekim 2020) “**Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev’den Minsk Grubu’na yanıt: 30 yıl daha bekleyecek vaktimiz yok, sorun şimdi çözülmelidir**”, “Çevrimiçi” <https://www.indyturk.com/node/253001/dünya/azerbaycan-cumhurbaşkanı-aliev-den-minsk-grubu-na-yanıt-30-yıl-daha-bekleyecek> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- INOGATE (t.y.) “**In Brief**”, “Çevrimiçi” <http://www.inogate.org/pages/1?lang=en> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Interfax (14 Ağustos 2008) “**В Москве Не Верят В То, Что Грузия Будет Соблюдать Условия Согласованного Плана Урегулирования**”, “Çevrimiçi” <https://www.interfax.ru/russia/27237> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Iran International (3 Aralık 2022) “**Tehran, Baku Agree To Build Highway Connecting Two Azerbaijan Regions**”, “Çevrimiçi” <https://www.iranintl.com/en/202203120526> Erişim Tarihi 14/06/2022.

ISAYEV, H.: J. KUCERA (24 Şubat 2022) “**Ahead Of Ukraine Invasion, Azerbaijan And Russia Cement “Alliance”**”, Eurasianet, “Çevrimiçi” <https://eurasianet.org/ahead-of-ukraine-invasion-azerbaijan-and-russia-cement-alliance> Erişim Tarihi 14/06/2022.

ISAYEV, H.; A. MEJLUMYAN (14 Eylül 2021) “**Azerbaijan starts charging Iranian trucks supplying Armenia**”, Eurasianet, “Çevrimiçi” <https://eurasianet.org/azerbaijan-starts-charging-iranian-trucks-supplying-armenia> Erişim Tarihi 14/06/2022.

ISSAWİ, C. (2022) “**The Muqaddimah: Ibn Khaldūn’s Philosophy Of History**”, Encyclopedia Britannica, “Çevrimiçi” <https://www.britannica.com/biography/Ibn-Khaldun/The-Muqaddimah-Ibn-Khalduns-philosophy-of-history> Erişim Tarihi 14/06/2022.

İŞİK, M. (2 Mayıs 2020) “**Türk Dış Politikasında Sert Güç**”, “Çevrimiçi” <https://www.sde.org.tr/mithat-isik/genel/turk-dis-politikasinda-sert-guc-kose-yazisi-16958> Erişim Tarihi 14/06/2022.

IWPR (8 Ağustos 2013) “**August 2008 Russian-Georgian War: Timeline**”, “Çevrimiçi” <https://iwpr.net/global-voices/august-2008-russian-georgian-war-timeline> Erişim Tarihi 14/06/2022.

İDRİSOVA, H. (2020) “**Ordumuz torpaqlarımızı işğaldan azad etməyə qadirdir**”, Azərbaycan Respublikası Müdafiyyə Nazirliyi, “Çevrimiçi” <https://mod.gov.az/az/pre/31259.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

JABLONSKY, D. (2015) “**National Power**”, Strategic Studies Institute, US Army War College, “Çevrimiçi” <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep12023.12.pdf> Erişim Tarihi 14/06/2022.

JALİLOV, O. (3 Ekim 2020) “**Protestors In Northern Iran Demand Closure Of Border With Armenia Over Arms Transfer To Yerevan**”, Caspian News, “Çevrimiçi” <https://caspiannews.com/news-detail/protestors-in-northern-iran-demand-closure-of-border-with-armenia-over-arms-transfer-to-yerevan-2020-10-3-0/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

JALİLOV, O. (4 Kasım 2020) “**Iran's Leader Says All Azerbaijani Territories Under Armenian Occupation Must Be 'Liberated'**”, Caspian News, “Çevrimiçi” <https://caspiannews.com/news-detail/irans-leader-says-all-azerbaijani->

territories-under-armenian-occupation-must-be-liberated-2020-11-4-0/ Erişim Tarihi 14/06/2022.

JIAO, W. (9 Mayıs 2013) “**Xi proposes a “new Silk Road” with Central Asia**”, China Daily, “Çevrimiçi” https://www.chinadaily.com.cn/china/2013xivisitcenterasia/2013-09/08/content_16952228.htm Erişim Tarihi 14/06/2022.

KAPLAN, İ. (18 Haziran 2020) “**İki üç bomba Ermenistan toprağına düşerse...**”, Türkiye Gazetesi, “Çevrimiçi” <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/yazarlar/ismail-kapan/614473.aspx> Erişim Tarihi 13/06/2022.

KASADOLU D. (15 Temmuz 2020) “**Azeri halk kahramanı Yahudi Agarunov**”, Şalom, “Çevrimiçi” <https://www.salom.com.tr/haber/115230/azeri-halk-kahramani-yahudi-agarunov> Erişim Tarihi 14/06/2022.

KENNAN, G. F. (1947) “**The Sources of Soviet Conduct**”, Foreign Affairs on Digital Platforms”, “Çevrimiçi” <https://www.foreignaffairs.com/articles/russian-federation/1947-07-01/sources-soviet-conduct> Erişim Tarihi 14/06/2022.

KERSHNER, İ.; T. SAFAK (9 Mart 2022) “**Israel’s President Visits Turkey in Sign of Thawing Relations**”, “Çevrimiçi” The New York Times, <https://www.nytimes.com/2022/03/09/world/middleeast/israel-isaac-herzog-turkey-visit.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.

KİPROP, V. (23 Eylül 2019) “**US States With The Largest Populations Of Armenian Americans**”, WorldAtlas, “Çevrimiçi” <https://www.worldatlas.com/articles/states-with-the-largest-populations-of-armenian-americans.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.

KLAUS, J. (8 Kasım 2017) “**Baku-Tbilisi-Kars Railway represents new Silk Road's middle corridor**”, “Çevrimiçi” <https://www.dailysabah.com/op-ed/2017/11/08/baku-tbilisi-kars-railway-represents-new-silk-roads-middle-corridor> Erişim Tarihi 14/06/2022.

KOBAKHİDZE, B. (12 Şubat 2021) “**History Soviet Russia Invaded Georgia 100 Years Ago**”, CG, “Çevrimiçi” <https://civil.ge/archives/397042> Erişim Tarihi 14/06/2022.

KOCAKENAR, M. (7 Eylül 2015) “**Amerikan Dış Politikasında Jeopolitik Teoriler ve Pratikler**”, TASAM, “Çevrimiçi” https://tasam.org/tr-TR/Icerik/19571/amerikan_dis_politikasinda_jeopolitik_teoriler_ve_pratikler Erişim Tarihi 14/06/2022.

KORKMAZ, H. (12 Aralık 2019) “**Çin ve Rusya’nın kapsamlı stratejik ortaklığı ABD’yi endişelendiriyor**”, AA, “Çevrimiçi”

<https://www.aa.com.tr/tr/analiz/cin-ve-rusya-nin-kapsamli-stratejik-ortakligi-abd-yi-endiselendiriyor/1671495> Erişim Tarihi 14/06/2022.

KOSAREV, A. N. (30 Kasım 2021) “**Caspian Sea**”, Encyclopedia Britannica, “Çevrimiçi” <https://www.britannica.com/place/Caspian-Sea> Erişim Tarihi 14/06/2022.

KREİTNER, R. (13 Eylül 2015) “**September 13, 1993: Israel and the PLO Sign the Oslo Accords**”, The Nation, “Çevrimiçi” <https://www.thenation.com/article/archive/september-13-1993-israel-and-the-plo-sign-the-oslo-accords/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Kremlin.ru (19 Nisan 2022) “**Meeting with Prime Minister of Armenia Nikol Pashinyan**”, “Çevrimiçi” <http://en.kremlin.ru/events/president/news/68246> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Kremlin.ru (9 Ocak 2001) “**President Vladimir Putin arrived in Azerbaijan for his first official visit**”, “Çevrimiçi” <http://en.kremlin.ru/events/president/news/40279> Erişim Tarihi 14/06/2022.

KURŞUN, M. (1 Ekim 2021) “**İran, Azerbaycan ile Ermenistan sınırında askeri tatbikat başlattı**”, AA, “Çevrimiçi” <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iran-azerbaycan-ile-ermenistan-sinirinda-askeri-tatbikat-baslatti/2380270> Erişim Tarihi 14/06/2022.

LELYVELD, M. (25 Temmuz 2001) “**Caspian: Tempers Flare In Iran-Azerbaijan Border Incident**”, Rferl, “Çevrimiçi” <https://www.rferl.org/a/1097012.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.

LMAHAMAD, A. (22 Eylül 2020) “**Azerbaijan, France mull energy cooperation**”, Azernews, “Çevrimiçi” <https://www.azernews.az/business/169180.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Madrid Document (2007) “Çevrimiçi” <https://www.legal-tools.org/doc/0b80bb/pdf/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

MANNTEUFE, I. (7 Haziran 2014) “**Eduard Shevardnadze: A Soviet-Georgian Life Of Global Importance**”, DW, “Çevrimiçi” <https://www.dw.com/en/eduard-shevardnadze-a-soviet-georgian-life-of-global-importance/a-17763100> Erişim Tarihi 14/06/2022.

MARTİROSYAN, S. (2014) “**Armenians In The World Today: The Formation Of The Big Diaspora**”, OIKONOMIA, “Çevrimiçi” <https://www.oikonomia.it/index.php/en/48-oikonomia-2014/febbraio-2014/219-armenians-in-the-world-today-the-formation-of-the-big-diaspora> Erişim Tarihi 14/06/2022.

MassisPost (19 Ağustos 2021) “**Supplying Armenia With Arms is Russia’s Sovereign Right-Zakharova Responds to Aliyev**”, “Çevrimiçi”

<https://massispost.com/2021/08/supplying-armenia-with-arms-is-russias-sovereign-right-zakharova-responds-to-aliyev/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

MCDONELL, S. (2 Mart 2022) “**Rusya'nın Ukrayna'yı işgali Çin için neden büyük bir sınav?**”, BBC Türkçe “Çevrimiçi” <https://www.trthaber.com/haber/dunya/cin-disisleri-bakani-zaman-tarihin-dogru-terafinda-durdugumuzu-gosterecek-665357.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

MCFARLAND, K. (5 Haziran 2017) “**The Marshall Plan turns 70 this week. Here are four reasons it was so important**”, The Washington Post, “Çevrimiçi” <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/06/05/the-marshall-plan-turns-70-this-week-here-are-4-reasons-this-was-so-important/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Mees (1997) “**Turkey And Russia Sign 'Blue Stream' Natural Gas Deal**”, “Çevrimiçi” <http://archives.mees.com/issues/773/articles/30170> Erişim Tarihi 14/06/2022.

MEJLUMYAN, A. (15 Temmuz 2021) “**Armenia gets aid boost from EU**”, Eurasianet, “Çevrimiçi” <https://eurasianet.org/armenia-gets-aid-boost-from-eu> Erişim Tarihi 14/06/2022.

MELMAN, Y. (26 Eylül 2008) “**Israel and Azerbaijan Close Multi-million Dollar Arms Deal**”, Haaretz, “Çevrimiçi” <https://www.haaretz.com/1.5038068> Erişim Tarihi 14/06/2022.

MG (20 Ocak 2010) “**Gürcistan ve Rusya'yı karşı karşıya getiren sorun**”, “Çevrimiçi” <https://www.milligazete.com.tr/haber/1163977/gurcistan-ve-rusya-yi-karsi-karsiya-getiren-sorun> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Minister Of Foreign Affair of Republic of Armenia (t.y.) “**International Organisation**”, “Çevrimiçi” <https://www.mfa.am/en/international-organisations/6> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Ministry Of Diaspora Of The Republic Of Armenia (2013) “**International Dialogue on Migration 2013 Diaspora Ministerial Conference**”, “Çevrimiçi” https://www.iom.int/sites/g/files/tmzbd1486/files/migrated_files/What-We-Do/idm/workshops/IDM-2013-Diaspora-Ministerial-Conference/Diaspora-Ministerial-Conference-Presentation-Hakobayan.pdf Erişim Tarihi 14/06/2022.

MUSTAFA, N. (2009) “**Azərbaycanlıların Soyqırımı və Deportasiyası**”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Prezident Kitabxanası, “Çevrimiçi” <https://files.preslib.az/projects/azerbaijan/gl7.pdf> Erişim Tarihi 14/06/2022.

MUSTAFAYEV, O. (2020) “**Bəşər Tarixinin Faciəsi-İkinci Dünya Müharibəsi**”, Azərbaycan Respublikası Müdafiyyə Nazirliyi, “Çevrimiçi” <https://mod.gov.az/az/pre/30673.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.

- National Legislative Bodies (17 Şubat 2008) “**Kosovo Declaration of Independence**”, “Çevrimiçi” <https://www.refworld.org/docid/47d685632.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Nations Online Project (t.y.) “**Map of European Russia (Western Russia)**”, “Çevrimiçi” <https://www.nationsonline.org/oneworld/map/European-Russia-map.htm> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- NATO (27 Ağustos 2021) “**Relations with Armenia**”, “Çevrimiçi” https://www.nato.int/cps/en/natohq/topics_48893.htm Erişim Tarihi 14/06/2022.
- NATO İNT (2020) “**Member Countries**”, “Çevrimiçi” https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_52044.htm Erişim Tarihi 14/06/2022.
- NATO İNT (t.y.) “**Why was NATO founded?**”, “Çevrimiçi” <https://www.nato.int/wearenato/why-was-nato-founded.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- NAZARETYAN, H. (2021) “**Arms Supplies to Armenia and Azerbaijan**”, ENV, “Çevrimiçi” <https://envreport.com/spotlight-karabakh/arms-supplies-to-armenia-and-azerbaijan/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- NESİBLİ, N. (10 Nisan 2020) “**İran’da Azerbaycan Meselesi-Siyasi Özveri ve Millî Gaflet Dönemi**”, MİSAK, “Çevrimiçi” <https://millidusunce.com/misak/iranda-azerbaycan-meselesi-siyasi-ozveri-ve-milli-gaflet-donemi/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- NOVİKOVA, G. (2000) “**Armenia and the Middle East**”, MERIA, “Çevrimiçi” https://ciaotest.cc.columbia.edu/olj/meria/meria00_nog01.html Erişim Tarihi 14/06/2022.
- NS Energy (t.y.) “**Leviathan Gas Field, Mediterranean Sea**”, “Çevrimiçi” <https://www.nsenergybusiness.com/projects/leviathan-gas-field-mediterranean-sea/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- NTI (t.y.) “**Commonwealth of Independent States (CIS)**”, “Çevrimiçi” <https://www.nti.org/education-center/treaties-and-regimes/commonwealth-independent-states-cis/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- OAPEC (t.y.) “**History-The Definition Of The Organization**”, “Çevrimiçi” <http://www.oapecorg.org/Home/About-Us/History> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- OEC (t.y.) “**Azerbaijan**”, “Çevrimiçi” <https://oec.world/en/profile/country/aze?depthSelector1=HS6Depth> Erişim Tarihi 14/06/2022.

- Office of the Historian (t.y.) “**A Guide to the United States’ History of Recognition, Diplomatic, and Consular Relations, by Country, since 1776: Azerbaijan**”, Çevrimiçi” <https://history.state.gov/countries/azerbaijan> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Office of the Historian (t.y.) “**George Kennan and Containment**”, Çevrimiçi” <https://history.state.gov/departmenthistory/short-history/kennan> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- OĞUZLU, T. (2019) “**NATO-Rusya İlişkileri**”, **Güvenlik Yazıları. OİL&GAS JOURNAL (3 Ekim 2018) “SOCAR-BGP venture to explore Caspian**”, Çevrimiçi” <https://www.ogj.com/exploration-development/article/17296965/socarbgp-venture-to-explore-caspian> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Ordu**, (t.y.) “Çevrimiçi” <https://axc.preslib.az/az/page/xMIJ390wRH> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- OUSSATCHEVA, M. (2001) “**Institutions in Diaspora: The Case of Armenian Community in Russia**”, University of Oxford. Transnational Communities Programme, Çevrimiçi” <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.585.9593&rep=rep1&type=pdf> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Owlapps (t.y.) “**Azerbaijan in World War II**”, Çevrimiçi” https://www.owlapps.net/owlapps_apps/articles?id=37291887&lang=en Erişim Tarihi 14/06/2022.
- OZİNİAN, A. (6 Mart 2015) “**Türkiye “Bağımsız Ermenistan” fikrine bunca yıldır hâlâ alışamadı**”, AGOS, “Çevrimiçi” <https://www.agos.com.tr/tr/yazi/10793/turkiye-bagimsiz-ermenistan-fikrine-bunca-yildir-hl-alisamadi> Erişim Tarihi 13/06/2022.
- ÖZ, M. (2010) “**ŞİA**”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, “Çevrimiçi” <https://islamansiklopedisi.org.tr/sia> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- ÖZDAŞLI, E. (13 Eylül 2021) “**Azerbaycan-İsrail: Dar Ama Derin Bir İlişki**”, Fikir Turu, “Çevrimiçi” <https://fikirturu.com/jeo-strateji/azerbaycan-israil-dar-ama-derin-bir-iliski/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- ÖZKAN, B. (24 Aralık 2021) “**Cumhurbaşkanı Erdoğan'dan Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev'e doğum günü tebriği**”, Çevrimiçi” <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/cumhurbaskani-erdogandan-azerbaycan-cumhurbaskani-alieyeve-dogum-gunu-tebrigi-/2456763> Erişim Tarihi 13/06/2022.

ÖZTÜRK, O. M. (2016) “**ABD-Çin Rekabeti: ABD’nin Yeni Çevreleme Politikası**”, Stratejik Ortak, “Çevrimiçi” <https://www.stratejikortak.com/2016/03/abd-cin-cevreleme-politikasi.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.

PALACIO, J. F. (19 Kasım 2013) “**Was Geopolitics Born 60 Years Before Mahan and Mackinder? The Forgotten Contribution of Friedrich List**”, OEJ “Çevrimiçi” <https://journals.openedition.org/espacepolitique/2763?lang=en#:~:text=1It%20is%20commonly%20accepted,o%20the%2020th%20century> Erişim Tarihi 14/06/2022.

People's Daily Online (12 Nisan 2011) “**Senior CPC official urges Confucius Institute to contribute to China-Armenia friendship**”, “Çevrimiçi” <http://en.people.cn/90001/90776/90883/7347096.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.

PERCHOC, P. (2016) “**The European Neighbourhood Policy**”, “Çevrimiçi” [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/595865/EPRS_IDA\(2016\)595865_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/IDAN/2016/595865/EPRS_IDA(2016)595865_EN.pdf) Erişim Tarihi 13/06/2022.

PEUCH, J. (31 Mayıs 2006) “**Iran: Cartoon Protests Point To Growing Frustration Among Azeris**”, Rferl, “Çevrimiçi” <https://www.rferl.org/a/1068797.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.

PEUCH, J. C. (27 Nisan 2005) “**Georgia: Tbilisi, Moscow Report Breakthrough Over Russian Military Bases**”, EurasiaNet, “Çevrimiçi” <https://www.refworld.org/docid/46a4857329.html> Erişim Tarihi 14/06/2022

POGHOSYAN, B. (25 Mayıs 2022) “**Meeting with Prime Minister of Armenia Nikol Pashinyan**”, Armenian Weekly, “Çevrimiçi” <https://armenianweekly.com/2022/05/25/pashinyan-and-aliyev-meet-in-brussels-again-what-next/> Erişim Tarihi 13/06/2022.

POGHOSYAN, Y. (27 Ekim 2018) “**Armenia's Eurasian Deal: Sell-Out or Fair Trade?**”, IWPR, “Çevrimiçi” <https://iwpr.net/global-voices/armenias-eurasian-deal-sell-out-or-fair-trade> Erişim Tarihi 13/06/2022.

President.az (11 Eylül 2018) “**İlham Əliyev Brüsseldə Avropa İttifaqı Şurasının Prezidenti ilə Görüşüb**”, “Çevrimiçi” <https://president.az/az/articles/view/29398> Erişim Tarihi 14/06/2022.

President.az (15 Haziran 2021) “**Azərbaycan ilə Türkiyə arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi imzalanıb**”, “Çevrimiçi” <https://president.az/az/articles/view/52115> Erişim Tarihi 14/06/2022.

President.az (26 Nisan 2019) “**İlham Aliyev attends 2nd “One Belt One Road” Forum in Beijing**”, “Çevrimiçi” <https://president.az/en/articles/view/32878> Erişim Tarihi 14/06/2022.

President.az (t.y.) “**Heydar Alirza oğlu Aliyev**”, “Çevrimiçi”
<https://president.az/en/pages/view/azerbaijan/leader> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Radio Farda (5 Ağustos 2004) “**REGION: Khatami to Make First Visit to Azerbaijan**”, “Çevrimiçi” <https://www.radiofarda.com/a/321145.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.

RAHMAN, O. (28 Haziran 2019) “**What’s behind the relationship between Israel and Arab Gulf states?**”, The Brookings Institution, “Çevrimiçi”
<https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/01/28/whats-behind-the-relationship-between-israel-and-arab-gulf-states/#cancel> Erişim Tarihi 14/06/2022.

REHİMLİ, R. (2018) “**Çağdaş Jeopolitik Teoriler**”, Yayınlanmamış Lisans Tezi, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, T.D.İ.F. Bakü.

REHİMOV, R. (1 Mart 2018) “**Ermenistan, Zürih Protokollerini Feshetti**”, AA, “Çevrimiçi” <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ermenistan-zurih-protokollerini-feshetti/1077406> Erişim Tarihi 14/06/2022.

REHİMOV, R. (11 Şubat 2022) “**Azerbaycan, Zengezur Koridoru ile elektrik ihraç edecek**”, 22.09.2020, AA, “Çevrimiçi”
<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-zengezur-koridoru-ile-elektrik-ihrac-edecek/2499886> Erişim Tarihi 13/06/2022.

REHİMOV, R. (12 Aralık 2020) “**Azerbaycan Cumhurbaşkanı Aliyev: Minsk Grubu çatışmanın çözümünde herhangi bir rol oynamadı**”, AA, “Çevrimiçi”
<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycan-cumhurbaskani-aliyev-minsk-grubu-catismanin-cozumunde-herhangi-bir-rol-oynamadi/2074886> Erişim Tarihi 14/06/2022.

REHİMOV, R. (15 Mart 2018) “**Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan ve İran yeni transit koridoru üzerinde anlaştı**”, Sputnik Türkiye, “Çevrimiçi”
<https://tr.sputniknews.com/20180315/turkiye-azerbaycan-gurcistan-iran-transit-koridor-1032652305.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.

REHİMOV, R. (22 Eylül 2020) “**Azerbaycan'ın kalkınmasında büyük rol oynayan ‘Asrın Anlaşması’ 27 yaşında**”, 22.09.2020, AA, “Çevrimiçi”
<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/azerbaycanin-kalkinmasinda-buyuk-rol-oynayan-asrin-anlasmasi-27-yasinda/2369365> Erişim Tarihi 13/06/2022.

REHİMOV, R. (6 Kasım 2021) “**İran'ın dini lideri Ali Hamaney'in Bakü ofisi kapatıldı**”, AA, “Çevrimiçi” <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/iranin-dini-lideri-ali-hamaneyin-baku-ofisi-kapatildi/2384098> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Republic of Azerbaijan Ministry of Foreign Affairs (t.y.) “**The Islamic Republic of Iran**”, “Çevrimiçi” <https://mfa.gov.az/en/category/asia-and-oceania/iran> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs (t.y.) **“Economic Relations between Turkey and Georgia”**, “Çevrimiçi” <https://www.mfa.gov.tr/economic-relations-between-turkey-and-georgia.en.mfa> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Republic of Turkey Ministry of Foreign Affairs (t.y.) **“Turkey’s Political Relations With Russian Federation”**, “Çevrimiçi” https://www.mfa.gov.tr/turkey_s-political-relations-with-russian-federation.en.mfa Erişim Tarihi 14/06/2022.

Resmi Gazete (14 Şubat 2022) **“Türkiye Cumhuriyeti İle Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Müttefiklik İlişkileri Hakkında Şuşa Beyannamesinin Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun”**, “Çevrimiçi” <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2011/05/20110528M1-30.htm> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Reuters (20 Ocak 2022) **“Turkey orders cuts to gas use as flow halted from Iran”**, “Çevrimiçi” <https://www.reuters.com/world/middle-east/iran-gas-flow-turkey-cut-by-technical-failure-officials-2022-01-20/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Reuters (30 Haziran 2016) **“Armenia Ratifies Agreement On Joint Air-Defense System With Russia”**, “Çevrimiçi” <https://www.reuters.com/article/us-armenia-russia-defence-idUSKCN0ZG2AS> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Rferl (25 Ocak 2005) **“Azerbaijan's President Visiting Iran”**, “Çevrimiçi” <https://www.rferl.org/a/1057059.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Rferl (27 Aralık 2001) **“Armenia: President Winds Up Iran Visit”**, “Çevrimiçi” <https://www.rferl.org/a/1098347.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Rferl, (26 Ağustos 2008) **“Russia Recognizes Abkhazia, South Ossetia”**, “Çevrimiçi” https://www.rferl.org/a/Russia_Recognizes_Abkhazia_South_Ossetia/1193932.html Erişim Tarihi 14/06/2022.

RODRÍGUEZ, A. (29 Eylül 2006) **“Russia Slams Georgia For Arrests On Spy Charges”**, BS, “Çevrimiçi” <https://www.baltimoresun.com/news/bs-xpm-2006-09-29-0609290142-story.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Rûdaw (29 Temmuz 2021) **“Azerbaycan, İsrail'de ticari temsilcilik ofisi açtı”**, “Çevrimiçi” <https://www.rudaw.net/turkish/world/290720212> Erişim Tarihi 14/06/2022.

RUSECKAS, L. (11 Kasım 1999) **“Dagestan, Pipelines, and Russian Policy toward the South Caucasus: An Experiment in Cooperation Fails”**, Eurasianet, “Çevrimiçi” <https://eurasianet.org/dagestan-pipelines-and-russian-policy-toward-the-south-caucasus-an-experiment-in-cooperation-fails> Erişim Tarihi 14/06/2022.

S.Res.150-A resolution expressing the sense of the Senate that it is the policy of the United States to commemorate the Armenian Genocide through official recognition and remembrance (2019) “Çevrimiçi”

<https://www.congress.gov/bill/116th-congress/senate-resolution/150/text?q=%7B%22search%22%3A%5B%22armenian%22%5D%7D&r=2&s=3> Erişim Tarihi 14/06/2022.

SAMIİ, B. (6 Mayıs 2005) “**World War II-60 Years After: The Anglo-Soviet Invasion Of Iran And Washington-Tehran Relations**”, Rferl, “Çevrimiçi” <https://www.rferl.org/a/1058759.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.

SARIAHMETOĞLU, N. (t.y.) “**The 1905 Baku Incidents**”, “Çevrimiçi” <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/en/the-1905-baku-incidents/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Schools Wikipedia (2007) “**Azerbaijani People**”, “Çevrimiçi” https://cs.mcgill.ca/~rwest/wikispeedia/wpcd/wp/a/Azerbaijani_people.htm Erişim Tarihi 14/06/2022.

SCHULZ, D. (1 Şubat 2022) “**China-Azerbaijan Bilateral Relations**”, Caspian Policy Center, “Çevrimiçi”, <https://www.caspianpolicy.org/research/security-and-politics-program-spp/china-azerbaijan-bilateral-relations> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Section 907 of the Freedom Support Act (Public Law 102-511), (1992) “Çevrimiçi” <https://karabakhfacts.com/section-907-of-the-freedom-support-act-public-law-102-511/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Security Council Regrets Lack Of Visible Progress On Settlement Of Situation In Abkhazia, Georgia, Despite Strenuous Efforts To Reactivate Peace Process, 1997, “Çevrimiçi” <https://www.un.org/press/en/1997/19971106.SC6440.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.

SELVİ, H. (t.y.) “**Amerika Birleşik Devletleri’nde Ermeni Faaliyetleri**”, Türkler ve Ermeniler Tarih Boyunca Türk-Ermeni İlişkileri “Çevrimiçi” <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/amerika-birlesik-devletlerinde-ermen-faaliyetleri/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

SEMPA, F. (23 Mart 2015) “**Halford Mackinder’s Last View of the Round World**”, The Diplomat, “Çevrimiçi” <https://thediplomat.com/2015/03/halford-mackinders-last-view-of-the-round-world/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

SEMPA, F. P. (30 Aralık 2014) “**The Geopolitical Vision of Alfred Thayer Mahan**”, The Diplomat, “Çevrimiçi” <https://thediplomat.com/2014/12/the-geopolitical-vision-of-alfred-thayer-mahan/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

SHAKARIAN, P. (2018) “**Dispatches From The Armenian Revolution**”, Origins, “Çevrimiçi” https://origins.osu.edu/article/armenia-revolution-russia-karabakh-pashinyan-genocide?language_content_entity=en#page-content Erişim Tarihi 14/06/2022.

- SIPRI (2021) **Military Expenditure By Country, İn Constant (2019) Us\$ M., 1988-2020 (See Below For 1999-2020)**, “Çevrimiçi”
<https://sipri.org/sites/default/files/Data%20for%20all%20countries%20from%201988-2020%20in%20constant%20%282019%29%20USD%20%28pdf%29.pdf>
Erişim Tarihi 14/06/2022.
- SIRPI (2021) **“Arms transfers to conflict zones: The case of Nagorno-Karabakh”**, “Çevrimiçi”
<https://www.sipri.org/commentary/topical-backgroundunder/2021/arms-transfers-conflict-zones-case-nagorno-karabakh>
Erişim Tarihi 14/06/2022.
- SİLVER, C. (22 Aralık 2021) **“The Top 25 Economies in the World”**, Investopedia, “Çevrimiçi”
<https://www.investopedia.com/insights/worlds-top-economies>
Erişim Tarihi 13/06/2022
- SİNAEE, M. (10 Kasım 2021) **“Baku Asked Integration With Iran In 1990s, Memoires Say”**, Iran İnternational, “Çevrimiçi”
<https://www.iranintl.com/en/20211010484719> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- SOCAR (t.y.) **“Baku-Supsa Western Export Pipeline”**, “Çevrimiçi”
<https://socar.az/socar/en/activities/transportation/baku-supsa-western-export-pipeline> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- SOCAR (t.y.) **“Baku-Tbilisi-Erzurum Gas Pipeline”**, “Çevrimiçi”
<https://socar.az/socar/en/activities/transportation/baku-tbilisi-erzurum-gas-pipeline> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- SOCAR Türkiye (2018) **“SOCAR’ın Dev Yatırımı STAR Rafineri Açıldı”**, “Çevrimiçi”
<http://www.socar.com.tr/kurumsal-iletisim/haberler/2018-haberler/2018/10/19/socar-in-dev-yatirimi-star-rafineri-acildi> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- SOCOR, V. (2007) **“Iran-Armenia Gas Pipeline: Far More Than Meets The Eye”**, Eurasia Daily Monitor Volume: 4 Issue: 56, “Çevrimiçi”
<https://jamestown.org/program/iran-armenia-gas-pipeline-far-more-than-meets-the-eye/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Sputnik Türkiye (3 Eylül 2021) **“Rusya: Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin iyileşmesine yardımcı olmaya hazırız”**, “Çevrimiçi”
<https://tr.sputniknews.com/20210903/rusya-turkiye-ermenistan-iliskilerinin-iyilesmesine-yardimci-olmaya-haziriz-1048563823.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- STEPANIAN, R. (9 Eylül 2004) **“Khatami Reaffirms Armenia’s Importance To Iran”**, Azatutyun, “Çevrimiçi”
<https://www.azatutyun.am/a/1574427.html>
Erişim Tarihi 14/06/2022.

- Student Soft History (t.y.) “**Containment and the Truman Policy**”, “Çevrimiçi”
<https://www.studentsofhistory.com/containment-the-truman-policy> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- ŞEMŞEK, İ. (10 Mart 2014) “**Türkiye’nin Jeopolitik Önemi; Köprü Mü, Kanat Mı, Merkez Mi?**”, TASAM, “Çevrimiçi”
https://tasam.org/Files/Icerik/File/turkiye_kopru_mu_kanat_mi_merkez_mi_b4156f55-1433-4a8b-b420-0ec349a42fef.pdf Erişim Tarihi 14/06/2022.
- T.C Dışişleri Bakanlığı (t.y.) “**Türkiye-Ermenistan Siyasi İlişkileri**”, “Çevrimiçi”
<https://www.mfa.gov.tr/turkiye-ermenistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (t.y.) “**Doğal Gaz**”, “Çevrimiçi”
<https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-dogalgaz> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (t.y.) “**Elektrik**”, “Çevrimiçi”
<https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-elektrik> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (t.y.) “**Petrol**”, “Çevrimiçi”
<https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-petrol/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- TABAK, H. (2019) “**The Sovietization of Azerbaijan: The South Caucasus in the Triangle of Russia, Turkey and Iran, 1920-1922**”, Insight Turkey Winter 2019 / Volume 21 Number 4 “Çevrimiçi” <https://www.insightturkey.com/book-reviews/the-sovietization-of-azerbaijan-the-south-caucasus-in-the-triangle-of-russia-turkey-and-iran-1920-1922> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- TAMER, C. (17 Mart 2021) “**ABD’nin Çin’i Çevreleme Stratejisi: Blinken’in Seul ve Tokyo Ziyaretleri**”, ANKASAM, “Çevrimiçi”
<https://www.ankasam.org/abdnin-cini-cevreleme-stratejisi-blinkenin-seul-ve-tokyo-ziyaretleri/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- TANAP (t.y.) “**TANAP**”, “Çevrimiçi” <https://www.tanap.com/tanap-projesi> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- TANAY, Y. (29 Mart 2018) “**Mahmut Ali Çehreganlı ve GAMOH (Güney Azerbaycan Uyanış Harekatı)**”, Tahtapod, “Çevrimiçi”
<https://www.tahtapod.com/blog/mahmut-ali-coehreganlı> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- TASS (28 Ocak 2021) “**Azerbaijan-Russia Trade Turnover Up 12% İn 2021 To Almost \$3 Bln**”, “Çevrimiçi”
https://tass.com/economy/1394549?utm_source=google.com.tr&utm_medium=organic&utm_campaign=google.com.tr&utm_referrer=google.com.tr Erişim Tarihi 14/06/2022.
- TBMM (1993) “**Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk, İşbirliği ve İyi Komşuluk Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun**

Bulunduğuna Dair Kanun”, “Çevrimiçi”
https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc076/kanuntbmmc076/kanuntbmmc07603889.pdf Erişim Tarihi 14/06/2022.

The Armenian Mirror-Spectator (5 Mart 2019) **“Pashinyan Visits Iran for High-Level Talks, Receives Warm Welcome from Local Armenian Community”**, “Çevrimiçi” <https://mirrorspectator.com/2019/03/05/pashinyan-visits-iran-for-high-level-talks-receives-warm-welcome-from-local-armenian-community/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

The Bishkek Protocol, 1994, “Çevrimiçi”
<https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/Bishkek%20Protocol.pdf> Erişim Tarihi 14/06/2022.

The Constitutional Act on the State Independence of the Republic of Azerbaijan (1991) “Çevrimiçi” https://republic.preslib.az/en_d2.html Erişim Tarihi 14/06/2022.

The Economist (27 Eylül 2007) **“China”,** “Çevrimiçi”
<https://www.economist.com/taxonomy/term/111?page=87> Erişim Tarihi 14/06/2022.

The Economist (31 Mart 2021) **“What 100 contracts reveal about China’s development lending”,** “Çevrimiçi” <https://www.economist.com/finance-and-economics/2021/03/31/what-100-contracts-reveal-about-chinas-development-lending>, Erişim Tarihi 14/06/2022.

The Guardian (30 Nisan 2015) **“Periphery: Israel’s search for allies in the Middle East by Yossi Alpher”,** “Çevrimiçi” <https://www.theguardian.com/world/iran-blog/2015/apr/30/periphery-israel-iran-relations-yossi-alpher-book-review> Erişim Tarihi 14/06/2022.

The White House (2021) **“Statement by President Joe Biden on Armenian Remembrance Day”,** “Çevrimiçi” <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/04/24/statement-by-president-joe-biden-on-armenian-remembrance-day/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Timeturk (21 Mayıs 2017) **“Başbakan Yıldırım, Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi için Gürcistan’a gidecek”,** “Çevrimiçi”
<https://www.timeturk.com/basbakan-yildirim-yuksek-duzeyli-stratejik-isbirligi-konseyi-icin-gurcistan-a-gidecek/haber-643081> Erişim Tarihi 14/06/2022.

TPAO. (2020) **“2020 Petrol ve Doğal Gaz Sektör Raporu”.** “Çevrimiçi”
<https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-dogalgaz> Erişim Tarihi 14/06/2022.

TRACECA (t.y.) **“TRASEKA-Tarixi İpək Yolunun Bərpası”,** “Çevrimiçi”
<http://www.traceca-org.org/az/countries/azrbaycan/traseka-tarixi-ipk-yolunun-brpasi/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

TRT Haber (12 Kasım 2021) “**Cumhurbaşkanı Erdoğan: Konseyimizin adı artık Türk Devletleri Teşkilatı'dır**”, “Çevrimiçi”
<https://www.trthaber.com/haber/gundem/cumhurbaskani-erdogan-konseyimizin-adi-artik-turk-devletleri-teskilatidir-625584.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.

TRT Haber, (1 Mart 2022) “**Çin: Rusya ile ticari işbirliğini sürdüreceğiz**”, “Çevrimiçi”
<https://www.trthaber.com/haber/dunya/cin-rusya-ile-ticari-isbirligini-surdurecegiz-659552.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

TRT Haber, (20 Mart 2022) “**Çin Dışışleri Bakanı: Zaman tarihin doğru tarafında durduğumuzu gösterecek**”, “Çevrimiçi”
<https://www.trthaber.com/haber/dunya/cin-disisleri-bakani-zaman-tarihin-dogru-tarafinda-durdugumuzu-gosterecek-665357.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

TRT Haber, (24 Haziran 2016) “**‘İran'ın parası olduğu sürece Hizbullah'ın da var’**”, “Çevrimiçi”
<https://www.trthaber.com/haber/dunya/iranin-parasi-oldugu-surece-hizbullahin-da-var-258084.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

TRT Haber, (25 Mart 2022) “**Çin: Savaşı başlatanın kim olduğunu herkes biliyor**”, “Çevrimiçi”
<https://www.trthaber.com/haber/dunya/cin-savasi-baslatanin-kim-oldugunu-herkes-biliyor-666839.html> Erişim Tarihi 13/06/2022.

TURAN, R. İ. (28 Nisan 2022) “**Turkish, Armenian special representatives to hold 3rd meeting on May 3**”, AA, “Çevrimiçi”
<https://www.aa.com.tr/en/turkey/turkish-armenian-special-representatives-to-hold-3rd-meeting-on-may-3/2575715> Erişim Tarihi 13/06/2022.

TURAN, R. İ. (3 Şubat 2022) “**Armenia receives 1st flight from Türkiye amid normalization process**”, AA, “Çevrimiçi”
<https://www.aa.com.tr/en/turkey/armenia-receives-1st-flight-from-turkiye-amid-normalization-process/2492451> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Turizm Günlüğü (23 Ağustos 2021) “**Türkiye'ye ilk 7 ayda 10,8 milyon turist geldi**”, “Çevrimiçi”
<https://www.turizmgunlugu.com/2021/08/23/turkiyeye-ilk-7-ayda-108-milyon-turist-geldi/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri (t.y) “**Diaspora**”, “Çevrimiçi”
<https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri (t.y.) “**Çevrelemek**” “Çevrimiçi”
<https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Türk Dil Kurumu Sözlükleri (t.y.) “**Şiilik**”, “Çevrimiçi”
<https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı (12 Mart 2022) “**No: 83, 12 Mart 2022, Sayın Bakanımızın Antalya Diplomasi Forumu Marjında 12 Mart 2022 tarihinde**

Ermenistan Dışışleri Bakanı Ararat Mirzoyan'la Yaptığı İkili Görüşme Hk.”, “Çevrimiçi” https://www.mfa.gov.tr/no_-83_-sayin-bakanimizin-antalya-diplomasi-forumu-marjinda-12-mart-2022-tarihinde-ermenistan-disisleri-bakani-ararat-mirzoyan-la-yaptigi-ikili-gorusme-hk.tr.mfa Erişim Tarihi 14/06/2022.

Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı, (15 Nisan 2005) “**No:62 - 15 Nisan 2005, Başbakan Sayın Recep Tayyip Erdoğan'ın Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan'a Gönderdiği Mektup hk.**”, “Çevrimiçi” https://www.mfa.gov.tr/no_62---15-nisan-2005_-basbakan-sayin-recep-tayyip-erdogan_in-ermenistan-devlet-baskani-robert-kocaryan_a-gonderdigi-mektup-hk_.tr.mfa Erişim Tarihi 13/06/2022.

Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı, (t.y.) “**Yeni Dönemde Sıfır Sorun Politikası**”, “Çevrimiçi” <https://www.mfa.gov.tr/yeni-donemde-sifir-sorun-politikasi.tr.mfa> Erişim Tarihi 13/06/2022.

Türkiye Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı (t.y.) “**Doğal Gaz Boru Hatları ve Projeleri**”, “Çevrimiçi” <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-dogal-gaz-boru-hatlari-ve-projeleri> Erişim Tarihi 14/06/2022.

TÜRKPA (2018) “**TÜRKPA HAKKINDA**”, “Çevrimiçi” https://turkpa.org/tr/content/about_turkpa/history Erişim Tarihi 14/06/2022.

U.S. Assistance Embassy in Georgia (2008) “**U.S. Assistance to the People of Georgia: Fulfilling the \$1 Billion Pledge**”, “Çevrimiçi” <https://ge.usembassy.gov/our-relationship/policy-history/assistance/u-s-assistance-people-georgia-fulfilling-1-billion-pledge/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

U.S.-Russia Relations: Quest for Stability (2019) “**Collective Security Treaty Organization**”, “Çevrimiçi” <https://usrussiarelations.org/3/geopolitics/map/csto> Erişim Tarihi 14/06/2022.

UN (1991) “**Invitation to Madrid Middle East Peace Conference (“Madrid Principles”)-US, USSR Letter (Non-UN Document)**”, “Çevrimiçi” <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-208112/> Erişim Tarihi 14/06/2022.

UNPO (1 Kasım 2006) “**Abkhazia: UNPO VIII GA Adopts Resolution on Situation in Abkhazia**”, “Çevrimiçi” <https://unpo.org/article/5749> Erişim Tarihi 14/06/2022.

UNPO (31 Ocak 2017) “**Southern Azerbaijan**”, “Çevrimiçi” <https://unpo.org/members/7884> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Vesti.ru (20 Ağustos 2010) “**Армения Выслушала Российскую Оценку Карабахского Вопросы**”, “Çevrimiçi” <https://www.vesti.ru/article/2036475> Erişim Tarihi 14/06/2022.

- Virtual Karabakh, (t.y.) **“The Second Karabakh War”**, “Çevrimiçi” <https://www.virtualkarabakh.az/en/post-item/52/2871/the-second-karabakh-war.html> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- WANG, Z. (20 Eylül 2013) **“The Chinese Dream From Mao to Xi”**, The Diplomat, “Çevrimiçi” <https://thediplomat.com/2013/09/the-chinese-dream-from-mao-to-xi/> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- World Bank (t.y.) **“GDP (constant 2015 US\$)-Armenia”**, “Çevrimiçi” <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD?end=2020&location=s=AM&start=2019&view=chart> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- World Bank (t.y.) **“GDP (Constant 2015 US\$)-Azerbaijan”**, “Çevrimiçi” <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD?end=2020&location=s=AZ&start=2018&view=chart> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- World Integrated Trade Solution (2019) **“Armenia trade balance, exports and imports by country 2019”**, “Çevrimiçi” <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/ARM/Year/2019/TradeFlow/EXPIMP/Partner/by-country> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- World Integrated Trade Solution (2019) **“Azerbaijan trade balance, exports and imports by country and region 2019”**. “Çevrimiçi” <https://wits.worldbank.org/CountryProfile/en/Country/AZE/Year/2019/TradeFlow/EXPIMP#> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- World Population Review (2022) **“Azerbaijan Population 2022”**, “Çevrimiçi” <https://worldpopulationreview.com/countries/azerbaijan-population> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- World Population Review (2022) **“Iran Population 2022”**, “Çevrimiçi” <https://worldpopulationreview.com/countries/iran-population> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- World Population Review (2022) **“Sunni Countries 2022”**, “Çevrimiçi” <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/sunni-countries> Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Xinhua (3 Haziran 2021) **“Xi calls for greater development of China-Azerbaijan relations”**, “Çevrimiçi” http://www.xinhuanet.com/english/2021-06/03/c_139986348.htm Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Xinhua (6 Nisan 2017) **“Armenia, China mark 25 years of diplomatic relations”**, “Çevrimiçi” http://www.xinhuanet.com/english/2017-04/06/c_136185345.htm Erişim Tarihi 14/06/2022.
- Yeni Asya (1 Mayıs 2015) **“Türkmen gazi Avrupa'ya ulaşacak mı?”**, “Çevrimiçi” https://www.yeniasya.com.tr/dunya/turkmen-gazi-avrupa-ya-ulasacak-mi_333084 Erişim Tarihi 14/06/2022.

YILMAZ, A. (12 Aralık 2020) “**Aras Şiiri Sonrası İran'dan Erdoğan'a Tepkiler: Saddam Hatırlatması, Neo-Osmanlılık ve 15 Temmuz Vurgusu**”, Independent Türkçe, “Çevrimiçi”
<https://www.indyturk.com/node/284876/turkiyeden-sesler/aras-siiri-sonrasi-irandan-erdogana-tepkiler-saddam-hatirlatmasi-neo> Erişim Tarihi 14/06/2022.

YILMAZ, H. (25 Nisan 2018) “**Cümhuriyyət hökumətinin İranla əlaqələri necə idi?**”, BBC News Azərbaycanca, “Çevrimiçi” <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-43870815> Erişim Tarihi 14/06/2022.

YTB (t.y.) “**Başkanlığımız**”, “Çevrimiçi”
<https://www.ytb.gov.tr/kurumsal/baskanligimiz-2> Erişim Tarihi 14/06/2022.

Zheleznovodsk Declaration (1991) “Çevrimiçi”
https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/Azerbaijan_ZheleznovodskDeclaration1991.pdf Erişim Tarihi 14/06/2022.

